

E. Gabej

*Introducere în istoria
Itimbit-Albanerie*

1977

BIBLIOTECA CENTRALA
UNIVERSITARA
București

Cota

11 68229

Inventar

20452697

EQREM ÇABEJ

INTRODUCERE ÎN ISTORIA LIMBII ALBANEZE

Traducere din albaneză:

ADRIANA IONESCU

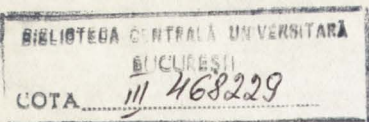
Prefață, note, bibliografie:

CICERONE POGHIRC

EDITURA UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI

1997

Referenți științifici: Prof. dr. C. POGHIRC
Prof. dr. D. SLUȘANSCHI

563/48

Lucrarea se adresează studenților anilor III-IV ai Facultăților de Limbi străine, de Litere și de Istorie, precum și celor ce urmează studiile postuniversitare de masterat și doctorat.

B.C.U. București

C 04526 97

© Editura Universității din București
Șos. Panduri, 90-92, București - 76235; Telefon: 410.23.84

ISBN 973-575-082-1

ABREVIERI

ahd.	= althochdeutsch	ist.	= islandez
angl.-sax.	= anglo-saxon	it.	= italian
alb.	= albanez	kos.	= kosovar
arm.	= armenesc	lat.	= latin(esc)
avest.	= avestic	let.	= leton
(v.) bulg.	= (vechi) bulgăresc	lit.	= lituanian
ceh.	= ceh	magh.	= maghiar
celt.	= celtic	messap.	= messapic
cimer.	= cimerian	pol.	= polonez
cont.	= contemporan	(v) prus.	= (vechi) prusian
dac.	= dacic	rom.	= românesc
dor.	= doric	rus.	= rusesc
gal.	= gallic	sanscr.	= sanscrit
germ.	= german(ic)	sb.-cr.	= sârbo-croat
got.	= gotic	(v) sl. (bis)	= (vechi) slav (bisericesc)
(m) gr.	= (medio) grec(esc)	slov.	= slovac
(v) gr.	= (vechi) grecesc	tc.	= turcesc
i.-e.	= indo-european	tohar.	= toharic
ilir.	= iliric	trac.	= tracic
(v) ind.	= (vechi) indian	ucr.	= ucrainean
(v) irl.	= (vechi) irlandez	ven.	= venețian

PREFAȚĂ LA EDIȚIA ROMÂNEASCĂ

*Sunt trei sferturi de veac de când Bogdan Petriceicu Hasdeu, în încheierea studiului său **Cine sunt albanesii?** (An. Acad. Rom., s. II, t. III, 1901, p.11) conchidea: „Oricare filolog român, fie cât de serios, fie cât de metodic, va rătăci cu desăvârșire, mai ales în privința gramaticii, dacă nu va studia mai întâi limba albanesă în toate dialectele sale, precum și folclorul albanes”.*

Abia o mică parte a filologilor români au urmat aceste precepte. Istoriile limbii române cuprind, e drept, câte un capitol despre concordanțele româno-albaneze, în primul rând lexicale, mai rar fonetice, dar materialul cu care se lucrează continuă să fie, în bună măsură, cel semnalat de Fr. Miklosich, G. Meyer și B. P. Hasdeu. Raporturilor româno-albaneze în limbă le-au dedicat, e drept, studii interesante, adeseori cu contribuții personale demne de luat în seamă, A. Balotă, I. A. Candrea, Th. Capidan, Al. Graur, A. Ionescu, H. Mihăescu, Al. Philippide, E. Petrovici, M. M. Rădulescu, Ad. Rizea, Al. Rosetti, I. I. Russu, I. Șiabdei, C. Vătășescu, ca și semnatarul acestor rânduri, dar până la Gr. Brâncuș, limba albaneză n-a constituit pentru filologii români un obiect de studiu în sine și, din această cauză, majoritatea studiilor au reluat aproape obositor mereu aceleași probleme, cu aceleași materiale, mulțumindu-se să corijeze o interpretare, să amelioreze un punct de vedere sau să adauge câteva exemple noi la categoriile cunoscute. Numai o profundă cunoaștere a limbii albaneze și o cercetare comparativă a celor două limbi în ansamblul lor, ca cea începută de Gr. Brâncuș, merită să releve, așa cum sublinia Al. Philippide, nu numai asemănările, dar și deosebirile, trăsăturile specifice fiecărei limbi chiar în cadrul acestor asemănări, vor putea să reînnoiască problematica, să o scoată din cercul vișios al veșnicelor întrebări ca „Cine de la cine a împrumutat, românii de la albanezi, sau invers?”, „Sunt veniți albanezii din Nord, sau

românii din Sud? ", „Sunt albanezii daco-moesieni, sau sunt românii urmași ai ilirilor?" etc. Asemenea întrebări nedialectice, de tipul „sau - sau", au cel mai adesea un răspuns preconcept și chiar când se apropie mai mult de realitate, aflându-se în „emisfera adevărului", răspunsul este incomplet și, deci, nesatisfăcător.

Există, este drept, și unele explicații obiective ale acestei situații. Până după cel de-al doilea război mondial, materialele de limbă albaneză publicate erau puține, se datorau unor cercetători a căror limbă maternă nu era albaneza (mai ales germani și italieni) și toată cercetarea se baza pe câteva lucrări clasice ca studiile lui **J. G. Hahn**, dicționarul etimologic și gramatica lui **G. Meyer**, cercetările lui **Fr. Miklosich** și, mai nou, cele ale lui **N. Jokl**, care, cu toate calitățile lor și meritele incontestabile pentru progresul științei, erau departe de a fi complete și perfecte, mai ales din cauza sărăciei materialului lingvistic cunoscut pe atunci.

După al II-lea război mondial filologia și istoria albaneză au cunoscut o dezvoltare cu totul excepțională. În această perioadă și-au desfășurat activitatea științifică o pleiadă de cercetători iluștri, începând cu acel Nestor al filologiei albaneze, regretatul **Al. Xhuvani**, continuând cu autorul cărții de față, **Eqrem Çabej**, cu **Mahir Domi**, **Shaban Demiraj**, **Qemal Haxhihasani**, **Androkli Kostallari**, **Salman Riza** și alții, la a căror școală s-a format o întreagă generație de tineri cercetători valoroși. S-a dezvoltat în mod cu totul deosebit cercetarea dialectelor albaneze, atât de prețioase pentru istoria acestei limbi, s-a adâncit descrierea limbii, făcută cu mijloace mai noi, științifice, s-a constituit o lexicologie autohtonă remarcabilă, s-au scris primele istorii și gramatici istorice ale limbii etc. Cercetătorii albanezi au început, de mai bine de două decenii, să-și publice valoroasele lor contribuții și în limbi străine accesibile publicului științific internațional. Paralel cu aceasta a crescut interesul cercetătorilor din alte țări pentru limba albaneză, numeroase publicații de prestigiu, printre care și cele românești, dedicându-i cu regularitate studii prețioase.

Publicul larg de specialitate din țara noastră, nu numai cei interesați de comparația lingvistică, dar și specialiștii în istoria limbii noastre, profesorii de limba română, studenții filologi și istorici, sunt totuși lipsiți de instrumentele fundamentale în limba maternă: lipsește un dicționar româno-albanez și albanez-român, o gramatică a acestei limbi, o cercetare adâncită, geografică și istorică etc. Realizarea unor asemenea instrumente presupune însă forțe științifice de care nu dispunem încă în prezent și pentru a căror formare e nevoie de materiale care ne lipsesc. Interesul pentru

limba și istoria albaneză este cu mult mai larg la noi decât cercul celor care cunosc, fie și aproximativ, această limbă deosebit de interesantă, dar dificilă.

Până la apariția unor lucrări originale românești ne propunem, să inițiem, prin prezenta publicație, traducerea în românește a principalelor instrumente de lucru care există în prezent numai în albaneză, așa cum albanezii înșiși au tradus din limbi străine lucrările cele mai importante dedicate limbii lor (vezi bibliografia, III. Volume colective). Lucrării de față îi vor urma morfologia istorică datorată lui **M. Domi**, studii de dialectologie, de lexicologie etc.

*

* *

Lucrarea pe care o prezentăm pentru început publicului românesc este prima istorie a limbii albaneze, datorată, de bună seamă, celui mai bun cunoscător al ei, regretatul profesor **Eqrem Çabej**, de la Universitatea din Tirana. Multiplicată mai întâi ca un curs universitar la Tirana, în 1947 (prima parte), i s-a adăugat în 1959 și fonetica istorică, după care a fost retipărită în întregime, cu unele adăugiri, la Prishtinë, în 1960.

Elev al celebrului **Paul Kretschmer** de la Viena (ca și alți lingviști celebri din țările balcanice - **Vlad Bănățeanu**, **Vladimir Georgiev**, **Georgios Kourmoulis** ș.a.), și având o largă pregătire de indoeuropenistică și balcanistică, **Eqrem Çabej** s-a ocupat, în cei peste patruzeci de ani de activitate științifică, de mai toate problemele importante ale limbii albaneze: dialectologie, fonetică istorică, relații cu alte limbi, lexicologie și etimologie, locul limbii albaneze printre limbile indoeuropene și balcanice, originile și locul ei de formare etc. Relațiile lingvistice româno-albaneze l-au preocupat pe **E. Çabej** încă de la începutul carierei sale științifice, acesta numărându-se printre vechii și bunii prieteni ai țării noastre, iar numele său apărând frecvent, ca autor sau ca sursă de referință, în publicațiile filologice românești. În toate domeniile cercetate **E. Çabej** a adus contribuții fundamentale, caracterizate prin profunda cunoaștere a faptelor, perfecta siguranță de metodă și o maximă obiectivitate științifică. Chiar cine se deosebește într-o problemă sau alta de punctul de vedere al profesorului **Çabej** nu poate să nu recunoască perfecta sa bunăcredință, adâncimea vederilor exprimate și soliditatea argumentelor, cu atât mai de admirat în cercetarea unei limbi a cărei istorie scrisă, la fel ca în cazul limbii

noastre, începe abia de câteva secole, și în clarificarea căreia nici istoria propriu-zisă nu este prea generoasă în date. Profesorul **Çabej** se numără printre savanții-patrioți al căror exemplu este demn de urmat: iubind cu pasiune limba și istoria poporului său și străduindu-se continuu să aducă noi fapte și idei care să le pună în lumina cea adevărată, el nu sacrifică adevărul științific de dragul unui patriotism rău înțeles, care, până la urmă, nu servește nici patriei, nici științei. La aceasta adăugăm, pentru cei care nu au avut norocul să-l cunoască, farmecul personalității sale umane, gentilețea și generozitatea sa, grație cărora putem să înfățișăm astăzi publicului românesc această valoroasă sinteză a rezultatului cercetărilor sale.

Traducerea acestei lucrări a fost realizată cu entuziasm și competență de lect. dr. **Adriana Ionescu**, unul dintre - deocamdată - puținii cunoscători ai limbii albaneze la noi. Prof. **Gr. Brâncuș** a avut amabilitatea să citească manuscrisul traducerii, declarându-se de acord cu modul cum a fost efectuată. În ediția originală, dat fiind scopul ei didactic, lucrarea nu cuprindea decât câteva note (indicate în textul traducerii cu steluțe) și o bibliografie foarte sumară. Pentru cei care vor să adâncească problemele schițate în lucrare, am adăugat o bibliografie cât mai completă ne-a stat în putință, de lucrări referitoare în primul rând la istoria limbii și problemele ei generale (lucrări mai speciale, pe domenii, vor fi adăugate la traducerea volumelor viitoare anunțate). Dat fiind că traducerea se adresează celor care nu cunosc albaneza, am dat în bibliografie lucrările scrise în limbile de circulație și variantele în aceste limbi ale lucrărilor autorilor albanezi. Numai în cazul absenței unor traduceri am trimis la articole mai importante scrise în albaneză (în depistarea cărora ne-a ajutat lect. dr. **Adriana Ionescu**). Am adăugat, așa cum se cuvenea, o bibliografie completă a lucrărilor profesorului **Eq. Çabej**, pusă la dispoziție cu amabilitate de domnia sa. Am mai adăugat, unde era cazul, un număr de note proprii (numerotate cu cifre), cuprinzând trimiteri la lucrări care se ocupă de problemele respective, lucrări mai noi sau puncte de vedere diferite de ale autorului, ca și unele vederi ale noastre sau din prisma românească. Pentru a ușura confruntarea cu originalul, am indicat pe margine paginația ediției de la Prishtinë.

Cicerone Peghiric

CUVÂNT CĂTRE CITITORUL ROMÂN

A scrie istoria unei limbi ca albaneza, ale cărei începuturi se pierd în negura timpului și ale cărei mărturii scrise încep abia de la sfârșitul Evului Mediu, este o sarcină dificilă. Între ele stau secole de istorie a poporului și a limbii, care nu sunt luminate de nici un document scris. E destul să arătăm că, între atestarea numelui 'Αλβανοί de către astronomul și geograful Ptolemaios în secolul al doilea e.n. și pomenirea albanezilor de către cronicarii bizantini, se întinde un spațiu de un mileniu. Golul acesta îngreunează în bună măsură chiar și reconstrucția limbii din prima perioadă a Evului Mediu, dificultate resimțită de cercetătorii limbii albaneze, ca și de cei ai limbii române și ai istoriei ei.

Albaneza, după cum se știe, este o limbă indo-europeană. Se știe, de asemenea, că ea aparține grupului de limbi balcanice. Istoria ei trebuie, de aceea, tratată sub aceste două aspecte. Baza ei indo-europeană provine dintr-o perioadă îndepărtată, dar și caracterul ei balcanic, deși ulterior, este totuși de dată timpurie, aflându-se în strânsă relație istorică cu primul strat, în esență preistoric. În primul plan ea este înrudită cu lituaniana și persana, de exemplu, în cel de al doilea, cu româna. Cu greaca, albaneza cunoaște raporturi atât din obscura perioadă preistorică, cât și ca rezultat al vecinătății lor istorice în Peninsula Balcanică. De aceeași natură sunt și concordanțele albanezei cu limbile slave, cu care a venit în contact atât pe un teritoriu extra-balcanic în perioada mai veche, cât și mai târziu, în această Peninsulă.

Obiectul istoriei unei limbi este să cerceteze, după posibilități, atât perioadele luminate de documente ale acestei limbi, cât și celelalte, rămase obscure. Trebuie, de aceea, cercetate atât istoria internă a limbii, procesul devenirii și dezvoltării ei până la treapta unei limbi scrise, literare, precum și contactele ei în decursul istoriei. Este un fapt cunoscut că contactul dintre limbi este urmarea contactului dintre popoare, iar istoria limbii este, în anume sens, istoria poporului. Raporturile dintre limbile învecinate provin,

în ultimă instanță, din relațiile reciproce dintre popoarele respective și ele sunt înțelese în mod just numai dacă fenomenele lingvistice sunt tratate pe baza relațiilor culturale și sociale și puse în legătură cu acestea. Un adevărat lingvist trebuie deci să fie de fapt și un istoric, în orice caz să posede simțul realităților istorice.

În ceea ce privește metoda, scopul istoricului limbii, ca și al oricărui cercetător, trebuie să fie, după noi, obiectivitatea în tratarea materialului și în interpretarea faptelor. Numai după acestea trebuie să urmeze stabilirea tezelor științifice. Evitarea interpretării materialului pe baza unor teze preconceptuate și tendențioase, ca și a concluziilor corespunzătoare acestora este semnul unei metode științifice sigure. Este important, de asemenea, ca intuiția filologului în tratarea izvoarelor și compararea lor să ajute expunerea istorică. Albaneza și româna se caracterizează, în interiorul uniunii lingvistice balcanice, printr-o strânsă înrudire. Această înrudire se întrevede, cum se știe, în întregul sistem al celor două limbi, în alcătuirea fonetică, în structura morfologică, în construcția sintactică, în fazeologie, în formarea cuvintelor și vocabular. Prin efortul mai multor generații de cercetători eminenți, o parte însemnată a acestor trăsături comune a fost deja stabilită. O altă parte, nu mai puțin însemnată, așteaptă încă să fie scoasă la iveală și explicată în spirit obiectiv, științific. Este de nădăjduit că, prin cercetări viitoare, la care vor trebui să contribuie în cea mai mare măsură lingviștii români și albanezi, multe dintre problemele care ne stau în față vor fi rezolvate, iar altele se vor apropia de dezlegare.

Eqrem Çabej
Tirana, martie 1976

ISTORIA LIMBII ALBANEZE

INTRODUCERE

Istoria limbilor este istoria popoarelor care vorbesc sau au vorbit aceste limbi. Popoarele și națiunile, în decursul existenței lor ca popoare, ca națiuni, își au propriile destine istorice și politice. În decursul istoriei, ele își dezvoltă modul de viață și de gândire, își modifică relațiile economice și sociale, ideile politice, instituțiile religioase etc. De asemenea, își dezvoltă cu timpul modul de viață, felul de a locui, tipul de hrană și de îmbrăcăminte, ca și modul de gândire și caracteristicile acesteia. A descrie evoluția tuturor acestor trăsături ale vieții unui popor înseamnă a-i scrie istoria. Una dintre aceste trăsături este și limba. Așa cum, în decursul timpului, un popor își modifică toate formele de viață, tot așa, împreună cu acestea, modifică și dezvoltă limba pe care o vorbește. A scrie istoria unei limbi înseamnă a descrie dezvoltarea acelei limbă de la începuturile sale și până în ziua de astăzi (când avem în vedere o limbă vie) sau până la dispariția ei (când avem de-a face cu o limbă moartă)¹. Astfel, după cum poporul albanez își are istoria lui, tot așa și limba lui, limba albaneză, își are istoria ei.

*Ideal pentru cunoașterea unei limbi ar fi să se cunoască această limbă pe întreg parcursul dezvoltării ei, de la început și până la sfârșit; atunci s-ar putea urmări această dezvoltare în etapele sale interne, după cum s-ar vedea clar și relațiile externe, legăturile pe care le-a avut acea limbă cu celelalte limbi. Dar, de obicei, o asemenea situație ideală nu există. Nici o limbă din lume nu este cunoscută de la începuturile sale. Din acest motiv istoria nici unei limbi nu poate porni de la începuturile acesteia, ci e obligată să înceapă de la o anumită epocă a ei. Care ar putea fi această epocă? Putem începe istoria unei limbi cu timpul în care aceasta începe să fie scrisă. Numai când este scrisă o limbă își dobândește fizionomia proprie și ocupă un anumit loc în istoria culturii omenirii. În acest sens putem spune că istoria limbii indiene începe cu *Vedele*, istoria limbii grecești, cu inscripțiile de dinaintea lui Homer, istoria bulgarei - cu traducerile lui Kiril și Metodiu, iar scurta istorie a limbii gotice începe și se termină cu *Biblia episcopului Wulfila*. Și istoria limbii armenie începe în secolul al V-lea, cu traducerile *Evangeliei*. Fără scrieri deci nu se cunoaște istoria unei limbi. Pentru orice limbă istoria începe atunci când începe să*

fie scrisă limba respectivă. Ceea ce a fost înainte de scrierea ei intră în perioada preistorică a limbii. Prin urmare și limbile, ca și popoarele, au preistoria și istoria lor.

Aici e locul pentru o observație. În privința atestării în scris, limbile se deosebesc una de alta din punctul de vedere al momentului istoric. După cum se știe, unele dintre ele sunt atestate în scris cu secole înaintea erei noastre, altele chiar cu milenii. Altele, dimpotrivă, au început să fie scrise în e.n., unele abia în pragul vremurilor noi. Din acest punct de vedere, limba albaneză se numără printre ultimele. Putem spune că istoria limbii albaneze începe când o întâlnim pentru prima dată în scris, în sec. al XV-lea², dar momentul cel mai important este anul 1555, anul care ne-a dăruit cartea lui Gjon Buzuku, prima lucrare pe care o cunoaștem în limba noastră. De aceea suntem îndreptățiți să începem istoria limbii albaneze cu Buzuku sau cu scurtele documente de dinaintea lui [9].

Un lucru trebuie însă spus: istoricește, această poziție nu e suficientă și faptul este clar, iar motivele sunt evidente:

Dacă aruncăm o privire asupra istoriei poporului albanez și asupra istoriei limbii albaneze, ies în evidență două fapte contradictorii: pe de o parte, o limbă atestată în scris destul de târziu, pe de altă parte un popor străvechi, autohton în aceste ținuturi ale Balcanilor încă din obscurele timpuri ale preistoriei. Din punct de vedere istoric, albanezii, împreună cu grecii, sunt cele mai vechi popoare ale Peninsulei. Acest popor, în cele aproximativ trei mii de ani de când trăiește în aceste părți, a avut, desigur istoria lui, de asemenea a vorbit, generație după generație, limba lui pe care, cu modificările survenite în timp, o vorbesc azi strănepoții celor dintâi albanezi. După cum vedem, avem în față o limbă care, ca limbă vorbită, e foarte veche, dar care, ca limbă scrisă, apare ca foarte tânără, pentru că e atestată în scris atât de târziu. Din cauza acestei situații contradictorii, orice istorie a acestei limbi are, fără îndoială, de suferit. Perioada de cinci sute de ani de atestare a albanezei nu este decât o mică parte din istoria limbii, faza cea mai nouă a dezvoltării sale istorice. Astfel stând lucrurile, se înțelege acum de ce s-a afirmat mai sus că a începe istoria albanezei cu primele ei documente scrise este o întreprindere istoricește insuficientă, deoarece în felul acesta vom elucida doar faza nouă a acestei evoluții și vom lăsa la o parte primele faze, mai îndelungate. În aceste împrejurări trebuie să ne aruncăm privirea dincolo de aceste limite. Ne vom strădui să clarificăm, pe cât este posibil, și acele perioade ale limbii de dinaintea epocii ultime, epoca consemnării în scris a albanezei. Dar pe ce ne vom baza pentru a realiza acest lucru?

Albaneza este, din fericire, o limbă vie. De aici urmează că documentele scrise nu reprezintă singurul izvor care ne permite să cunoaștem limba și evoluția ei istorică: izvor viu pentru a urmări istoria limbii este însăși limba, așa cum o vorbește azi poporul, cu dialecte și subdialecte, în coloniile albaneze, în special în cele din Grecia și din Italia, care prezintă o fază ceva mai veche a limbii actuale³. Această limbă vie deci, așa cum este

vorbită, pe de o parte azi și cum o găsim, pe de altă parte, scrisă în monumentele ei de la Buzuku încoace, formează baza de la care vom porni pentru a reconstitui istoria limbii.

În afară de limbă cu dialectele sale și graiurile acestora, care, prin trăsăturile vechi pe care le conservă, sunt un moment lingvistic de primă importanță, și în afara documentelor scrise, care ne permit să pătrundem în fazele lingvistice mai vechi, drept izvoare ale limbii se impun cercetării mai ales numele de locuri și de persoane, documentele istorice și împrumuturile.

Numele de locuri, cum sunt denumirile munților, ale văilor și ale câmpiilor, ale cursurilor mari și mici de apă (râuri, pâraie), ale ogoarelor, livezilor și pășunilor, ale pădurilor etc. conservă de multe ori cuvinte și forme pe care limba, în evoluția sa, le-a înlocuit în decursul timpului cu alte cuvinte și forme. Astfel aceste nume au, pentru istoria unui popor și a limbii sale, aproape aceeași importanță pe care o au fosilele pentru paleontologie. Știința care se ocupă cu studiul numelor în general se numește *onomastică*, iar aceea care se ocupă cu studiul numelor de locuri se numește *toponimie*. Ramura onomasticii care studiază numele de persoane se numește *antroponimie*⁴.

Documentele istorice din primele timpuri, cum sunt actele de vânzare - cumpărare, tratatele politice și comerciale etc. formează un izvor important pentru istoria unei limbi. În ele se găsesc cuvinte și forme ale cuvintelor dintr-o perioadă dispărută, forme care folosesc la reconstituirea fazelor anterioare ale acelei limbi. Pentru istoria albanezei se impun cercetării în special documentele adunate în lucrarea *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* - tipărită în 1916 de trei istorici, *Thalloczy, Jireček și Šufflay*. Aici se găsesc unele cuvinte albaneze, azi dispărute, cum este *griparea* „barcă pentru sare” (1403), un derivat al cuvântului *kripë* „sare” (v. II 742)[10].

Împrumuturile - cuvintele pe care o limbă le-a luat din alte limbi și cele pe care le-a dat ea acelor limbi - au o importanță deosebită în studiul dezvoltării istorice a limbilor. Astfel, din cuvintele pe care albaneza le-a împrumutat în perioada antică din greaca veche și din latină, ca și din schimbările pe care le-au suferit ele în această limbă, ne formăm o idee asupra sistemului fonetic, atât al acelor limbi, cât și al albanezei înseși⁵. În cercetările lingvistice izvoarele trebuie combinate. În felul acesta datele furnizate de dialecte se vor combina cu cele din documentele scrise, cu cele oferite de toponimie etc.

După ce s-a văzut care este baza de la care vom porni pentru aceasta, se pune problema metodei: pe ce drum se va merge, ce metodă va fi folosită pentru ca faptele actuale de limbă să fie exploatate și utilizate pentru a reconstrui, atât cât este posibil, istoria limbii albaneze⁶? Răspunsul este: studiul istoric al limbii, reconstrucția ei cu ajutorul metodei comparative.

Metoda comparativă ne dă posibilitatea de a înainta treptat în istoria limbii. Vom urma câteva etape diferite, succesive: I. vom compara mai întâi dialectele actuale între ele și, în același timp, cu stadiul mai vechi

al limbii, așa cum este atestat în documentele vechi și în graiurile din coloniile albaneze. Ne vom forma astfel o idee despre aspectul albanezei în evul mediu. După cum se vede, aceasta se va realiza în întregime în interiorul limbii înseși, fără a ne situa în exteriorul ei; 2. vom căuta să cercetăm cum ar fi putut fi limba și evoluția ei de-a lungul evului mediu și în antichitate, perioade pentru care nu avem documente scrise. Din cauza lipsei documentelor, aceste perioade vor rămâne pentru totdeauna obscure. Cu toate acestea, știința nu stagnează. Studiind legăturile și contactele pe care le-a avut albaneza, în antichitate și în evul mediu, cu limbile vecine din Peninsula Balcanică și din Italia, vom putea elucidă câteva puncte din perioada aceasta obscură⁷. După cum se vede, aici depășim granițele albanezei. Același lucru îl vom face și referitor la preistoria limbii; 3. desigur, încă și mai obscură ni se înfățișează perioada preistorică a limbii: timpul în care strămoșii albanezilor, desprinzându-se din trunchiul comun indo-european, au luat drumul Balcanilor, au ajuns și s-au stabilit în aceste părți.

Dificultatea cercetării sporește cu cât înaintăm în aceste perioade istorice obscure. Cu toate acestea nici acum știința nu-și abandonează instrumentele de cercetare⁸. Tocmai aici își arată roadele metoda comparativă. Cu ajutorul legăturilor pe care le prezintă albaneza actuală cu limbile indo-europene surori vom putea arunca o lumină, fie cât de neînsemnată, asupra acestei perioade, cea mai veche a limbii noastre⁹.

După cum se vede, cu ajutorul metodei comparative vom putea înainta treptat în istoria limbii, Punctul de plecare va fi întotdeauna limba vie, contemporană, și limba autorilor vechi, precum și cea a coloniilor. Pornind de la aceste fapte cunoscute, vom înainta retrospectiv în timp, din prezent înspre trecut. Epocile cunoscute ale limbii vor servi pentru a elucidă, pe cât posibil, perioadele mai puțin clare și apoi perioadele cele mai obscure. Se înțelege, fără îndoială, că, cu cât diferitele perioade ale limbii sunt mai apropiate istoricește de noi, cu atât mai clar ne apar; cu cât sunt mai îndepărtate în timp, cu cât sunt mai vechi, cu atât mai obscure rămân.

Din această scurtă schiță se desprinde de la sine și o împărțire a istoriei limbii albaneze în câteva perioade. Pornind de la limba contemporană spre etapele vechi, anterioare scrisului, am atins mai întâi evul mediu, apoi antichitatea. De aici am aruncat o privire și asupra perioadei străvechi, a preistoriei. Apar, prin urmare, trei perioade, pe care le vom privi aici în evoluția lor cronologică: 1. perioada preistorică a limbii; 2. perioada istorică, anterioară scrisului; 3. perioada nouă, de când limba a început să fie scrisă. Aceste epoci ale evoluției istorice a limbii dorim să le tratăm aici separat, una câte una, dar în același timp și în evoluția lor firească, deci și în raport unele cu altele. Aceasta este o istorie a limbii albaneze așa cum o vedem azi și pe cât o putem cunoaște¹¹ din materialul de care dispunem.[11]

Dacă acest material ar fi mai complet, mai vechi, dacă limba ar fi fost atestată mai devreme, istoria limbii albaneze s-ar înfățișa altfel, iar perioadele dezvoltării sale ar fi altele [12].

A. PERIOADA PREISTORICĂ

ALBANEZA, LIMBĂ INDO - EUROPEANĂ

Limbile indo-europene. Caracterul indo-european al albanezei. Lucrările lui Franz Bopp și ale urmașilor lui. Elemente autohtone și elemente străine în limba albaneză. Cronologia elementelor autohtone.

Familia lingvistică indo-europeană începe cu limbile celtice în Irlanda și ajunge până la Indus¹⁰. Pornind de la est spre vest, întâlnim următoarele limbi: indiana, iraniană, armeană, greacă, albaneză, limbile italice, limbile celtice (Franța, Anglia), limbile germanice, baltice și slave. Există și limbi moarte, cum sunt hitita în Asia Mică și toharica în Turkestan. În afară de hitită, în Asia Mică s-au vorbit și frigiana, luviana și alte câteva limbi indo-europene. În Peninsula Balcanică s-au mai vorbit ilira, traca și macedoneana, iar în Italia de Nord ligurica și alte câteva idiomuri indo-europene.

Indiana se vorbește într-un mare număr de dialecte. Iraniana cuprinde azi persana în Persia, **afgana în Afganistan**, limba din Belucistan și oseta în Caucaz. În antichitate mai **cuprindea**, în afară de persana veche, și avestica, limba sciților și a sarmaților și alte câteva limbi. Și armeană are câteva dialecte. Greaca, încă de la început, apare împărțită în trei ramuri: ionica (cu dialectul attic), dorica și aheo-eolica¹¹.

Limbile italice cuprind două subgrupe: latino-faliscă și osco-umbriană. În două ramuri se divide și celta: gaelica (cu irlandeza în Irlanda și scoțiana în Scoția) și britanica, în care intră și bretona din Bretagne, Franța; din grupul limbilor celtice face parte și limba vechilor gali. Limbile germanice se împart în trei ramuri: limbile nordice: islandeza, norvegiana, suedeza și daneza; grupul vestic: engleza, germana de jos (azi olandeza) și frizona; grupul estic, azi dispărut, care cuprindea limba goților, a vandalilor, a longobarzilor etc.

Limbile baltice sunt în număr de trei: lituaniana și letona, vorbite în Lituania și Letonia și prusiana veche, care a dispărut în secolul al XVII-lea¹².

În trei ramuri se împarte și slava: grupul sudic: slovena, sârbo-croata, macedoneana și bulgara; grupul vestic: polona, ceha, slovaca, soraba și polaba, azi dispărută; grupul estic: rusa (și subdiviziunile ei) și ucraineana.

Limbile indo-europene sunt atestate în scris în perioade foarte diferite, astfel că ele se înfățișează lingvistului pe diferite trepte de vechime și de evoluție a lor. În timp ce pentru hitită, indiană și greacă există mărturii scrise încă de la mijlocul sau sfârșitul mileniului al II-lea e.n.¹³, iar pentru iraniană și limbile italice, din antichitate, limbile germanice sunt cunoscute din secolul al IV-lea e.n., prin biblia gotică; armeană este cunoscută din sec. al V-lea e.n., celta (prin inscripțiile irlandeze)[13], din sec. al VII-lea, iar slava (prin slava veche bisericească a traducerii bibliei fraților Kiril și Metodiu), din sec. al IX-lea e.n. Limbile baltice sunt atestate numai din sec. al XV-lea - al XVI-lea. Acest fapt este valabil și pentru limba albaneză.

Aceste limbi prezintă, în sistemul gramatical și în lexic, o asemenea apropiere între ele încât pot fi privite ca limbi-surori, ca diferite ramuri ale unui grup lingvistic. Ele formează familia lingvistică indo-europeană, care ocupă un loc aparte printre familiile de limbi de pe glob. **Franz Bopp** este primul savant care a descoperit relațiile de rudenie dintre limbile indo-europene. El este și primul care - după observațiile disparate ale lui **Xylander**, **Schleicher** și **Stier** - în lucrarea fundamentală „*Asupra albanezei în raporturile sale de rudenie*”, tipărită în 1854¹⁴, a descoperit, printr-o cercetare sistematică și sub toate aspectele, caracterul de limbă indo-europeană al albanezei. Prin această lucrare s-a trasat direcția pentru întreaga activitate ulterioară în domeniul albanisticii. Deși a lucrat cu un material limitat, **Bopp**, cercetând formele gramaticale ale albanezei (substantivele, pronumele, numeralele, verbul etc.) și câteva elemente ale lexicului, a observat că albaneza face parte din familia lingvistică indo-europeană. Îndeplinind o muncă de pionier, **Bopp** s-a limitat la trasarea liniilor generale în stabilirea structurii lingvistice a albanezei, fără a intra în detalii. Cu toate acestea, lucrarea lui este prima și, până acum, singura încercare de a prezenta într-o sinteză sistemul lingvistic al albanezei, cu caracteristicile care o deosebesc de alte limbi. Munca lui a fost continuată și extinsă de **Gustav Meyer**, **Holger Pedersen** și **Norbert Jokl**. Acești trei savanți, în jurul cărora s-a dezvoltat cu timpul un întreg cerc de lingviști, au trasat direcția principală a studiilor de albanistică. Această muncă, la care iau parte și albanezii înșiși încă din secolul trecut, continuă și azi, chiar după moartea acestor savanți.

Caracterul indo-european al albanezei trebuie înțeles corect și anume: nu întreaga ei bogăție lingvistică provine din vechiul fond al limbii indo-europene. În decursul istoriei sale, prin contactele neîntrerupte ale poporului albanez cu celelalte popoare, albaneza a pierdut, pe de o parte, destul de

mult din tezaurul autohton moștenit, iar pe de altă parte, a împrumutat cuvinte din limbile din jur. Una dintre sarcinile lingvisticii istorice este ca, printr-o analiză comparativă, să distingă, unul după altul, straturile elementelor străine de fondul lingvistic moștenit. Acest vechi material indo-european este format din acele elemente care își găsesc analogia în celelalte limbi indo-europene. Aici intră forme flexionare cum sunt: *plak* „bătrân”; *pleq* „bătrâni”, cu metafonie, dintr-un **plaki*, comp. lat. *hortus*, pl. *horti*; forme verbale ca medio-pasivul *shkelem* „sunt strivit”, *shkele(sh)*, *shkeletē*, *shkelemi*, *shkeleni*, *shkelenē*, comp. gr. *légomai*, *lége*, *légetai*, *legometha*, *légeathe*, *legentai*. Din lexic amintim cuvinte cum sunt: alb. *ujk*, *ulk* „lup”: v. ind. *vrkah*, lat. *lupus*, gr. *lykos*, rus. *volk*, germ. *Wolf*; alb. *natë* „noapte”: lit. *naktis*, germ. *Nacht*, lat. *nox*, *noctis*, sl. *noš*; alb. *dimër*, *dimën* „iarnă”: sl. *zima*, gr. *heimón*, lat. *hiems*, v. ind. *Himalaya*; alb. *dhendër*, „ginere”: lat. *gener*, v. sl. *zētī*, alb. *i parë* „primul”: lat. *primus*, rus. *pervi* și multe altele ca acestea. Opuse acestora, cuvinte ca: *një qind* „o sută”, *shpatull* „omoplat”, *vaj* „ulei”, *ulli* „măslin”, *luftë* „război”, *paq* „pace” (din lat.), *mokër* „piatră de moară”, *dhomië* „cameră”, *gjini* „neam, gen”, *shpellë* „peșteră” (din gr.), *hosten* „strămurare”, *zakon* „obicei”, *vojvodë* „conducătorul unui neam”, *kulaç* „colac” (din sl.), *odë* „cameră”, *peshqir* „prosop”, *mëhallë* „cartier”, *xhep* „buzunar” (din tc.) etc. sunt împrumuturi. Cu excepția unui mic număr de cuvinte, obscure din punctul de vedere al originii lor, etimologia a putut să separe aceste straturi diferite ale lexicului¹⁵.

În legătură cu cuvintele albaneze autohtone trebuie notat încă ceva. Nu întregul tezaur a albanezei este moștenit din perioada veche indo-europeană. Ca toate celelalte limbi, și albaneza a creat neîntrerupt cuvinte din materialul propriu, cuvinte care, de fapt, nu sunt străine, dar, cu toate acestea, sunt relativ noi. Acestui grup îi aparțin, în primul rând, cuvinte onomatopoeice cum sunt: *brohorit* „a aplauda”, *bubullimë* „tunet”, *shushurimë* „susur”, *ullurij* „a urla”, *hingëlloj* „a necheza”, *gërhas* „a sforăi”, *hesht* „a tăcea”, sau „creații elementare” ca *gungë* „cucui”, *gllënkë* „înghițitură, dușcă”, *glupp* „gură”, *lluf* „a devora, a înghiți avid”, *hov* „avânt”, *hurbë* „înghițitură, dușcă”, *gogël* „con”, *popël* „piatră mare”, *flatër* „aripă”, *flutur* „fluture”, *flegër* „canatul ușii”. Urmează apoi în special derivatele și compusele mai târzii. Astfel, de la cuvântul vechi *ulk* „lup” a apărut *ulkonjë* „lupoaică”, de la *dimër* „iarnă”, [14] *dimëroj* „a ierna”, *dimëror* „de iarnă”, de la *natë* „noapte”, *i përnatshëm* „în fiecare noapte”, *menatje* „devreme, în zori” etc. Lingvistul comparatist trebuie să aibă în vedere totdeauna aceste circumstanțe și să evite să compare pe plan indo-european formațiuni interne de tipul acesta. Este deci necesar să se facă stratificări cronologice în interiorul tezaurului lexical autohton. Numai straturile vechi pot fi supuse comparației cu celelalte limbi indo-europene.[15]

Poziția lui Bopp. Teoria lui Schleicher, a lui Stier și a lui Camarda. Concepția lui Meyer și a științei contemporane: albaneza, limbă indo-europeană nordică și satem. Concordanțele parțiale greco-albaneze. Concordanțele parțiale armeano-albaneze. Concordanțele parțiale greco-armeano-albaneze. Concordanțele parțiale celto-albaneze. Albaneza ca limbă indo-europeană centrală.

Ca limbă indo-europeană, albaneza are raporturi cu toate limbile grupului indo-european, dar pentru albanistică este important să se cerceteze gradul de înrudire care o leagă de limbile surori, cu alte cuvinte, trebuie să se vadă cu care dintre aceste limbi are raporturi mai strânse. Pe această cale se poate stabili locul care revine albanezei în sânul limbilor indo-europene.

Marele filozof **G. W. Leibniz** și-a îndreptat atenția și asupra albanezei. În schimbul de scrisori cu unii savanți contemporani cu el, a expus principiul just după care, pentru a emite o părere asupra acestei limbi, trebuie distinse elementele autohtone, moștenite de cele împrumutate din alte limbi¹⁷, principiu pe care lingvistica l-a aplicat ulterior.

Despre locul albanezei în sfera limbilor indo-europene **Fr. Bopp** s-a exprimat astfel: aceasta „în elementele sale de bază nu are nici o legătură mai strânsă sau cu atât mai puțin, vreo legătură de derivație cu nici una dintre limbile surori indo-europene ale continentului nostru”.

Savanții care i-au urmat lui **Bopp** s-au străduit să stabilească locul ce revine albanezei în familia limbilor indo-europene.

August Schleicher, elevul lui **Bopp**, a inclus albaneza în *arborele genealogic* prin care și-a sintetizat teoria asupra stabilirii legăturilor de rudenie dintre limbile indo-europene. În această schemă, albaneza intră în ramura limbilor indo-europene ale Europei de Sud, din care fac parte, după el, italo-celtica și greaca. El situează albaneza în apropierea limbii grecești și a latinei, dar mai aproape de greacă. Era în 1863¹⁸, când se credea că cele două limbi clasice erau înrudite una cu alta în mod deosebit, de aceea el le-a reunit sub numele de perechea familiei pelasgice¹⁹. S-a constatat că această teză, pe care au acceptat-o și **G. Stier** și **D. Camarda**²⁰, cunoscutul arbăreș din *Piana dei Greci* (Sicilia) (1821-1882), nu era corectă. S-a observat demult că, în epoca preistorică, greaca și latina nu prezintă legături strânse. Nici albaneza nu prezintă o asemenea înrudire specială cu ele, deși are unele concordanțe cu greaca, pe care le vom vedea mai jos. Un alt fapt care a produs confuzie în teza acestor savanți a fost acela că ei nu erau în stare să distingă împrumuturile primite de albaneză din greacă și din latină de cuvintele fondului ei autohton, operând cu [16] primele ca și cum ar

fi fost cuvinte moștenite ale albanezei. În acest mod, s-a creat o imagine deformată a sistemului lingvistic al limbii albaneze și a locului care îi revine în cadrul lumii indo-europene.

Teoria valurilor, emisă în 1871 de Johannes Schmidt, reprezintă un progres în comparație cu „arboarele genealogic”. Această teorie prezintă afinitățile dintre limbile indo-europene sub forma unor cercuri concentrice, care se întretaie. J. Schmidt²¹ plasează albaneza într-un cerc comun cu limbile balto-slave, pe de o parte, cu armeană și traco-frigiana pe de altă parte. Aceste două teorii explică destul de multe aspecte ale istoriei limbilor indo-europene. *Teoria valurilor* cercetează mai ales starea acestor limbi într-o perioadă veche, înainte ca popoarele care le-au vorbit să se fi desprins unul de altul; teoria *arborelui genealogic* urmează mai mult linia dezvoltării acestor limbi după ce s-au desprins de trunchiul comun și s-au îndepărtat una de alta. *Teoria valurilor* are un caracter mai dinamic, deoarece arată mai clar că nici o limbă nu are un loc fix, ci prezintă afinități în mai multe direcții în același timp, cu mai mult decât o singură limbă-soră. *Teoria arborelui genealogic* poate fi folosită cu succes în special în domeniul dialectologiei. Lipsa comună a acestor două teorii este aceea că, socotind dezvoltarea limbilor un proces normal, netulburat de evenimente exterioare, ignoră realitatea istorică. În realitate, toate limbile au suferit modificări din cauza migrației popoarelor care le-au vorbit, din cauza amestecurilor etnice, a războaielor etc. De aceea, și înrudirea limbilor este rezultatul unor procese istorice complicate, dificil de surprins în câteva scheme simple.

În 1883, cu articolul lui Gustav Mayer „*Locul albanezei în cercul limbilor indo-germanice*”²², se deschide o nouă perspectivă în problema înrudirii albanezei cu limbile-surori. Distingând corect patrimoniul propriu al albanezei de elementele împrumutate, prin analiza comparativă a sistemului fonetic și a unor elemente lexicale, acest savant a stabilit cu precizie locul albanezei, loc care, în linii generale, rămâne valabil și azi, fiind stabilit, pe scurt, de două elemente: albaneza este o limbă indo-europeană estică și, în același timp, o limbă indo-europeană nordică.

Limbile indo-europene sunt împărțite în limbi vestice (limbi *centum*) și limbi estice (limbi *satem*), după criteriul tratării guturalelor palatale (*k'*, *g'*)²³. În primul grup, în care intră limbile italice, celtice și germanice, greaca, precum și hitita și toharica în Asia, aceste sunete și-au păstrat caracterul gutural; în al doilea grup, ele s-au transformat în spirante, de obicei sibilante. Limba albaneză prezintă aceste palatale transformate în spirante interdentale, *k'* în *th*, iar *g'* în *dh*, dar și în oclusiva *d*. Comp. lat. *acidus*: alb. *athët* „acrișor”; lat., gr. *lego*: alb. (*mbë*)*ledh* „a aduna, a strânge”, (*zgë*)*ledh*, *zgjedh* „a dezlega”; lat. *gener*: alb. *dhëndër* „ginere”, lit. *žentas*, v. sl. *zetř*, lat. *hiems*: alb. *dimër* „iarnă”.

În limbile indo-europene nordice *o* scurt²⁴ indo-european s-a deschis la *a*, în timp ce în limbile indo-europene sudice se păstrează ca *o*. După cum a observat **Gustav Meyer** și, înaintea lui, **Franz Bopp**, albaneza concordă aici cu primul grup. Comp. lat. *nox, noctis*, irl. *innocht* „deseară” cu alb. *natë* „noapte”, lit. *naktis*, germ. *Nacht*; lat. *os, ossis*, gr. *ostéon*: alb. *asht, eshtra* „os, oase”.

Un alt criteriu de clasificare îl constituie faptul că lui *f* din latină și lui *ph* din greacă le corespunde, în albaneză, un *b* în cuvinte care provin din aceeași sursă, albaneza apropiindu-se astfel de limbile moarte din Peninsula Balcanică: ilira, macedoneana și traco-frigiana, iar azi de majoritatea limbilor indo-europene: de limbile celtice și germanice, baltice și slave, de armeană, iraniană, hitită și toharică; vechea indiană are, în aceste condiții, o medie aspirată *bh*: v. ind. *bharami* „a duce”, lat. *fero*, gr. *phero*, got. *baira*; v. sl. bis. *bera, brati* „a aduna”, arm. *berem*, alb. *bar, mbar* „a purta, a duce”, *bie* „a aduce”, la care *r* apare din nou la imperativul *bjerë*. [17]

Deoarece albaneza concordă, pe de o parte, cu limbile indo-europene estice, pe de altă parte, cu cele nordice, iar în ceea ce-l privește pe *b*, cu majoritatea limbilor indo-europene, rezultă că în sistemul ei fonetic și, în general, în sistemul lingvistic, albaneza se depărtează destul de mult de cele două limbi clasice, greaca și latina, alături de care o așezaseră **Schleicher, Camarda** și ceilalți. Concomitent cu aceste trăsături a fost stabilit destul de clar locul limbii albaneze în sânul lumii indo-europene. Acum putem face un pas înainte și ne putem întreba cu care dintre limbile-surori prezintă albaneza o înrudire mai strânsă.

Conform *teoriei valurilor* a lui **Johannes Schmidt**, ca orice limbă indo-europeană, și albaneza prezintă raporturi de înrudire în diverse direcții, cu unele dintre celelalte limbi ale acestui grup. În problema înrudirii nu au importanță acele concordanțe care apar în numeroase limbi (cuvinte cum sunt alb. *motër* „soră”, *vjehër* „socru, soacră”, *ulk* „lup”, *ari* „urs”, *dimër* „iarnă”, *ditë* „zi”, *natë* „noapte”, *gardh* „gard”, *dhënë* „relație, relații comerciale”), ci dimpotrivă, *concordanțele parțiale*, acele egalități (ecuații) speciale care apar între două sau numai între câteva limbi.

Din acest punct de vedere, albaneza prezintă suficiente concordanțe lexicale sau isoglose comune cu *limbile baltice* (lituaniana, letona, prusiana veche). După ce **Gustav Meyer** a deschis drumul în acest domeniu, meritul principal îi revine lui **Norbert Jokl**²⁵, care a privit această înrudire într-o perspectivă mai largă. După el, aceste concordanțe cuprind următoarele sfere ale vieții: agricultura, silvicultura, prelucrarea lemnului, prepararea laptelui, economia casnică, nume de plante, denumiri ale timpului și ale stării vremii, denumiri din sferile socială și juridică. După părerea noastră, acestora trebuie să li se mai adauge următoarele: teren și ape, animale, creșterea animalelor, părți ale corpului și boli. La aceste concordanțe

participă uneori și o altă limbă. Vom aminti dintre aceste concordanțe: alb. *çel* „a deschide” (*çel zjarrin* „a aprinde focul”, *çel zogi* „a scoate pui”): lit. *skeliu* „tai, despici”, *skiliu* „scot pui”, let. *skilities* „ies pui”; alb. *djeg* „a arde”: lit. *degù* „ard”, sl. *žegŭ* „arșiță”, v. ind. *dahati* „el arde”; alb. *emën emër* „nume”: v. prus. *enmen*, v. sl. *imen*; alb. *legatë, ligatë* „baltă, mlaștină”: lit. *liugas* „baltă, mlaștină”, v. sl. *luža* „baltă, mlaștină”, sb.-cr. *kaljuga* „baltă mică”; alb. *lëndë, landë* „lemn”: lit. *lenta* „scândură”; alb. *i lig* „bolnav, rău”: lit. *ligà* „boală”, gr. *oligos* „puțin”; alb. *mal* „munte”: let. *mala* „țârm”, rom. *mal*; alb. *mat* „măsor”: lit. *matuju* „măsor”; de alb. *mat* se leagă și cuvântul *mot* „vreme, an”, căruia îi corespund lit. *metas* „timp, an”, let. *mets* „perioadă, epocă”, v. prus. *mettan* „an”; alb. *nergut* „dinadins, înadins”: lit. *noriù* „vreau”, *noreti* „a vrea”. Concordanțele dintre albaneză și limbile baltice, amintite aici numai în parte, arată că aceste două ramuri lingvistice, care azi sunt departe una de alta din punct de vedere geografic, într-o perioadă veche, preistorică, au fost vecine, undeva în Europa de N-E. În legătură cu aceasta este de remarcat că raporturile speciale ale albanezei cu limbile baltice se extind uneori și la limbile germanice, alteori și la limbile slave. Dintre concordanțele balto-slavo-albaneze vom aminti aici numai sistemul de numărare de la 11 până la 19 prin adăugare, de tipul alb. *njëmbëdhjetë* (11), *dymbëdhjetë* (12): slav. *jedinŭ na deset, dva na deset*, la fel în lituaniană, letonă și în prusiană veche. Din slavă acest sistem de numărare a fost împrumutat și în română²⁶.

Albanezii și grecii trăiesc în vecinătate în Peninsula Balcanică de aproape trei mii de ani. Relațiile care s-au dezvoltat între limbile lor în decursul acestui timp aparțin perioadei istorice. Unei perioade mai vechi, perioadei preistorice a acestor două limbi, îi aparțin câteva concordanțe parțiale care provin din leagănul lor prebalcanic²⁷. Dintre aceste concordanțe greco-albaneze amintim: alb. *balgë, bajgë* „baligă”: gr. *bólbiton* „balegă”; alb. *darkë, drekë* „cină, prânz”: gr. *dorpon* „cină”; alb. *dhjamë* „slănină”: gr. *demos* „slănină”; alb. *elb* „orz”: gr. *alphi, alphiton* „orz, cereală”; alb. *hudhër*, la arbăreșii din Italia *hurdhë* „usturoi”: gr. *skorodon* „usturoi”; alb. *pelë* „iapă”: gr. *pólós* „mânz”.

Concordanțele armeano-albaneze reprezintă un capitol interesant din istoria limbilor albaneză și armeană²⁸. Azi armenii sunt o națiune din Asia, dar Herodot îi considera drept urmași ai frigenilor, care trăiau în partea de N-V a Asiei [18] Mici și care se pare că locuiseră mai înainte în Peninsula Balcanică, undeva în apropierea strămoșilor albanezilor. O atare vecinătate străveche este dovedită de concordanțele dintre cele două limbi, relevate pentru prima dată de savantul danez Holger Pedersen, albanist și, în același timp, armenist ilustru. Vom aminti câteva dintre aceste concordanțe: alb. *butë* „moale”: arm. *but'* „moale, bont”; alb. *thep* „țeapă”: arm. *sep* „țeapă, vârf”, dar și lat. *cippus* „stâlp cu vârf ascuțit”; și

alb. *zë, zëri, za, zani* „voce, vocea”: arm. *jain* „voce”, dar și sl. *zvonŭ* „sunet”. O atenție deosebită merită părerea lui Pedersen* în legătură cu înrudirea dintre albaneză și armeană: „Dacă albaneza, care poate fi considerată ca aflându-se între armeană și balto-slavă, ar fi cunoscută într-un mod mai complet, am vedea că se apropie de armeană mult mai mult decât se apropie balto-slava de aceasta”. În legătură cu această problemă este importantă și părerea lui N. Jokl**, după care există o perioadă în istoria albaneză când aceasta a avut raporturi lingvistice cu iraniană și armeană.

În legătură cu raporturile dintre albaneză și greacă, pe de o parte, dintre albaneză și armeană, pe de altă parte, trebuie notat că greaca și armeană prezintă între ele raporturi mai strânse decât raporturile pe care le are fiecare dintre aceste două limbi cu albaneza. Nu e locul să se vorbească aici despre aceste raporturi greco-armene. Se va observa, numai în legătură cu cele spuse mai sus despre relațiile speciale ale albanezei cu fiecare dintre aceste două limbi, că - după cum a observat Pedersen - la unele isoglose greco-armene ia parte și albaneza, ca al treilea partener. Comp. alb. *venë, verë* „vin”: gr. *oinos*, arm. *gini* „vin”; alb. *ëndër, andër* „vis”: gr. *onar, óneiros*, arm. *anurj* „vis”; alb. *laj* „a spăla”: gr. *louō* „spăl”, arm. *loganam* „mă spăl”. Acestea le mai adăugăm următoarele corespondențe: alb. *ag* „întuneric”, *agon* „se luminează”: gr. *orphne* „întuneric”, arm. *arjin* „negricios”; alb. *vend* „loc, țară”, *vise* „loc, țară” (pl. vechi al lui *vend*): gr. *oudas* „pământ”, arm. *getin* „pământ”; alb. *zëmër, zamër* „chindie”; gr. *hemera* „zi”, arm. *aur* „zi”. Aceste concordante tripartite aruncă o lumină nouă asupra preistoriei limbii albaneze și demonstrează o apropiere geografică și lingvistică a acesteia de greacă și armeană în vremurile străvechi.

Pentru preistoria albanezei sunt importante și *concordanțele celto-albaneze*. După N. Jokl, care le-a dedicat o lucrare specială³⁰, aceste concordante cuprind nume de plante și copaci, de animale domestice, fenomene climatice, termeni referitori la relațiile sociale, nume de rudenie și părți ale corpului. Comp., de ex., alb. *bërshe* „tisă”: gal. *eburo* (în nume de locuri), irl. *ibar* „tisă”; alb. *gju, glu* „genunchi” (de la *glun*): v. irland. *glun* „genunchi”; alb. *shpend* „pasăre”: cimer. *etm* „pasăre” (*de la pot-*). Acestea le adăugăm, printre altele: alb. *mat* „țărâmul râului”, împreună cu numele râului *Mat*: isl. *math* „nisip”³¹. Un lucru care iese în evidență în cadrul relațiilor albanoceltice este că, după părerea noastră, la acestea ia parte uneori și greaca, apărând astfel unele concordante tripartite, cum sunt

* *Reallexikon der Vorgeschichte*, I, 225.

** *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Norgerlandes*, 34, 49 și urm.²⁹.

concordanțele greco-armeano-albaneze amintite mai sus. Comp., de ex., alb. *dem* „bivol”: v. irland. *dam* „bou”, gr. *damalis* „bivol tânăr”, *damale* „bivoliță tânără”, dar și v. ind. *damya* „bivol tânăr care trebuie îmblânzit”; alb. *pelë* „iapă”: irl. *lair* „iapă”, gr. *polos* „mânz”; alb. *nëmë, namë* „blestem”: v. irl. *namae* „dușman”, gr. *nomos* „lege, obicei”; gr. *nëmesis* „mânie, mânie dreaptă, răzbunare divină”.

Între lumea celtică și cea albaneză există unele apropieri însemnate și în afara limbii, în domeniul etnografiei. Dintre acestea amintim ca element comun *fustan*³²-ul care se întâlnește în Balcani peste tot acolo unde sunt sau au fost albanezi și care a fost folosit și de vechii traci, iar pe de altă parte, apare și în *kilt*-ul scoțian.

În legătură cu aceste relații speciale ale albanezei cu unele limbi sau grupuri de limbi indo-europene nu s-a spus încă ultimul cuvânt, ci mai rămân multe de făcut. În această privință un fapt important este problema cronologiei, problema de a ști cărei perioade îi aparțin aceste concordanțe parțiale. Fără a putea să stabilim aceasta cu exactitate[19] (*cronologie absolută*), ne putem întreba care dintre ele aparțin unei perioade mai vechi și care uneia mai noi (*cronologie relativă*). Din acest punct de vedere, se poate afirma că relațiile celto-albaneze sunt mai noi decât cele balto-albaneze, greco-albaneze și armeano-albaneze. În favoarea acestui fapt pledează istoria, deoarece legăturile pe care le-au avut celții cu popoarele vechi din Balcani, în special cu ilirii, au continuat până în perioada istorică, deci și legăturile lingvistice celto-albaneze datează, în parte, din acea epocă.

În sfârșit, trebuie amintite unele clasificări ale albanezei care pornesc de la criteriul limbilor *marginale* și *centrale*, aplicat în domeniul indo-european în special de lingvistul francez **Antoine Meillet** și de lingvistul italian **Matteo Bartoli**³³. Meillet consideră latina, celta, limbile germanice și balto-slave limbi *marginale*, iar greaca și armeana limbi *centrale*. După Bartoli, albaneza se apropie de baltică mai mult în ceea ce privește conservarea faptelor decât inovațiile, iar de greacă mai mult în ceea ce privește inovațiile decât conservările. Această teză se întâlnește în critica lui N. Jokl. O părere apropiată are și Milan Budimir. După acest savant, traco-ilira, albaneza și armeana nu sunt mai aproape de indo-iranică și balto-slavă decât de greacă, de limbile italice, celtice sau germanice și

ocupă mai curând un loc central în sfera limbilor indo-europene. Și lingvistul **Giuliano Bonfante**³⁴ vede, de asemenea, în limbile albaneză, armeană, greacă și hitită niște limbi indo-europene centrale. Rămâne de văzut evoluția acestor teorii. În ultimii ani, de problema poziției limbii albaneze s-a ocupat și **V. Pisani**³⁵.

Rezumând, vom spune că, prin prisma *teoriei valorilor* a lui **Johannes Schmidt**, albaneza prezintă raporturi genealogice speciale în mai multe direcții, cu câteva dintre limbile indo-europene-surori. Cele mai numeroase concordanțe parțiale le are cu limbile baltice, dar există și puncte însemnate în care concordă cu greaca, armeană și celta, uneori în concordanțe tripartite. Putem spera că, în timp, cunoscând mai bine lexicul albanezei și supunându-l analizei și sintezei comparative, locul ei în cadrul grupului lingvistic indo-european va fi stabilit mai exact.[20]

PROBLEMA ORIGINII LIMBII ALBANEZE³⁶

Cele patru puncte principale ale acestei probleme. Cum se pune problema originii. Numele albanezilor și golurile din istoria lor. Originea iliră sau tracă. Ilirii. Istoricul cercetărilor. Răspândirea ilirilor și a triburilor ilire. Etnografia Epirului. Tracii și răspândirea lor.

În problema originii poporului albanez și a limbii sale apar patru chestiuni: 1. ce loc ocupă albaneza în cadrul limbilor indo-europene? 2. ai cui urmași sunt albanezii și urmașa cărei limbi balcanice vechi este albaneza? 3. sunt albanezii autohtoni sau imigranți pe teritoriile lor actuale? 4. unde se afla leagănul prebalcanic al albanezilor și al limbii lor? Dintre aceste patru chestiuni, prima a fost tratată în cap. II. A treia va fi cercetată în cap. IV. Aici ne vom ocupa de a doua problemă a originii limbii albaneze, cea de a patra nu va fi tratată în această lucrare³⁷.

În domeniul etnografiei și al lingvisticii balcanice există două probleme nerezolvate: problema originii albanezilor și a limbii albaneze și problema originii românilor și a limbii române, împreună cu problema leagănului sau a locurilor unde s-au format aceste două popoare și limbile lor³⁸. Vom

³⁵ *L'albanais et les autres langues indo-européennes*, 1950³⁵.

prezenta aici, în linii generale, stadiul actual al cunoștințelor în problema originii limbii albaneze.

Când se pune problema din ce limbă antică provine albaneza, avem de-a face cu un raport de filiație între limba actuală și stadiul ei antic. Această relație se deosebește esențial de legăturile pe care albaneza le are cu celelalte limbi indo-europene, legături între limbi-surori.

Un alt fapt care nu trebuie neglijat este următorul: albanezii de azi sunt urmașii albanezilor din perioada antică, iar albaneza actuală este urmașa albanezei care se vorbea în acea vreme în Peninsula Balcanică, așa cum, de exemplu, italiana este fiica latinei, iar greaca nouă, fiica limbii grecești vechi. De aceea problema originii se poate pune și astfel: cu care popor vechi din Balcani sunt identici vechii albanezi sau, cu alte cuvinte: sub ce nume erau cunoscuți strămoșii albanezilor de azi în vremea aceea? Din punct de vedere lingvistic, întrebarea se pune astfel: cu ce limbă veche din aceste ținuturi este identic stadiul antic al albanezei?[21]

Problema originii apare ca dificilă din motive istorice, din cauza lipsei izvoarelor. În istoria albanezilor, perioada care începe din antichitate și durează până în plin ev mediu prezintă mari lacune, astfel încât întreagă această perioadă apare, sub aspectul obscurității, ca o continuare a timpurilor preistorice. Istoria albaneză se prezintă ca un lanț din care lipsesc unele verigi. În sec. al II-lea e.n., geograful **Ptolemeu** din Alexandria (Egipt) pomenește pentru prima dată, pe harta lumii, de tribul *Albanoi*, cu orașul Albanopolis, între Orestis și Almopern, undeva în Albania centrală, între Durrës și Dibra. De la acest nume de trib a moștenit poporul albanez vechiul său nume național, *Arbën - Arbër, Arbënesh - Arbëresh*, nume cu care suntem numiți și de celelalte popoare, it. *Albanesi*, sb. *Arbanasi*, gr. *Arvanites* etc.³⁹. La **Ptolemeu** se găsește astfel prima, dar și singura atestare a numelui *albanez* în decursul antichității. Din sec. al II-lea și până în sec. al IX-lea, albanezii nu sunt amintiți nicăieri. Numai în sec. al XI-lea, în special cu ocazia luptelor normanzilor cu bizantinii în Albania, cronicarul bizantin **Mihail Attaliates** și prințesa **Ana Comnena** îi pomenesesc pe albanezi: țara sub numele de *Albanon*, iar poporul ca *Albanói, Albanitai, Arbanitai*. Acest nume, cu formele *Arbër* etc., notate mai sus, este viu și azi, atât în nordul, cât și în sudul Albaniei, ca și în coloniile albaneze din Italia. Faptul că aceștia, împreună cu dialectele albaneze din Grecia, nu cunosc numele *Shqipitar, Shqipëri* arată că acesta a apărut după separarea acestor colonii, în sec. al XIV și al XV-lea. Și autorii vechi din nord folosesc *Arbëni* pentru

Shqipëri și *Arbënesh* pentru *Sgqiptar*. Noul nume apare în literatură întâi pentru a desemna limba: **Gjon Buzuku** (1555) *qi vjen methashunë shqip* (XXVb) „care se spune în albaneză”, **Pjetër Budi** (1621) *shqip të ne e thooetë* „să ne-o spună în albaneză” și **Pjetër Bogdani** (1683) *Një gramatikë latin e shqip* „o gramatică latină și albaneză”. Părerea că *shqip* se leagă de numele vulturului (alb. *shqip*), albanezii avându-și numele de la această pasăre, nu pare a fi justă, deoarece la autorii vechi *shqip* se scrie cu *i*, iar *shqypia* cu *y*.

Din cauza lacunelor de mai multe secole în cunoștințele noastre despre istoria poporului albanez, firele care leagă situația etnografică și lingvistică actuală de starea din perioada antică sunt întrerupte în multe locuri. Rămâne obscură, în special, epoca antică și prima perioadă a evului mediu, deoarece istoria albanezilor începe a fi cunoscută cam din sec. al XIII-lea - al XIV-lea. În aceste circumstanțe, metoda utilizată în acest domeniu rămâne următoarea: se vor cerceta aspectele etnic și lingvistic ale Peninsulei Balcanice vechi, vor fi studiate popoarele care o locuiau pe atunci și limbile pe care le vorbeau acestea și se va stabili apoi ce legături apar între situația de atunci și cea actuală.

Popoarele care au locuit în masă în Peninsula Balcanică în perioada antică - lăsând de-o parte câteva populații marginale, cum ar fi celții, la granița nordică, iraniienii, la cea estică - sunt, după cum se știe, următoarele: grecii la sud, macedonenii în centru, ilirii în vest și tracii în est. În problema originii limbii albaneze, greaca se înlătură de la sine, ca limbă diferită. Trebuie înlăturată, de asemenea, și limba vechilor macedoneni, din motive geografice și pentru că e greu de acceptat ca macedonenii, un popor relativ mic, să fie străbunii albanezilor de azi, cu toate că relațiile dintre aceste popoare nu lipsesc complet⁴⁰. De aceea popoarele balcanice care sunt îndeobște privite ca strămoși ai albanezilor sunt două: ilirii și tracii.

Înainte de a cerceta raporturile lingvistice, vom arunca o privire asupra acestor două popoare străvechi, asupra răspândirii și diviziunii lor tribale.

*Ilirii*⁴¹. Din cercetările întreprinse în special în secolul nostru de către reprezentanți ai diverselor discipline, ilirii apar, pentru perioada preistorică, în special pentru perioada bronzului, ca unul dintre marile popoare ale Europei, nu numai ca stăpânitori ai părții[22] vestice a Peninsulei Balcanice, ci și ca locuitori ai unei părți a Europei estice și centrale, ai țărmurilor estice ale Italiei, ai câtorva regiuni din Alpi și poate și ai unor teritorii din Europa vestică⁴¹.

⁴⁰ Comp. H. Treidler, *Zeitschrift für slavische Philologie*, V (1928), 411-418, VI, 1929, 212-231.

Printre primii care s-au ocupat de iliri și de celelalte popoare antice din Peninsula Balcanică se numără istoricul german **Johann Thunmann** (1774). Colonelul englez **Martin Leake**, care a fost câțiva ani atașat militar în timpul lui Ali Pașa Tepelene, s-a ocupat, într-o importantă operă (*Travels in Northern Greece*, 1835), de topografia ținuturilor ilire. Sunt de semnalat și lucrările lui **Pouqueville**, consul al Franței pe lângă Ali Pașa la Ianina. Prima operă sistematică în acest domeniu este *Studii albaneze* (*Albanesische Studien*) a lui **Hahn**, consul al Austriei la Ianina (1854), operă de pionierat care, din unele puncte de vedere, a rămas până azi neegalată. Sunt adunate aici însemnările autorilor clasici asupra ilirilor și sunt studiate analogiile iliro-albaneze în limbă, în principal în numele topice, deschizându-se astfel drumul tuturor cercetărilor ulterioare. În lucrarea sa *Istoria Romei*, precum și în alte studii, cunoscutul istoric **Theodor Mommsen** a acordat o deosebită atenție ilirilor, în special celor din Italia de Sud (messapi). Importantă este și lucrarea lui **Georg Zippel** *Stăpânirea romană în Albania până la Augustus*, tipărită în 1897, ca și cea a lui **Wilhelm Tomaschek** *Topografia prelavă a Bosniei, Herțogovinei, Macedoniei și a regiunilor înconjurătoare*, din anul 1880. O amprentă adâncă au lăsat în acest domeniu lucrările lui **Constantin Jireček**, în primul rând *Istoria sârbilor* (vol. I) și *Romanii în orașele Dalmației, în special în evul mediu* (1901-3). De mare importanță pentru întreaga Peninsulă Balcanică și, în mod special, pentru teritoriile ilire sunt lucrările istoricului austriac **Carl Patsch**. La acest savant munca de arheolog se îmbină cu cercetările pe teren și cu sinteza istorică. Pentru istoria Albaniei este importantă în special lucrarea *Sangeacul Beratului în Albania* (1904). Foarte bune sunt și lucrările sale de mai mici proporții: *Ilirii* (1923) și *Starea economică și culturală a Albaniei în trecut* (1925). Un loc de prim ordin în domeniul etnografiei și al numelor ilire în Albania, Boemia și Herțegovina ocupă lucrarea savantului maghiar **Ferencz Nopcsa**, poate cel mai bun cunoscător al țării noastre, după **Hahn**. În 1916 a apărut o operă fundamentală, *Cercetări iliro-albaneze*, tipărită de **Thalloczy**, **Jireček** și **Šufflay**, în al cărei prim volum sunt adunate, cu o rară competență, știrile referitoare la istoria ilirilor și a albanezilor. **Šufflay** a urmat această cale de studiu și în alte lucrări.

Cercetările arheologice pe teritoriile locuite cândva de iliri au luat un mare avânt la începutul acestui secol, în special după primul război mondial. În timp ce **Ciro Truhelka** a cercetat așezările preistorice **Butmir** și **Glasinac** din Boemia, austriacul **Karl Traeger**, specialist în preistorie, a făcut săpături la **Koman**, în **Puka**, centru al unei culturi preistorice. Urmându-l pe **Patsch**, arheologii austrieci **C. Praschniker** și **A. Schober** au făcut săpături

arheologice, în timpul primului război mondial, în Albania și Muntenegru. Prin săpăturile sale, arheologul francez **Léon Rey** a descoperit multe părți ale Apolonici (Pojan), iar arheologul italian **Luigi Ugolini** a cercetat cetățile Butrint și Finiqi, ca și așezarea preistorică de la Velça, în apropierea Vlorei. Activitatea sa a fost continuată de **Pirro Marconi**, iar după moartea acestuia, de **Domenico Mustilli**. Dintre lucrările care studiază zone istorice mai largi, cuprinzând și teritoriile ilire și albaneze, amintim: **St. Casson**, *Macedonia, Thrace and Ilyria*, 1926, **G. Childe**, *The Danube in the Prehistory*, 1929 și suedezii **E. Wikén**, *Informațiile elenilor asupra locului și a popoarelor din Peninsula Apeninică până la 300 î.e.n.*, 1937 și **N. Valmin**, *Zona adriatică în perioada de dinaintea epocii de bronz și în prima epocă a bronzului*, 1939.

După al doilea război mondial a început activitatea organizată a arheologilor albanezi. Muncii[23] acestora i se datorează descoperirea multor tumuli, în special în Albania sudică precum și descoperirea și studierea multor obiecte aparținând culturii preistorice ilire din Albania. Lucrările continuă⁴².

Se poate afirma că în domeniul lingvistic, în cursul ultimelor generații, o serie de savanți, bazându-se pe puținul material pe care l-au avut la îndemână, au pus bazele unei lingvistici ilire. În perioada prelingvistică, **Hahn** a avut și în acest domeniu o contribuție fundamentală. În studiile pe care le-a întreprins asupra albanezei, **Gustav Meyer** a discutat și a rezolvat și unele probleme ale ilirei în raport cu albaneza. O lucrare care a deschis calea și a trasat orientarea tuturor studiilor ulterioare a fost *Introducere în istoria limbii grecești* a lui **Paul Kretschmer** (1896). De inscripțiile messapilor, ale ilirilor din Apulia (Italia) s-a ocupat în mod special lingvistul italian **Francesco Ribezzo**, începând cu lucrarea *La lingua degli antichi Messapi* (1907). El a adunat aceste inscripții, atât pe cele cunoscute mai înainte, cât și pe cele descoperite de el însuși, în lucrarea *Corpus Inscriptionum Messapicarum*, tipărită treptat în *Revista indo-greca-italica*. După al doilea război mondial, **Norbert Jokl**, cel mai mare albanist al zilelor noastre, a fost unul dintre principalii reprezentanți ai studiilor ilire. În studiile sale de albanistică, **Maximilian Lambertz** a relevat analogiile iliro-albaneze în ceea ce privește numele de persoane. Pomind mai ales de la română, **Gustav Weigand** s-a ocupat și de problemele iliro-albaneze. Răspândirea ilirilor în Europa de N-E în perioada preistorică a fost studiată de **Max Vasmer** pe baza toponimiei. Urmele ilire în țările din estul Adriaticii au fost cercetate în special de **Petar Skok**, **Milan Budimir**, **Henrik**

Barić și Antun Mayer. Acesta din urmă a tipărit în ultimii ani o mare lucrare în două volume, intitulată „*Limba vechilor iliri*”.

Savantului american **Joshua Whatmough** îi revine meritul de a fi adunat și tipărit inscripțiile ilire din Italia (*The Prae-italic Dialects of Italy*, I-II, 1923). Azi cel mai cunoscut cercetător al ilirei este **Hans Krahe**. Acest savant a adunat în două lucrări (1925, 1929) numele geografice și numele de persoane, în special ale ilirilor din Balcani și a continuat aceste cercetări într-o serie de lucrări. În 1955 a tipărit vol. I al lucrării „*Limba ilirilor*”⁴³. În studiul său „*Despre preistoria celților și a ilirilor*”, cunoscutul celtolog **Julius Pokorny** a studiat, pe baza onomasticii, urmele ilire din Europa apuseană. De studiile ilire s-au ocupat și **Vittore Pisani**, **Willy Borgeaud**, **Vladimir Georgiev**, **W. Cimochovski**, **Otto Haas**. **M. Durante**, **O. Parlange**⁴⁴ s-au dedicat în special studiului limbii messapice⁴⁴. În ultimii ani și lingviștii albanezi au început să-și spună cuvântul în acest domeniu⁴⁵.

După aceste note bibliografice vom arunca o privire asupra *răspândirii teritoriale a ilirilor*.

În epoca greco-romană, ilirii au locuit pe întreg teritoriul din estul Adriaticei, dar granițele lor etnice nu sunt cunoscute cu exactitate. După geograful grec Strabon, ei se întindeau din Istria până la hotarul Adriaticei cu Marea Ionică. La răsărit ajungeau aproape de râurile Vardar și Morava, unde se învecineau cu tracii. În acele regiuni existau triburi pe care unii autori le luau drept ilire, alții, drept trace. Și mai imprecise au fost granițele nordice ale ilirilor. Din datele pe care le avem se pare că au stăpânit cea mai mare parte a regiunilor din sudul Dunării, printre altele Noricum, în Austria și Pannonia, în Austria și Ungaria de astăzi. Cu alte cuvinte, în antichitate, populațiile ilire ocupau sudul Austriei, o parte a Ungariei, a Iugoslaviei și a Albaniei de azi și o parte a Greciei de Nord. [24].

În ceea ce privește pe ilirii din Italia, rămâne îndoielnic dacă veneții din Italia nordică făceau parte sau nu din lumea iliră, deoarece veneta se depărtează destul de mult de acel sistem lingvistic pe care îl numim limba iliră⁴⁶. Din inscripții reiese că, spre deosebire de veneți, messapii și iapigii din Apulia (Italia de sud) fac parte din lumea iliră⁴⁷. Acest lucru e dovedit și de onomastică, deoarece de ambele părți ale mării găsim aceleași nume de locuri și de triburi. Din această mulțime de analogii să comparăm de ex.: *Annissa* în Iliria: *Arnisses* în Italia, *Bardylis* în Iliria, *Bardyli* în Italia, *Galabrio* în Iliria, *Calabri* în Italia, *Dardanes* în Iliria, *Dardi*,

* *Die Sprache der alten Ulyrier*. Viena, 1957-1959.

** Acesta a strâns în ultimul timp inscripțiile messapice cunoscute până azi în volumul *Inscripțiile messapice (Le iscrizioni messapiche)*, Messina, 1960).

Dardensis în Italia, *Delmion*, *Dalmatai*: *Dalmathoa*, *Japodes*: *Japygia*, *Haones*: *Hones*, *Salluntum*: *Sallentini*. Și numele de persoane de pe cele două țărmuri ale Adriaticei concordă, de ex.: *Avitus*: *Avithos*, *Bato*: *Bato*, *Blatios*: *Blattius*, *Dazios*: *Dasius*, *Ennius*: *Ennius* (și numele poetului latin), *Plaetorius*: *Plaetorus*, *Plaso*: *Plastas*, *Plator*: *Platoras*, *Tara*: *Taras*, *Trosius*: *Trosantios*⁴⁸. Despre regiunea Picenum de pe țărmul estic al Italiei centrale Pliniu spune: *Picentes ex Illyrio orti*.

Ca toate popoarele antice, și ilirii erau împărțiți în triburi⁴⁸. Unele dintre ele au ajuns să formeze pentru un anumit timp state, cuprinzând adesea și triburile vecine. Printre triburile mai importante au fost: *istrii* în Istria, *iapozii* și *liburnii* în Croația, *dalmații* în Dalmația, *autariații* în Herțegovina și în regiunile din jur, *ardianii*, care au întemeiat un regat cu capitala la Shkodra, *dardanii*, în Kosovo. Pe teritoriile noastre au locuit în special: *labeații*, în jurul lacului Shkodra (*lacus Labeatis*), *pirustii* în Mirdita, *albanoii* amintiți de Ptolemeu, *partinii* între Mat și Shkumbin, *kandavii* pe țărmurile Shkumbinului până la Ohrida. Mai spre sud se situau *atintanii*, *taulantii*, *dasaretii*, *amantinii* etc. Numele *illyri*, cu forma primară *hilurii*, aparține, la început, triburilor din jurul fluviului Narenta din Bosnia, triburi pe care scriitorul roman **Pomponius Mela** le numește *Illyrii proprie dicti*⁴⁹. De aici, acest nume s-a răspândit devenind nume național, așa cum s-a întâmplat de obicei cu numele de popoare.

Aici e locul să ne ocupăm și de etnografia Epirului, deoarece pentru noi, albanezii, această problemă, pe lângă interes științific, are și importanță națională.

Știrile despre triburile epirote le avem în special de la **Strabon**, care le-a luat de la **Teopomp**, scriitor din sec. al IV-lea î.e.n. **Teopomp** amintește în Epir 13 triburi, dintre care mai importante erau: *kaonii* (*haonii*) în nord-vestul țării (în apropierea Labëriei actuale), *tesprotii* în S-V (Çamëria) și *molosii* în N-E. Le considerăm mai importante deoarece numai aceste triburi au ajuns să creeze, unul după altul, formațiuni statale.

În ceea ce privește caracterul etnic al epiroților, savanții - cu excepția unor istorici, cum ar fi **Beloch** și a grecilor înșiși - sunt de părere (începând cu **Hahn**), că aceștia n-au fost greci, ci iliri. După mărturiile autorilor vechi greci, hotarul nordic al națiunii grecești și al limbii sale ajungea până la țărmul sudic al golfului Nartes. **Strabon** (VII 325) spune în legătură cu aceasta: „Pentru cei care intră cu vasul în acest golf marin, în partea dreaptă sunt *acarnanii*, care sunt greci, în stânga sunt *nicopolii* și *casiopieii*, care sunt epiroți”. Din aceasta se vede că geograful grec face distincție între epiroți și greci⁵⁰. Și **Tucidide** (II 68, 80, 81) îi numește *barbari* pe membrii tribului epirot al *amfilochilor*, adică „ne-greci”, de asemenea și celelalte

⁴⁸ Comp. după lucrările lui **R. Helbing**, **H. Krahe**, etc., în ultimul timp **F. Ribezzo** în „Italia-Croazia” (1942), 73 și urm.

triburi din Epir: *kaonii, tesproții, molosii, atintranii și paravai*. Elementul iliro-epirot se întindea în vremea aceea și în sudul golfului Nartes. Astfel, **Tucidide** numește tribul *euritanilor* din Etolia *agnostotatoi glosson*, adică „cu limbă de neînțeles”⁵¹. Când comparăm acest hotar lingvistic greco-ilir din antichitate cu hotarul lingvistic greco-albanez de astăzi observăm că limba greacă a câștigat teren în decursul veacurilor, în special în ultimul secol. Aceasta se datorează în special [25] superiorității culturii Greciei, căreia i s-a adăugat, mai târziu, și influența bisericii grecești. În toate timpurile, lumea greacă a exercitat asupra popoarelor vecine un anume farmec, ducând, în parte, la grecizarea lor.

Atât despre răspândirea ilirilor în antichitate, așa după cum reiese din însemnările autorilor antici greci și romani. Dar lingvistica, împreună cu arheologia au putut scoate la iveală o răspândire mai largă a triburilor ilire în perioada preistorică. Astfel, cultura hallstadiană din Tirol (Austria), care aparține epocii bronzului, pare să fi fost o cultură iliră, deși amestecată cu elemente celtice. Răspândirea ilirilor în Europa de Nord și de N-V se manifestă concret în mărturiile toponimice, astfel încât unii savanți, cum ar fi **Max Vasmer**, vorbesc despre *ilirii nordici* pe acele teritorii și despre *ilirii sudici* din Balcani și din Italia. Savanții polonezi **J. Rozwadowski** și **J. Czekanowski** au descoperit pe teritoriul Poloniei urme ale ilirilor datând din epoca antică. Lui **N. Jokl** i se datorează denumirea *ilira din Alpi* pentru limba triburilor ilire din acea zonă muntoasă, limbă care a lăsat urme în limbile vorbite azi pe acel teritoriu. Termenul „*cuvânt ilir alpin*” (*illyrische Alpenwort*) apare pentru prima dată în *Dicționarul etimologic* al lui **Gustav Mayer**, p. 276. Chiar în Peninsula Balcanică ilirii trebuie să fi avut cândva o răspândire mai mare. În special în Grecia le găsim urmele în diverse regiuni. Mai ales în graiurile dorienilor din Sparta, în dialectul laonic au fost descoperite elemente ilire (**A. V. Blumenthal**). În părțile nordice și centrale ale Peninsulei Balcanice în multe locuri toponimia își păstrează până astăzi caracterul vechi ilir. Printre altele, putem aminti nume de râuri ca *Drava, Sava, Drina, Kulpa, Una, Bosna, Narenta*, nume de orașe ca *Tergeste (Triest), Salona, Scodra (Shkodra)*.

Tracii și frigienii. Principalele lucrări despre tracii și limba lor sunt: **Wilhelm Tomaschek**, „*Vechii tracii*” (*Die alten Thraker*, 1893-1894), o lucrare fundamentală pentru timpul ei, dar învechită azi din multe puncte de vedere. Acum locul ei a fost luat de cartea savantului bulgar **D. Detschev**, „*Resturile limbii trace*” (*Die thrakischen Sprachreste*, 1957), care prezintă stadiul actual al cunoștințelor în acest domeniu. Cartea lui **Gavril Kazarov** *Contribuții la istoria culturală a tracilor*, 1916⁵² se ocupă în special de etnografia și cultura tracă. Dintre arheologii și istoricii care s-au ocupat de această cultură se disting în special românii **Vasile Pârvan**⁵³, **Radu Vulpe**⁵⁴ și **C. Daicovicu**⁵⁵.

În domeniul lingvisticii, în afară de **Tomaschek** și **Detshev** trebuie menționat în mod special **Paul Kretschmer** care, în opera amintită mai sus⁵⁶, a dedicat un capitol triburilor traco-frigiene. De problema substratului trac în română se ocupă în special **Ovid Densusianu** (*Histoire de la langue roumaine*, 1901). Articolele lui **Norbert Jokl** sunt lucrări de bază care dau indicații pentru studiile asupra tracei și a frigienei. Din lingvistica română trebuie amintiți și **Alexandru Philippide** (*Originea Românilor I-II*, 1925, 1928), **Sextil Pușcariu** (*Limba română*, I, 1941, 1969) și **Alexandru Rosetti** (*Istoria limbii române II. Limbile balcanice*, ed. I, 1938).

În două cărți tipărite de curând (*Trakijiskija ezik*, 1957, *Voprosi na bălgarskata etimologija*, 1958) savantul bulgar **Vladimir Georgiev** se ocupă de tracă și de urmele ei în limbile actuale din Balcani⁵⁷.

În ceea ce privește răspândirea tracilor în antichitate, **Herodot** îi desemnează ca fiind cel mai numeros popor după indieni. Ca și ilirii și vechii greci, nici tracii nu au ajuns niciodată, în decursul istoriei lor, la o unitate politică. În cele din urmă ei au fost supuși de romani, sub împăratul **Traian**, dar supunerea lor s-a realizat numai după un război aprig. Tribul care a purtat această luptă națională au fost *dacii*, în partea nordică a Traciei. Alături de aceștia locuiau *geții*. Un trib nordic erau și *carpii*, al căror nume e legat de cel al Carpaților. În Bulgaria de azi trăiau *triballi*, *odrysi* și *bessi*⁵⁸. *Peonii* din Macedonia de azi sunt considerați de unii autori antici drept traci, de alții drept iliri⁵⁹. [26]

În timpurile istorice, tracii se întindeau de la Carpați până la Marea Egee, de la Vardar până la Marea Neagră. Ei trăiau între iliri la vest, greci la sud, iranieni la est și celți, baltici, slavi și popoarele germanice la nord, având prin urmare, o poziție geografică centrală. Și limba tracă, în concordanță cu această poziție, are legături parțiale cu toate limbile care au înconjurat-o, dar se apropie mai mult de iliră și balto-slavă.

Ca și ilirii, și tracii au avut în timpurile preistorice o răspândire mai mare, atât spre nord, cât și spre est și vest. Aceasta reiese din numele de locuri. Numele cetăților trace apar ca fiind compuse cu *-dava* *-deva*, *-para*, *-bria* ca al doilea element, în care *-dava*, *-deva* trebuie să fi avut sensul „loc, cetate”, iar *-para* „trecere, vad”⁶⁰. Găsim astfel *Scaidave*, *Pulpudeva* (Plovdivul de azi, în Bulgaria), *Bessapara* („Vadul bessilor”), *Dardapara*, *Messembria* etc. Doaroco în Germania Magna esto atestat numelo orașului *Setidava*, s-a considerat pe drept, pe baza acestui criteriu, că tracii se întindeau cândva până în Germania.

Frigienii, care, în epoca greco-romană, locuiau în partea nord-vestică a Asiei Mici, sunt considerați, pe drept cuvânt, pe baza vestigiilor lingvistice pe care le-au lăsat, drept o ramură a tracilor⁶¹. Ei au trecut din Europa în Asia cam prin sec. al XIII-lea î.e.n., nimicind regatul hitiților. Se pare că troienii din *Iliada* lui Homer erau frigieni, iar războiul troian se pare că a fost un

război între frigieni și triburile grecești. Și alte câteva popoare vechi din Asia Mică, cum sunt *thynii*, *bithinii* și *mysii*, erau de origine tracă.

Limba tracă și cea a frigienilor au dispărut spre sfârșitul epocii vechi, dar tribul bessilor din Bulgaria actuală și-a păstrat limba până în sec. al VI-lea e.n. Și după dispariția limbii trace, în locurile unde locuiau tracii, în special în Ungaria, România și Bulgaria, au rămas vii până în zilele noastre toponime de origine tracă, în special nume de râuri ca *Siret*, *Prut*, *Aluta (Olt)*, *Tisa* etc.⁶².

1. RELAȚIILE ILIRO-ALBANEZE⁶³

Documentele de limbă iliră. Filiația iliră a albanezei: istoricul. Analogiile în lexic, morfologie, toponimie și în etnografie.

Rezolvarea problemei originii limbii albaneze este îngreunată în primul rând de faptul că, în stadiul actual de dezvoltare a lingvisticii și de cunoaștere a inscripțiilor, situația lingvistică a Peninsulei Balcanice în perioada antică, exceptând limba greacă, rămâne obscură pentru noi. Se cunoaște punctul de sosire, dar nu și punctul de plecare a faptelor. Din această cauză, continuitatea lingvistică ce desigur, există într-un fel, nu poate fi urmărită istoric.

Izvoarele de limbă iliră care s-au păstrat și de care ne vom ocupa pentru a ne forma o idee despre cum putea fi structura acestei limbi sunt extrem de sărace. Intră aici, în primul rând, *numele de locuri și de persoane*, adunate sistematic de **Hans Krahe**. Urmează *glosele*, adică un număr de cuvinte pe care ni le-au lăsat scriitorii antici, împreună cu sensul corespunzător din greacă și latină⁶⁴. *Inscripții* în ilira balcanică nu au fost descoperite până azi. O inscripție găsită spre începutul acestui secol în acropola cetății Dalmației, lângă Koman, în nord, inscripție săpată pe montura unui inel subțire de bronz și care se prezintă astfel:

A N A
O H O H
I C E R

a fost considerată (începând cu **H. Krahe**) drept singura inscripție în ilira balcanică. După cum am arătat în alt loc^{*}, această inscripție, care nu este[27] singura de acest fel la Koman (există încă alte trei inscripții care se apropie de aceasta), este o inscripție greacă, datând aproximativ din sec. al X-lea e.n. și având acest conținut: ANABOH OH IH-EOU KYPIE „Ajută, Doamne Christoase”.

Din punctul de vedere al izvoarelor, ilira din Italia se prezintă mai bine. Chiar exceptând inscripțiile venete din Italia de Nord, care azi sunt privite, în general, ca neilire, dispunem de inscripțiile messapilor din Apulia.

* Buletin pēr Shkencat Shoqërore 2 (1957), 22 și urm., *Lingua Poznaniensis VIII* (sub tipar)

Nu există nici o inscripție completă în limba care s-a vorbit în antichitate pe teritoriul Albaniei actuale. În zadar am căuta printre inscripțiile grecești și romane găsite în ruinele cetăților antice din Albania o inscripție iliră sau o inscripție bilingvă greco-iliră sau latino-iliră. O astfel de inscripție ar putea rezolva imediat problema originii albanezei.

Înainte de a cerceta concordanțele lingvistice iliro-albaneze vom aminti pe scurt pe acei savanți care îi consideră pe albanezi drept urmași ai ilirilor, iar limba albaneză drept urmașă a ilirei.

Încă înainte de fondarea lingvisticii comparative indo-europene care, ca știință de sine stătătoare, datează de la jumătatea secolului trecut, au existat savanți care și-au expus părerile în legătură cu această problemă. Printre alții, amintim pe marele filozof Leibnitz, istoricul Johann Thunmann (1774), geograful Malte-Brun (1809), apoi J. Ph. Fallmerayer (1857-1860), Martin Leake (1824-1830) și mai ales Hahn (1854). Dintre lingviști trebuie amintiți J. Kopitar, Th. Benfey, F. Miklosich, L. Diefenbach, G. Meyer, P. Kretschmer, H. Pedersen, S. Bugge, A. Thumb, F. Ribezzo, M. Bartoli, W. Meyer-Lübke, S. Pușcariu, S. Feist și, în ultimul timp, C. Krastien, Lehr-Splawinski, W. Cimochowski. Unii dintre acești savanți au fost amintiți și mai sus⁶⁵.

Vom cerceta acum analogiile dintre albaneză și iliră, care servesc ca argument pentru filiația iliră a limbii noastre.

Numele dalmaților, *Dalmatae*, *Delmatae* și al Dalmației *Dalmatia*, *Delmatia*, ca și numele orașului *Delminium*, *Dalmion* din Iliria, pe care Strabon (VII 315) îl numește un *pedion melóboton* „câmpia care hrănește oile”, e comparat pentru prima dată cu alb. *dele*, *delme* „oaie”, *delmer* „cioban la oi, oier” de către Hahn.

Dardani, *Dardania* își găsește explicația în alb. *dardhë* „pară”, după cum a observat pentru prima dată Hahn (I 236). Locuri cu numele *Dardhë* există și azi în Albania, în Dibra, Korça, Berat etc.

Lui Hahn (I 239-242) i se datorează și comparația alb. *Ulqin*: lat. *Olcinium*, gr. *Oulkinion* și *Ulcisia castra* din Pannonia cu cuvântul albanez *ulk* „lup”.

Dimallum, numele unui oraș ilir al partinilor, amintit în izvoarele grecești ca *Dimale*, a fost comparat de istoricul Niebhur (1851) cu alb. *dy*, *di* „doi” și *mal* „munte”. Un toponim *Dimale* găsim și azi în regiunea Filat din Çamëria⁶⁶.

Bora, numele unui lanț de munți din Macedonia, a fost apropiat de Malte-Brun și Hahn (I 243) de alb. *borë* „zăpadă”.

Rhizon, numele antic al golfului Kotorr, este comparat de N. Jokl cu alb. *rrjedh*, *rrodha* „a curge”.

Tergeste, numele roman al Triestului, *Opitegrium* (nume de oraș), *Tragurium* în Dalmația (azi sb.-cr. *Trogir*, it. *Traù*), *Tergolape* în provincia romană Noricum (în Austria actuală) au fost comparate de mult cu alb. *treg* „târg”. Că în iliră *treg* a avut sensul „târg” a fost dovedit de Jokl prin descifrarea inscripției *Tergitio negotiator* găsită în Dalmația; el a observat corect că prima parte a acestei inscripții conține cuvântul ilir care corespunde cuvântului latin însemnând „neguțător”.

Lugeon (*belos*), numele unei mlaștini din Istria, pe care o amintește Strabon (VII 314), este pus de Jokl alături de alb. *lëgatë*, *ligatë* „mlaștină, baltă”.

Trecând de la ilira balcanică la ilira din Italia, la messapi găsim și aceste puncte de convergență:

După Strabon, messapii numeau capul cerbului *bréntion*, iar la lexicograful grec Hesychiu găsim glosa *bréndon.élaphos* „cerb”. Poetul latin Ennius, care era el însuși messap, scrie: *Brunda caput cervi veteres dixere coloni*. G. Mayer (*Dicționarul etimologic*, 48) apropie același cuvânt de alb. *bri* „corn”, a cărui bază este *brin*. În acest cuvânt își are originea și numele orașului *Brundisium*, *Brendisium*, azi Brindisi în Apulia, oraș al cărui port are forma unui cap de cerb cu coarne.

Scriitorul latin Festus spune că salentinii messapi își numeau zeitatea căreia îi jertfeau cai, *Juppiter Menzana*. G. Stier compară acest nume cu alb. (tosca) *mëz* „mânz”, gheg. *măz*, cu *mëzat* „mânzat”, *mëzore* „mânzată” și cu român *mânz*⁶⁷.

O glosă grecească din limba enotrilor din Italia, care erau de origine iliră, este *rhinós. ahlys*, „întuneric, negură”. Jokl, și mai înainte Camarda, apropie acest cuvânt de alb. *rerë* „nor”, scris *ren* la Bogdani. Vom adăuga că, după părerea noastră, de alb. *re* se leagă în albaneză și cuvântul *errët* „întunecos”, care corespunde pe deplin, din punct de vedere semantic, cuvântului *rhinós*.

Messapica, fiind singurul dialect al ilirei care este atestat în inscripții, a fost poate destinată să joace rolul unei chei pentru a putea penetra, oricât de puțin, în obscuritatea fazei antice a albanezei. Pe de altă parte, și albaneza ar putea deveni într-o zi principala cheie în dezlegarea inscripțiilor messapice. În legătură cu aceasta trebuie valorificate cuvintele savantului norvegian Sophus Bugge (1892)⁶⁸ după care, „dacă interpretarea inscripțiilor messapice va fi mai completă, după părerea mea, messapica va căpăta importanță, deoarece va înlocui în parte albaneza antică care ne lipsește”.

Inscripțiile messapice au fost adunate, tipărite și interpretate de mulți savanți. Ele sunt citite dar, deoarece până astăzi nu a apărut nici o inscripție bilingvă, nu sunt descifrate din punctul de vedere al sensului⁶⁹. Cu toate acestea, cu ajutorul metodei combinatorii s-au putut descifra cu suficientă

exactitate unele fragmente sau unele cuvinte. S-ar putea să fie corectă părerea unor savanți care văd în cuvântul *bilìa* din inscripții funerare messapice de tipul *Theotoridda Theotorri bilìa* substantivul messapic cu sensul *fiică*, considerându-l forma veche a alb. *bijë* „fiică”, în unele dialecte (în sud, în Grecia, în Italia etc.) *bilë*. Savantul norvegian **Alf Thorp** găsește o altă analogie messapo-albaneză în *veinan aran* „suu agrum” din inscripții messapice: alb. *arën* „ogorul”. Acestor analogii le mai adăugăm următoarele concordanțe: messap. *anda* „în”: alb. *ndy* „în”, scris de **Gjon Buzuku** *ende*; messap. *tabaras* „preot”, *tabara* „preoteasă”: alb. prefixul *të* - + *bar* „a aduce”, pornind de la faptul că preotul este „acela care aduce jertfe zeilor, cel care oferă”.

Un domeniu în care se observă apropieri între albaneză și iliră (messapică) este onomastica și, în special, numele de persoane, de triburi etc. Păstrarea câtorva nume ilire (de bărbați și de femei) în Albania, în special la muntenii actuali din nord, a fost relevată de **P. Kretschmer**, **F. Nopcsa** și **M. Lambertz**⁷⁰. Vom aminti câteva dintre aceste analogii: ilir. *Bardus*, *Barduli*, *Bardyllis* (rege), messap. *Barzidihi*: alb. *Bardho*, *Bardhyle*, care par să conțină cuvântul albanez *bardhë* „alb”⁷¹; ilir. *Dasius* *Dassius*, *Dasimius*, messap. *Dazimas*: alb. *Dash*; ilir. *Bato*; alb. *Bato*, ilir. *Lacius*: alb. *Laç*; poate și numele tribului ilir *taulanti* din Albania centrală, amintit alături de tribul *helidones* „rândunicile” (la greci), se apropie de alb. *dallëndyshe* „rândunică”, după cum crede **Antun Mayer**.

Acestor concordanțe lexicale dintre iliră (messapică) și albaneză trebuie să li se adauge și câteva analogii în formarea cuvintelor cu ajutorul sufixelor⁷². Astfel, **N. Jokl** a observat că sufixului ilir *-inium*, care formează nume de locuri de la colective, cum sunt *Delminium*, *Olcinium*, îi corespunde în albaneză *-inj*, în plurale cum sunt *kërminj* „viermi”, *thelpinj* „sâmburi”, la **Pjetër Bogdani**, *kopështinjëvet* „grădinilor”, sufix care are și el sens colectiv. Un alt sufix comun celor două limbi a fost descoperit de **N. Jokl** în ilir. *-este*, *-esta*, *-ista* (*Tergeste*, *Ateste*, *Ladesta*, *Iovista*): alb. *-(ë)shtë* în *kopshtë* „grădină”, *vreshhtë* / *vneshhtë* / *vesthë* „vie, podgorie” (*verë*, *venë* „vin”). Și acest formant are aceeași funcție în ambele limbi, de a arăta locul (sufix local). Cu mai bine de un secol înainte, **Hahn** (*Albanesische Studien* I 231, 235, [29] 240) a observat că sufixului ilir *-atos*, care forma nume de triburi și popoare (*Dalmates*, *Labeates*, *Daesitates*), îi corespunde sufixul albanez *-at*, care formează nume de familie și de frații⁷³ cum sunt: *Demi -Demat*, *Beqiri -Beqirat* și nume de locuri provenind din numele strămoșilor, ca, de exemplu, *Dukat*, *Filat*, *Progonat*, răspândite mai mult în sud.

În domeniul lingvistic, teza originii ilire a albanezei își găsește un nou suport într-un material atestat pe cale indirectă. E vorba de câteva elemente lexicale care se găsesc în cele două limbi vechi clasice⁷⁴, și în dialectele

din zona alpeno-apanină⁷⁵, elemente care nu-și găsesc explicația nici în limbile clasice, nici în aceste dialecte, dar care, geografic și lingvistic, fac parte din sistemul ilirei și care, pe de altă parte, se explică cu ajutorul limbii albaneze. În aceste circumstanțe, nu e posibil ca astfel de elemente să nu fie considerate relict ale ilirei în acele idiomuri, iar analogiile lor cu albaneza trebuie privite ca o parte a moștenirii ilire a acestei limbi.

Astfel, dintre elementele ilire din limba latină putem aminti *equas bardias* care, în *Corpus inscriptionum latinarum*, se explică prin gr. *hippas forás* „iepe care trebuie să fete”, o glosă pe care Jokl o explică prin alb. *mbarsë, mbartë* „gravidă, însărcinată”. Apoi lat. *mannus* „cal mic, căluț, ponei”, comparabil cu alb. *mëz* „mânz”, rom. *mânz*, messap. *Juppiter Menzana*; lat. *brisa* „tescovină”: alb. *bërsi* „tescovină”. Aceștia le mai adăugăm: lat. *burdo, -onis* și *burdus* „catâr”: alb. (în dialectul din Grecia) *burdhë*, „sac”, raportabil la *barrë* „greutate, sarcină”; lat. *baro, -onis* „om grosolan, necioplit”: alb. (la *Buzuku*) *bëruo* „cioban”, la *Budi bruo*, deci sensul cuvântului latin „păstor, cioban”; *bëruo* se leagă în alb. de *bari-uo* „cioban” și conține sufixul *-uo, -ua, -ue*, ca în *vargua, vargue* „lanț cu care se atârna ceaunul la foc”: *varg*, „rând, șir”. *Bardia, mannus, burdo, burdus* și *baro* sunt cuvinte pe care păstorii iliri din Italia de Sud sau din Balcani le-au împrumutat romanilor. Din domeniul formelor de relief trebuie amintit lat. *lama* „loc jos, umed sau mlăștinos” pe care îl apropiem de alb. *lamë, lemë* „câmpie, arie”, *më e bë lamë* „a șterge de pe fața pământului”, *një lëmë gjak* „o baltă de sânge”, la *Bogdani ndë mjedis së lamësë thatë* „în mezzo alla secca terra”.

Întrebarea dacă în greaca veche există cuvinte care rămân neexplicate cu mijloacele acestei limbi, dar cărora le găsim corespondențe în albaneză este justificată din punct de vedere metodic, deoarece albaneza este o veche vecină a limbii grecești. Astfel, glosa *diza* „capră”, atestată în dialectul laconic al vechilor dorieni din Peloponez, nu poate fi separată, după părerea noastră, de alb. *dhizë* „ied”, dar și „capră”. De asemenea, v. gr. *laros* (ornit.) „pescar” credem că provine din forma veche a alb. *larë* „pată albă pe pielea animalelor”, care a dat și câteva nume de păsări, cum ar fi *larash* „șoim”, *laradash* „pelican”, *laramane* „rață sălbatică”, *laraskë* „coțofană”. Comp. și mai jos cap. V.

După N. Jokl, din „ilira alpină” au rămas unele urme în dialectele romanice actuale, cum ar fi *barga* „colibă”: alb. *bar* „iarbă, fân”. Numele tribului *Brinates/Frinates* la vechii liguri conține, după noi, cuvântul *brinjë* „coastă” și sufixul *-ates*: alb. *-at*, discutat mai sus. Pe teritoriul vechilor messapi din Italia de Sud, cuvântul *mennaminra* „uger” din italiana actuală

din Calabria poate fi considerat (după **J. Brüch**) o relictă a unui messapic* *minda*, corespunzând astfel albanezului *mënd* „a alăpta, a da sân copilului, a pune mielul (sau vițelul) să sugă la ugerul unei oi sau al unei vaci”. După părerea noastră, cuvântul *karparu* „piatră de construcție” (Apulia), ca rămășiță a messapiceii, se apropie de alb. *karpë* „stâncă”; de asemenea *grino* „brusture, scaiete” se apropie de alb. *grij* „a răzui, a da pe răzătoare”.

În afara relațiilor lingvistice, între albanezii actuali și ilirii antici s-au descoperit relații specifice și în etnografie. Aici se impun atenției, în primul rând, obiectele de cultură materială, *realia*. Din costumele populare, ca element important în acest domeniu, trebuie adusă spre comparație *xhubleta* pe care o poartă femeile din Malsia e Madhe (în Kelmend și Rugova), o haină în formă de clopot, cu fustă largă. **Nopcsa**[30] a observat că acest tip de haină apare și la o figurină preistorică (din neolitic) din Klishevac (Serbia) iar, pe de altă parte, în Mikene, în vechea Grecie. După acest savant, și în unele ustensile se păstrează în Albania elemente care aparțin sferei culturii ilire. **Edith Durham** a observat că obiectele de argint care se fac azi în Albania de Nord prezintă unele motive care apar și în așezările ilire preistorice din Bosnia. Urme vechi se păstrează, cu siguranță, și în mitologia albaneză: în elementele de credință populară și în personajele demonologiei primitive, în povestiri, tradiții etc., domeniu studiat în special de **Maximilian Lambertz**. Dar în această sferă, când se vizează cercetarea izvoarelor, problema este mult mai dificilă și mai nesigură decât în domeniul culturii materiale, deoarece aceasta din urmă păstrează unele obiecte care s-au sustras trecerii secolelor, în timp ce în cultura spirituală elementele vechi sunt înlocuite de cele noi, adesea într-o asemenea manieră, încât din elementele vechi nu rămâne nici o urmă.

Printre argumentele care pledează pentru originea iliră a poporului albanez, în afara elementului lingvistic și a câtorva motive etnografice, se numără și importante motive de ordin istoric. Cel care a observat mai întâi acest lucru este **Johann Thunmann**. Acesta, la pag. 245 a lucrării sale din anul 1774, spune despre albanezi: „În istoria lor n-am găsit nici o urmă a vreunei imigrații târzii. Limba lor ne-a oferit asemenea mărturii despre soarta poporului încât nu pot să nu recunosc în acest popor pe vechii vecini ai grecilor și pe supușii vechii Rome, iar amândouă aceste fapte ne duc spre iliri”. Ipoteza lui **Thunmann** o urmează și **Hahn** când spune (I 213): „Deoarece izvoarele, deși sărace, nu amintesc, în afara slavilor, nici un alt popor care să fi fost suficient de important pentru a forma un popor mare, se poate admite că albanezii de azi sunt urmașii locuitorilor autohtoni ai

* Aceste cuvinte dialectale se găsesc la **G. Rohlfis**, *Etymologisches Wörterbuch d. unterit. Gräzität* (1930), 289 și urm.

țării". Într-un mod asemănător se exprimă și **Kretschmer** (p. 269) din punctul de vedere al lingvisticii: „Părerea că limba albaneză reprezintă faza mai nouă a vechii ilire sau, după cum se exprimă mai rezervat **Gustav Meyer**, a unui dialect ilir, este, pe baza tuturor datelor, atât de ușor de înțeles, încât ar trebui ca cineva să aducă argumente foarte serioase pentru a o spulbera, căci albanezii locuiesc acolo unde în antichitate locuiau popoarele ilirice și dețin acest teritoriu cel puțin din secolul al X-lea e.n. Dar numele *Albanoi* (împreună cu numele orașului *Albanopolis*) apare, după cum se știe, și mai devreme, prima dată pe harta lumii a lui Ptolemeu, puțin mai la est de actuala țară a albanezilor". Și în alt loc el își exprimă părerea că nu cei care acceptă originea iliră a albanezilor trebuie să o dovedească, ci aceia care o neagă. Rezumând aceste argumente istorice, se observă că, pe de o parte nu avem informații că albanezii ar fi venit mai târziu pe teritoriile actuale, pe de altă parte aici, în antichitate, au locuit ilirii. Aceste două circumstanțe pledează împreună pentru o continuitate etnică și lingvistică iliro-albaneză⁷⁶. Această problemă se leagă de problema caracterului autohton al poporului albanez, problemă pe care o vom cerceta în capitolul următor.

2. RELAȚIILE TRACO-ALBANEZE

Documentele de limbă tracă și frigiană. Filiația tracă a albanezii: istoricul problemei. Analogiile lingvistice traco-albaneze.

Lipsa de material remarcată în compararea albanezii cu ilira se resimte tot atât de mult și în cercetarea raporturilor albanezii cu traca.

Izvoarele de limbă tracă au fost adunate, după cum s-a spus, în lucrarea lui **Tomaschek**, iar în ultimul timp, mai complet, în aceea a lui **Detschev**⁷⁷.

Există mai întâi, ca și în cazul ilirei, o serie de nume de locuri și de persoane, ca și unele glose, puțin numeroase. Dar, din fericire, există și o serie de nume de plante medicinale, culese în sec. I e.n. de medicul grec **Dioskorides** de la tribul dacilor, material retipărit ultima dată de **Detschev** în 1928⁷⁸. Aceste nume de plante constituie un valoros document al acestei limbi, deoarece alături de numele dace sunt însemnate numele grecești corespunzătoare.

Există și un număr de inscripții în tracă^[31] a căror valoare pentru această limbă poate fi comparată cu cea pe care o au inscripțiile messapice pentru iliră. Prima dintre aceste inscripții a fost găsită în 1912, într-un tumul din satul Ezerovo, lângă Plovdiv, în Bulgaria estică. Această inscripție, gravată pe montura unui inel, a fost scrisă cu alfabet grecesc ionic în jurul secolului al V-lea î.e.n. și, ca atare, se poate citi ușor. Dificultatea descifrării sensului

său constă, în afara faptului că textul este într-o limbă necunoscută, și în aceea că se prezintă în *scriptio continua*. Această inscripție a rămas până azi nedescifrată, cu toate eforturile depuse de mulți savanți⁷⁹. Se poate afirma că doar eforturile savantului norvegian **Magnus Olsen** au avut succes; acesta a izolat ultimele cinci litere formând cuvântul *zelta*, pe care l-a comparat cu lit. *zeltas*, let. *zēlss*, sl. *zolto*, rus. *zoloto*, sb-cr. *zlato* etc. „aur”. Această corespondență este convingătoare dacă avem în vedere că inelul pe care e gravată această inscripție este, după cum s-a spus, de aur. Celelalte inscripții trace găsite mai ales în tumulii din câmpia Plovdivului, în anii de după război și în Peninsula Samotrake din Grecia, ca și inscripțiile găsite în România, au fost adunate în lucrarea lui **Detschev** amintită mai sus. De interpretarea lor s-a ocupat în ultimul timp în special **V. Georgiev** în lucrarea citată, *Trakiiskijat ezik*.

Mai bogate sunt izvoarele pe care le avem pentru limba frigienilor din Asia Mică. Din această limbă ne-au rămas, în afara câtorva glose, o serie de inscripții de dinaintea erei noastre. Ele datează din două perioade: inscripțiile vechi, aproximativ 23 la număr, provin din sec. al VII-lea - sec. al V-lea î.e.n., iar inscripțiile noi, din sec. al III-lea - al II-lea î.e.n. Sunt inscripții funerare care cuprind, în majoritatea cazurilor, formule de blestem la adresa celor care ar fi jefuit aceste morminte. Eforturile savanților de a dezlega sensul acestor inscripții au fost numai în mică parte încununate de succes⁸⁰.

Studiind raporturile albanezei cu traca și comparându-le cu raporturile iliro-albaneze se observă de la început următoarea deosebire: după cum s-a văzut, teoria originii ilire se bazează, în afara mărturiilor lingvistice, și pe argumente istorice puternice, deoarece albanezii au comun cu ilirii antici teritoriul pe care locuiesc. De aceea, în mod firesc, această teorie s-a născut mai întâi printre istorici (cum sunt **Thunmann**, **Hahn**, **Falmerieier**), găsind apoi adepți și în cercul lingviștilor. Dimpotrivă, teoria originii trace se sprijină pe criterii mai mult lingvistice decât istorice, iar acest fapt e de înțeles: tracii au locuit în masă în România și Bulgaria actuale, în afara granițelor etnice ale albanezilor. De aceea teoriei originii trace îi lipsește baza geografică și, prin aceasta, într-o anumită măsură, și baza istorică. În concordanță cu aceste circumstanțe teoria aceasta a apărut mai întâi printre lingviști, iar de la aceștia a fost preluată și de câțiva istorici și geografi. Din punct de vedere cronologic această teorie este mai nouă decât teoria iliră, aparținând esențialmente acestui secol.

Printre lingviștii care văd în albanezi pe urmașii tracilor și nu ai ilirilor, iar în limba albaneză văd urmașa limbii trace și nu a ilirei se numără în special **K. Pauli, H. Hirt, H. Barić, G. Weigand, St. Mladenov, Al. Philippide, J. Pokorny, J. Whatmough, D. Detschev, V. Georgiev.** Și **Hans Krahe** a negat originea iliră a albanezei, dar fără a-și spune părerea în legătură cu traca. Dintre geografi, istorici și arheologi amintim pe **R. Almagià, E. Philipo, G. Stadtmüller și L. Ugolini.**

Încă din secolul trecut s-au observat unele analogii între lexicul limbii trace și acela al albanezei⁸¹.

După **Bott**, trac. *manteia, mantia* „mură” se apropie de alb. *man* „dud”.

Dintre numele dacice de plante de la **Dioskorides** *amalusta* „mușețel” se leagă, după **Tomaschek**, de alb. *ambël, embël* „dulce”. După acest savant, și dac. *skiare* „scai” e legat de alb. *shqerr, shkjerr* „a zgâria”. [32] El apropie pe bună dreptate trac. *pinen* „băutură”, de alb. *pi* „a bea”, dar îl compară și cu gr. *pina* „a bea”, sl. *piti* „a bea”.

Din domeniul toponimiei: alb. *mal* „munte” se întâlnește, în afară de ilir. *Dimallum, Maluntum* etc., și în numele provinciei romane *Dacia Maluensis* de pe țărmurile Dunării, denumire datând din timpul împăratului Marc Aureliu și în locul căreia, mai târziu, în timpul lui Dioclețian, apare numele *Dacia Ripensis*. În aceste două nume este atestat pentru tracă un cuvânt *mal*, cu sensul latinului *ripa* „mal, țărm de râu sau de mare”. Această părere este sprijinită de cuvântul *mal* „țărm de râu, de mare” din română, limbă care s-a format pe teritoriul limbii trace. Semantic, cuvântul românesc concordă mai mult cu traca, iar *mal-i* din albaneză mai mult cu ilira⁸².

În toponimul *Drizupara* s-a identificat în prima parte cuvântul albanez *drizë* „spin, ghimpe”, *para* fiind al doilea element al multor nume de orașe trace⁸³.

M. Vasmer compară numele *Carpaților*, la **Ptolemeu** *Karpates oros* („munții Carpați”), cu alb. *karpë* „stâncă”, comparație care apare mai întâi la **Kristoforidhi**, la pag. 145 a *Dicționarului* său. Cu numele *Carpaților* merg împreună și numele triburilor trace *Karpoi* și *Korpiloi*, iar pe de altă parte, adăugăm noi, și numele insulei *Karpathos* din Marca Egee⁸⁴.

Vasmer apropie numele tribului trac *Buroi* și numele orașului *Buridava*, ca și *Buris* (nume de bărbat) de alb. *burrë* „bărbat”, iar *Drenis*, nume de bărbat la traci, este raportat la alb. *dreni* „cerb”. Numele de persoane provenite din nume de animale sunt frecvente la albanezi, de exemplu, printre altele, și *Dreni*.

După cercetarea principalelor analogii dintre albaneză și tracă, rămâne să studiem tipul acestei înrudiri și raportul în care se află cu relația iliro-albaneză.

K. Pauli este primul care separă albaneza de iliră și o leagă de tracă. Raporturile speciale ale albanezei cu messapica și diferențele dintre acestea și venetă el le explică prin faptul că recunoaște veneta ca limbă iliră⁸⁵, iar messapica și albaneza le consideră dialecte trace de pe teritoriul ilirilor. Cu toate lipsurile pe care le prezintă teoria lui **Pauli** are meritul de a fi pus în evidență pentru prima dată, din punct de vedere lingvistic, participarea limbii trace la formarea limbii albaneze.

Ipoieza lui **Pauli** a fost acceptată de **Hermann Hirt**⁸⁶; și acesta vede în albaneză urmașa limbii trace și nu a ilirei. Ca argument principal se aduce faptul că traca și albaneza sunt amândouă limbi indo-europene răsăritene (*satem*), pe când ilira este o limbă indo-europeană vestică (*centum*), de aceea albaneza nu poate fi urmașa acestei limbi, ci a limbii trace. Împotriva acestei teze trebuie spus că nici caracterul centum al ilirei nu este un fapt atât de sigur pe cât îl prezintă **Hirt**, **Krahe** și alții, deoarece există alți savanți, cum sunt **Jokl**, **Ribezzo**, **Antun Meyer** și **Cimohowsky** care văd în iliră o limbă răsăriteană sau *satem*⁸⁷. O altă teză a lui **Hirt** este că albanezii nu sunt autohtoni în Albania, ci sunt veniți ulterior, iar concordanța onomastică *Albanói: Arbër* nu dovedește nimic în sprijinul originii ilire a albanezilor, deoarece numele etnice trec adesea de la un popor la altul. Această părere este corectă în principiu⁸⁸, dar trebuie să avem în vedere că teza imigrării ulterioare a poporului albanez pe teritoriul lor istoric nu are nici o bază istorică, iar separarea numelui *Albanói* de *Arbër* rămâne arbitrară.

De argumentele lui **Hirt** se folosește în mare parte și **Henrik Barić** în sprijinul teoriei caracterului trac al limbii albaneze⁸⁹. Pentru el atât numele etnic *Albanói*, cât și elementele ilire care se găsesc în limba albaneză nu dovedesc nimic în legătură cu descendența acestei limbi din iliră, deoarece albaneza, după cum a împrumutat cuvinte din diferite limbi, tot așa a împrumutat și din ilira veche. Și pentru **Barić** albanezii sunt imigranți în Albania. Istoricește, el concepe astfel formarea națiunii[33] albaneze și a limbii ei: traci emigrați din părțile estice ale Peninsulei Balcanice, din ținuturile Munților Balcani și Rodope din Bulgaria, s-au suprapus peste un substrat iliric, într-o perioadă situată între sfârșitul perioadei romane și venirea slavilor în Albania. Din acest amestec lingvistic s-a născut albaneza, care este un dialect trac ilirizat. **Barić** găsește un nou argument în favoarea teoriei trace în raporturile dintre albaneză și armeană, raporturi despre care s-a vorbit mai înainte. Deoarece, după **Herodot**, armenii provin din frigieni,

Barić include albaneza și armeană într-un grup unic, traco-frigian¹. Împotriva acestei argumentări trebuie notat că însuși **Pedersen**, descoperitorul concordanțelor albano-armene, accentuează ideea că acestea nu ne permit să includem cele două limbi într-un grup lingvistic traco-frigian⁹⁰.

În secolul nostru principalul reprezentant al teoriei trace este **Gustav Weigand**, unul dintre întemeietorii lingvisticii române și, în general, al balcanisticii. El și-a expus teza într-un important articol intitulat „*Sunt albanezii urmașii ilirilor sau ai tracilor?*”, tipărit în 1927 și tradus și în albaneză de **A. Xhuvani** în revista „*Diturija*” din acel an⁹¹.

Pentru demonstrarea tezei sale **Weigand** aduce 12 argumente. Acestea sunt: 1. numele latine de locuri din Albania nu prezintă formă albaneză adică acea formă pe care ar fi trebuit s-o aibă dacă albanezii ar fi locuit neîntrerupt în aceste regiuni, ci au forma dalmatei vechi; 2. în albaneză, terminologia navigației și a pescuitului este de origine străină; se știe că ilirii au fost marinari, având o limbă cu bogată terminologie pescărească și maritimă, care ar fi trebuit să se păstreze în albaneză cel puțin parțial, dacă albanezii ar fi urmașii ilirilor și ar fi locuit din totdeauna în Iliria; însă în albaneză, toate numele din domeniul navigației, numele peștilor și ale uneltelor de pescuit sunt străine (grecești, venețiene, slave sau turcești) și, în general, complet noi⁹², prin urmare albanezii sunt veniți din hinterland în regiunile litoralului; 3. nu există urme ale influenței dalmatei vechi în albaneză⁹³, dar există urme ale limbii italiene, respectiv ale venețienei, ceea ce dovedește că albanezii nu sunt autohtoni pe țărmul Adriaticei, ci imigranți; 4. în limba albaneză există câteva cuvinte despre care se știe că sunt trace⁹⁴; 5. o serie de nume de persoane și de locuri din Tracia și Dacia se explică prin albaneză, de exemplu numele regelui dac *Decebalus* = *Daki - bal* „fruntea dacilor”; numele celui alt rege al acestui popor, *Burebista* = *burrë* „bărbat” - *bisht* „coadă”; *Drizu-para* „cetatea spinilor”, *Buridava* „cetatea bărbaților” etc.⁹⁵; 6. dacă albanezii ar fi locuit din totdeauna în Albania actuală numele de locuri moștenite din antichitate ar fi trebuit să urmeze evoluția fonetică a albanezei, dar se observă imediat că aceasta nu se întâmplă, deoarece ele au clar caracter slav, iar pe litoral, caracter italian-venețian, respectiv vechi dalmat (formele actuale *Tomor*, *Shkumbin*, *Durrës*, *Vlorë*, *Pojan*, *Devoll*, *Shkodër*, *Shurdhë* nu sunt continuări ale numelor antice *Tomaros*, *Scampa*, *Dyrrachium*, *Aulón*, *Appolonia*, *Devolia*, *Scodra*, *Sarda*); **Weigand** aduce exemple din regiunea Shkodrei și a Tomricei, luând în discuție, în special, numele de sate, pe baza hărții, și relevând originea lor străină⁹⁶; 7. albanezii nu sunt pomeniți înainte de sec.

¹ Comp. cartea lui *Hymije ne historin e gjuhës shqipe* (1955), 46 și urm.

al XI-lea, deși această țară este amintită și înainte în unele documente și aceasta în legătură cu populația; cum ar fi rămas albanezii neamintiți, dacă ar fi fost acolo? 8. legăturile de origine nelatină dintre română și albaneză dovedesc că albanezii și românii au locuit cândva împreună; albaneza s-a putut dezvolta numai într-o regiune unde s-a născut și româna, ceea ce nu s-ar fi putut întâmpla niciodată în Iliria, deoarece aici a luat naștere dalmata veche, care se deosebește esențial de română. Procesul s-a petrecut neapărat pe teritoriul trac, în concordanță cu părerea lui W. Tomaschek,[34] în interiorul triunghiului Niș-Sofia-Skopje⁹⁷; 9. există în limba română elemente latine a căror formă se poate explica numai prin faptul că au trecut prin albaneză⁹⁸, prin urmare trebuie să fi existat un contact suficient de îndelungat al celor două limbi, contact care n-a putut să se realizeze nici în Dacia, nici în Iliria, ci numai în Tracia, unde a fost leagănul românilor; 10. elementele latine ale albanezei și ale românei seamănă între ele într-un mod atât de izbitor, încât trebuie să fi fost dobândite în condiții culturale, teritoriale și lingvistice identice⁹⁹; 11. folclorul albanezilor are unele concordanțe cu cel al românilor, concordanțe pe care bulgarii și sârbii, care trăiesc între români și albanezi, nu le au¹⁰⁰ (aici intră, printre altele, tatuajul, personajul *Kuçedër* și zânele); 12. felul de a cânta cântecele prezintă concordanțe însemnate la cele două popoare.

Pe baza acestor argumente **Weigand** ajunge la concluzia că albanezii sunt traci și, mai exact, urmași ai tribului *bessilor*, care nu fuseseră romanizați până la sfârșitul sec. al VI-lea e.n.¹⁰¹. Albanezii și românii s-au format ca popoare în același timp cu limbile lor, în perioada dintre anii 600-900 e.n., pe teritoriul comun al triunghiului Niș-Sofia-Skopje. El își exprimă convingerea că mai curând sau mai târziu, această teorie va fi general acceptată¹⁰².

După cum vedem, teoria lui **Weigand** are meritul de a fi pus problema originii limbii albaneze pe o bază largă, privind-o din perspectiva balcanică, în special în legătură cu problema originii limbii române. În afară de aceasta el privește întreg acest complex nu numai din punctul de vedere al limbii, ci și în legătură cu datele etnografice.

Această teorie are unele laturi pozitive, dar și altele negative. În primul rând are meritul că pune în evidență încă o dată raporturile albanezilor cu românii și ale albanezei cu româna, raporturi care sunt într-adevăr foarte strânse. Discutând problema din această perspectivă, **Weigand** atinge, cu tezele sale, problema principală a balcanisticii. Latura negativă constă în neluarea în considerație a evidentelor relații iliro-albaneze, cu scopul de a pune în lumină, în mod unilateral, legăturile traco-albaneze. Fără nici o bază istorică este și teza că poporul albanez s-a format în perioada dintre

anii 600 - 900 e.n., în centrul Peninsulei Balcanice. De asemenea, complet fără teme este părerea că albanezii ar descinde din tribul trac al bessilor.

Nu e locul aici să cercetăm unul câte unul argumentele pe care le aduce acest savant în favoarea originii trace a albanezilor și a limbii lor, în care el crede cu deplină convingere. Teoria lui Weigand a fost criticată, printre alții, și de Norbert Jokl, Stefan Mladenov, iar în ultimul timp mai ales de Waclav Cimochovski¹⁰³. Oprindu-ne asupra unora dintre argumentele lui Weigand vom spune mai întâi că terminologia navigației și cea maritimă nu sunt în întregime străine, cum afirmă acesta¹⁰⁴. Străin este vocabularul tehnic al acestei sfere: numele mijloacelor de navigație, cum sunt *barkë* „barcă” și *lundër* „luntre”, numele uneltelor de pescuit și majoritatea numelor de pești. Dar există și un număr de cuvinte cu caracter general, care sunt din fondul autohton, ca *det* „mare”, *pellg* „baltă”, *va-u* „vad”, *mat* „țârm de râu sau de mare”, *anije* „navă”, care se leagă de cuvintele *an*, *enë* „vas”, în Ulqin *enët e mēdha* și *enët e vogla* „mijloacele de navigație, mari și mici”. Remarcabil este apoi faptul că unele dintre analogiile traco-albaneze există și în iliră. Astfel, cuvintelor alb. *mal* „munte”, rom. *mal*, trac. *Dacia maluensis* le corespunde în iliră *Dimallum*, *Maluentum* etc.; alb. *karpë* „stâncă”: trac.-dac. *Karpates* le corespunde, în Apulia de azi, *kārpari* „piatră dură care servește ca material de construcție”, după părerea noastră, un rest din messapică. Și dac. *mantia* „mură”, alb. *man* „dud” apare ca *mani* „zmeură” în dialectele retoromane actuale din Valtelina, Elveția de Sud, fiind, după părerea noastră, o relictă a „ilirei alpine” a lui N. Jokl. Astfel, aceste comparații, în loc să fie traco-albaneze sunt, de fapt, concordante triple: iliro-traco-albaneze¹⁰⁵. Cât despre faptul că albanezii nu sunt amintiți înainte de sec. al XI-lea și de aceea n-ar fi[35] autohtoni în Albania, acesta ar fi un *argumentum ex silentio*, un argument al tăcerii care nu are greutate¹⁰⁶. Perioada care durează de la sfârșitul antichității până în sec. al XI-lea și în care intră și formarea poporului român este și pentru regiunile noastre un interval lipsit de izvoare istorice hotărâtoare. Relațiile româno-albaneze în limbă și în etnografie, în aspectele culturii materiale (*realia*), cum sunt costumele, vasele pentru lapte, în general elementele vieții păstorești, ca și în unele forme ale culturii spirituale, cum ar fi personajele mitologice, ritmul și melodia cântecelor populare sunt într-adevăr remarcabile, iar Weigand este unul dintre cei care au atras atenția savanților asupra lor. Dar, din punct de vedere metodic, nu este indispensabil ca acestea să fie moștenite de la traci, deoarece printre ele e posibil să existe suficiente elemente de origine iliră¹⁰⁷. Despre toponimie se va vorbi în capitoul următor.

3. SINTEZA

Istoricul problemei. Înrudirea albanezei cu ilira și traca. Cum trebuie înțeles din punct de vedere istoric acest caracter al albanezei. Căreia dintre cele două limbi antice îi revine rolul principal în formarea albanezei. Sarcinile principale ale științei în acest domeniu.

Este meritul lui **Johann Thunmann** că, încă din 1774, a observat că limba albaneză se situează între iliră și tracă și că, cercetând problema din punctul de vedere al istoricului, a dedus consecințele și pentru lingvistică. Într-o vreme când lingvistica încă nu se născuse ca știință, acest ilustru savant a observat că, după datele autorilor antici, pe teritoriul ilirilor au existat și triburi trace. Drept traci sunt amintiți de unii dintre scriitorii antici *istrii* în Istria, *daorsii* în Bosnia, *kaonii* în Albania de Sud-Vest. *Dardanii*, *peonii* și *triballii*, care locuiau în regiunea dintre iliri și traci, sunt numiți de unii autori iliri, de alții traci¹⁰⁸. Tracii erau cunoscuți ca un popor amestecat, traco-ilir¹⁰⁹. **Thunmann** a întărit aceste date ale istoriei prin mărturiile toponimiei. Printre toponimele din Peninsula Balcanică de Vest el a găsit unele care, după formă, sunt recunoscute ca trace, cum ar fi *Thermidava* lângă Shkodra, *Quimedava* în Dardania, compuse cu *-dava*, element caracteristic pentru tracă¹¹⁰. Aceste nume dovedesc că tracii ajungeau până la litoralul Adriaticei. Pe de altă parte, el a observat că anticii vorbesc despre iliri în Troas, regiunea cetății Troia. În temeiul acestor argumente **Thunmann** a ajuns la următoarele concluzii legate de etnografia vechii Peninsule Balcanice: ilirii și tracii au fost într-adevăr două popoare distincte și astfel ni-i prezintă și autorii antici, numai că, aflându-se aproape unul de altul, triburile lor erau confundate adesea. Pe lângă aceasta, cele două popoare s-au și amestecat în timpurile străvechi. Pe baza acestei situații din antichitate, acest savant vede în albanezii de azi pe urmașii ilirilor, dar nu uită să adauge că, la formarea lor ca popor, participă și o componentă tracă.

Această idee reprezintă o sinteză în cercetarea acestei probleme, devenită fertilă mai ales în cercetările din acest secol. Astfel, savantul francez **Arbois de Jubainville** a găsit și unele urme trace în numele topice din partea vestică a Balcanilor. O orientare nouă a dat în special **Karl Patsch** în articolul său *Urme trace pe litoralul Adriaticei*, tipărit în 1907¹¹¹. Pe baza mărturiilor materialului istoric și toponimic el a ajuns la importanta concluzie că, în Balcanii de Vest, înaintea ilirilor a existat o populație tracă, acoperită ulterior de un superstrat ilir, care a învins substratul trac. Această părere, deși a fost combătută de unii lingviști, a fost acceptată de alții, și mai ales de istorici. La un rezultat apropiat de acesta ajunge și **F. Nopcsa**, dar pomind mai ales de la etnografie. Părerea sa e că albanezii au legături și cu sfera culturală tracă, și cu sfera alpino-bosniacă de origine iliră. Și el este de părere că pe teritoriul Albaniei s-a produs amestecul unui substrat trac cu

un superstrat ilir. După opinia sa, încă din timpul romanilor populația litoralului estic al Adriaticei era o populație amestecată, traco-iliră, cu preponderența numerică a elementului trac și cu predominanța socială a elementului ilir. Din acest amestec au apărut albanezii. Așa se explică, după el,[36] existența toponimelor ilire și trace de pe acest teritoriu. Dintre istorici, savantul român **Nicolae Iorga** crede că albanezii sunt urmași ai ilirilor care și-au însușit limba tracă.

Ideea unei sinteze în problema originii albanezilor și a limbii albaneze a câștigat teren în ultimul timp și printre lingviști.

Primul lingvist care a operat cu această sinteză este **Norbert Jokl**. În cercetările sale el a ajuns la concluzia că acele puțin numeroase elemente pe care le cunoaștem din lexicul ilirei și al tracei își găsesc explicația, în mare parte, în limba albaneză. El descoperă raporturi genealogice și în afara lexicului, în sistemul gramatical și, în general, în structura acestor limbi. Astfel, **Jokl** relevă că și în sistemul fonetic, și în morfologia (formarea cuvintelor) ilirei și a tracei unele forme își găsesc analogii în fenomenele corespunzătoare ale sistemului albanezei: vocale, consoane (în special guturalele), grupuri de consoane, sufixe, prefixe. Se știe că asemănările în domeniul fonetic și gramatical sunt un indiciu mai exact pentru stabilirea gradului de înrudire lingvistică decât poate fi lexicul, de aceea aceste concordante vor avea o deosebită importanță. Pe baza acestei argumentări, **Jokl** ajunge la concluzia că albaneza este foarte aproape atât de iliră, cât și de tracă. Teoria este acceptată de unii savanți, printre care se numără și **Vasmer, Ribezzo, Tagliavini**¹².

Întrebarea „Cum trebuie înțeleasă istoricește această sinteză, această înrudire bilaterală a albanezei?” se leagă de situația etnografică a Peninsulei Balcanice în antichitate. După cum s-a văzut mai sus, **Thunmann** a relevat faptul că, într-o epocă veche, ilirii și tracii s-au amestecat pe unele teritorii ale Albaniei actuale și în alte părți ale Peninsulei Balcanice de Vest. Pe de altă parte, ei apar în izvoarele epocii ca două popoare diferite, deși trebuie să fi avut o oarecare înrudire între ele. În concordanță cu aceste circumstanțe, **Jokl** evită termenul *limba iliro-tracă* sau *traco-iliră*¹³, limitându-se la stabilirea unei înrudiri strânse a albanezei cu aceste două limbi antice din Balcani.

Dacă această teorie va fi acceptată pe baza materialului lingvistic, nu încapă îndoială că cea mai importantă contribuție în formarea albanezei va fi recunoscută ilirei.

Rezumând cele spuse până aici privitor la problemele legate de originea limbii albaneze, la căile urmate și la metodele aplicate pentru a se ajunge la o rezolvare, se poate afirma, privind obiectiv faptele, că s-au explicat unele aspecte și s-au rezolvat unele chestiuni, dar că, în esență, această problemă rămâne încă nesoluțioată. Cum s-a arătat și mai sus, principala

cauză o constituie lipsa materialului, atât în ceea ce privește punctul de plecare, cât și în ceea ce privește rezultatul. Cu alte cuvinte, nu numai că traca și ilira sunt aproape necunoscute pentru noi, deoarece puținul pe care-l știm despre ele nu ne ajută să ne formăm o idee despre structura lor, dar nici albaneza însăși nu este cunoscută decât dintr-o perioadă foarte recentă.

În aceste împrejurări, întrebarea dacă există posibilitatea de a face în viitor o clasificare se leagă de posibilitățile de îmbogățire a materialului, dar și de îmbunătățirea metodei de lucru.

Abordând mai întâi a doua problemă, trebuie admis că există lipsuri metodologice în acest domeniu de cercetare. Reprezentanții diferitelor discipline, care s-au ocupat de problema originii, atât a albanezei, cât și a românei, lucrează fiecare cu metoda acceptată în domeniul său, impunându-și unele limitări. Se întâmplă, astfel, ca un savant să nu fie la curent pe cât ar fi necesar cu munca întreprinsă de un altul în ramura lui sau cu rezultatele la care s-a putut ajunge. Pentru a explica acest fapt să cercetăm pe scurt obiectivele și metodele celor două științe care sunt interesate direct în problema originii poporului albanez și a limbii sale, preistoria și lingvistica comparată. Cu toate că săpăturile din așezările preistorice din Albania sunt încă la primii pași, au fost scoase la lumină câteva culturi care au putut fi situate oarecum^[37] în sfera culturilor înconjurătoare. Astfel, cultura din Koman, în nord, prezintă unele apropieri cu culturile preistorice din Bosnia. Cultura preistorică din Velça, lângă Vlora, are puncte de contact pe de o parte cu cultura Thesaliei (Grecia), pe de altă parte, cu cultura Insulelor Ionice, iar după unii savanți și cu cultura preistorică a Apuliei. Se înțelege că asemenea legături culturale au un sens pentru istoric și alt sens pentru lingvist. Istoricul care studiază preistoria se ocupă, în primul rând, de caracterul unei culturi și de situarea ei în spațiu și în timp, ca și de legăturile pe care le poate avea cu cultura zonelor înconjurătoare. Principala lui sarcină nu este să cerceteze cărui popor i-a aparținut o anumită cultură și cu atât mai puțin să cerceteze ce limbă a vorbit acest popor. Pe de altă parte, lingvistica ar fi vrut să aibă un răspuns mai limpede din partea preistoriei asupra legăturilor acestor culturi cu popoarele și cu limbile lor. Astfel, de exemplu, apropierile care se observă între Albania și Apulia trebuie luate drept analogii ilire și trebuie legate de migrația messapilor din Iliria în Italia sau aparțin unei culturi comune mai vechi, preilire? Această problemă interesează lingvistica într-un înalt grad, dar arheologiei preistorice îi este greu să dea un răspuns¹¹⁴. O întrebare analogă se poate pune și în legătură cu apropierile dintre cultura preistorică din Velça și cea din Thesalia, pe de o parte, și cultura Insulelor Ionice, pe de alta.

E adevărat că obiectul unei științe stabilește metoda de lucru și, prin aceasta, și scopul urmărit. Cu toată această limitare necesară, pentru ca

rezultatele unei discipline să fie fructuoase și pentru celelalte ramuri, este nevoie de o colaborare mai strânsă între ele. Numai printr-o privire sintetică a problemelor, printr-o cercetare a lor din multiple puncte de vedere se pot împuțina lipsurile metodei și ne putem apropia de rezolvarea lor. Astfel, lingvistul care se ocupă de problema originii albanezei va avea în vedere neapărat concluziile arheologiei preistorice, iar istoricul, pe cele ale lingvisticii și ale etnografiei.

Cu toată perfecționarea metodelor de cercetare, problema originii limbii albaneze va rămâne într-un punct mort dacă materialul lingvistic nu se îmbogățește prin noi descoperiri. Sarcina cea mai grea revine aici istoricului și arheologului clasic. Săpăturile arheologice trebuie să se facă în mod sistematic. E de sperat ca, odată cu găsirea obiectelor, să iasă la iveală și documente lingvistice. Se poate ca însuși teritoriul Albaniei să păstreze secretul originii limbii albaneze. Nu este exclusă posibilitatea ca, alături de inscripțiile grecești și latine din orașele antice ale Albaniei, să iasă într-o bună zi la lumină și vreo inscripție în limba antică a țării sau o inscripție bilingvă. De la lingvistică se așteaptă pe de-o parte, descifrarea inscripțiilor messapice, pe de altă parte, descifrarea inscripțiilor trace. În Apulia se pot găsi și alte inscripții messapice¹⁵, iar în nenumărații tumuli din Tracia (Bulgaria de Est) se pot ivi noi inscripții trace¹⁶. Toponimia istorică, dacă este cercetată sistematic, devine un izvor care ne poate face să avansăm în acest domeniu de studii. Și numele de persoane pot aduce lumină, după cum au dovedit cercetările lui M. Lambertz. În sfârșit, etnografului îi revine sarcina de a cerceta cultura materială și spirituală a poporului albanez, datinile, obiceiurile și credințele populare, deoarece, ajutat și de arheologie, poate ajunge să tragă unele concluzii asupra strămoșilor noștri¹⁷. [38]

SUNT ALBANEZII AUTOHTONI SAU IMIGRANȚI?

Importanța problemei. Cum trebuie pusă problema. Părerile diferiților savanți. Thunmann, Hahn, Šufflay, Jireček. Savanții români. Barić, Weigand, Erdeljanović. Atitudinea lui Jokl și a lui Skok. Stadtmüller. Mărturiile toponomiei albaneze.

O strânsă legătură cu problema caracterului autohton al albanezilor, cu întrebarea dacă aceștia sunt autohtoni pe teritoriile unde locuiesc azi sau au venit într-o epocă istorică, o are problema originii lor și a limbii albaneze. Aceasta pentru că, după cum s-a văzut mai sus, dacă albanezii sunt autohtoni și deoarece în Albania au locuit în antichitate triburile ilire, rezultă că ei sunt urmașii acestor triburi, iar albaneza este continuatoarea unuia dintre dialectele antice ilire, iar dacă se dovedește că au venit ulterior pe aceste teritorii, posibilitatea de a fi iliri nu mai poate fi acceptată.

De aceea **N. Jokl** are dreptate când consideră că problema caracterului autohton al albanezilor constituie problema de bază a preistoriei limbii albaneze.

Această problemă, importantă pentru istoria albaneză și, dincolo de ea, și pentru etnografia întregii Peninsule Balcanice, a fost pusă cu aproape două sute de ani mai înainte de **Johann Thunmann**, iar la mijlocul veacului trecut a fost din nou discutată, pe o bază mai largă, de către **Hahn**. De atunci s-au emis atât de multe opinii în legătură cu această problemă, iar aceste păreri se îndepărtează atât de mult una de alta, încât este necesar ca într-o istorie a limbii albaneze să se ia atitudine față de ele.

Mai întâi trebuie să fie clar ce înțelegem prin caracter autohton și ce limite credem că trebuie să i se stabilească acestuia. Se înțelege că nu e vorba ca poporul albanez să fie originar pe teritoriile actuale încă din cele mai obscure perioade ale preistoriei. Ca toate celelalte popoare indo-europene, și albanezii sunt imigranți pe teritoriile lor istorice. În acest sens, nu e vorba despre un caracter autohton absolut, ci despre unul relativ. Este profitabil deci din punct de vedere științific, să ne întrebăm dacă albanezii sunt autohtoni dintr-o anumită perioadă preistorică încoace, cum ar fi din epoca bronzului sau din aceea, mai recentă, a fierului. Din motive metodice, legate mai ales de mărturiile lingvistice, vom situa problema în interiorul acestor limite: sunt albanezii autohtoni pe aceste teritorii din perioada greacă și romană sau nu? Pusă astfel, această întrebare pe de o parte concordă cu faptul că se știe cu siguranță că în perioada greco-romană locuiau în Albania triburi ilire, pe de altă parte se exprimă poziția față de tezele care neagă acest caracter autohton, și care pornesc și ele de la aceeași perioadă istorică.

De această problemă, care aparține atât istoriei antice a poporului albanez, cât și istoriei limbii lui, s-au ocupat și istoricii, și lingviștii. Dacă vom cuprinde opiniile lor într-o privire de ansamblu vom observa că, pentru majoritatea savanților din secolul trecut, caracterul autohton al albanezilor este un lucru de la sine înțeles, pe care ei îl acceptă *a priori*. Dimpotrivă, pentru unii istorici și pentru mulți lingviști, în special din ultima generație a secolului nostru, albanezii au imigrat pe teritoriile actuale. Motivele unei asemenea poziții sunt mai ales de ordin lingvistic. Aici au atârnat în balanță în primul rând două fapte: legăturile albano-române și toponomia Albaniei. După cum s-a văzut și după cum vom vedea și mai jos, unii lingviști au localizat contactul albanezei cu româna[38] într-un ținut central sau estic al Peninsulei Balcanice, destul de departe de așezările actuale ale poporului albanez. În ceea ce privește toponomia, mulți savanți cred că, în comparație cu formele corespunzătoare din perioadă antică, toponimele actuale din Albania arată, prin evoluția fonetică pe care au avut-o în decursul timpului, că nu au fost rostite continuu de albanezi, iar aceasta înseamnă că pe aceste teritorii lipsește continuitatea elementului albanez.

Dintre savanții secolului trecut trebuie amintit mai ales **Hahn** ca un hotărât apărător al caracterului autohton, ilir al albanezilor. El este și primul care a studiat o serie de nume topice vechi de pe teritoriile albaneze și din zonele înconjurătoare, cum sunt *Dalmatia*, *Ulcinium*, *Dardania*, comparându-le cu apelative albaneze (*delme* „oaie”, *ulk* „lup”, *dardhë* „pară”). Partizani ai tezei caracterului autohton sunt apoi câțiva lingviști iluștri cum sunt **P. Kretschmer**, **H. Pedersen** și **F. Ribezzo**. Și istoricul **Milan von Šufflay** e de părere că, chiar dacă n-ar fi existat informații istorice cum este aceea a lui **Ptolemeu** despre tribul *albanoilor*, urmele influenței lingvistice a latinei asupra albanezei ar fi fost suficiente pentru a stabili locul albanezilor exact pe litoralul Adriaticei.

În opoziție cu această orientare științifică câțiva savanți neagă caracterul autohton al albanezilor. Printre aceștia unul dintre primii este **C. Jireček**. El consideră că în perioada migrației popoarelor, ilirii, pe jumătate romanizați, au fost împinși din zonele muntoase dintre Dalmația și Dunăre și au luat drumul spre sud. De problema leagănelui poporului albanez s-au ocupat în special savanții români, deoarece de această problemă este strâns legată chestiunea teritoriului de formare a poporului român. În general, acești savanți cred că albanezii au imigrat în Albania¹¹⁸. După arheologul **Vasile Pârvan** (1910)¹¹⁹, în perioada dintre secolul al III-lea și al IV-lea e.n. albanezii s-au desprins din regiunile Carpaților și, prin Transilvania, au pornit în direcția sud-vest, iar apoi încetul cu încetul, au pătruns în regiunile din sudul Dunării ca păstori nomazi, deci fără ca venirea lor în aceste locuri să fie observată. **Sextil Pușcariu** s-a străduit să sprijine această teză cu argumente lingvistice¹²⁰. **Alexandru Philippide** îi socotește pe albanezi drept urmași ai vechilor *pannoni* și îi consideră veniți din Pannonia (Ungaria vestică de azi)¹²¹. Și după **Th. Capidan** albanezii sunt veniți din ținuturile nordice ale Peninsulei Balcanice¹²². O părere apropiată de aceasta exprimă și **A. Procopovici**. Dimpotrivă, **Al. Rossetti** are o atitudine mai obiectivă, cu o largă înțelegere a împrejurărilor istorice și lingvistice¹²³.

Dintr-un teritoriu situat mai spre est îi aduc pe albanezi și **Weigand** și **Barič**, dar cu oarecare diferență în localizarea acestuia. Pentru **Weigand**, după cum s-a spus și mai sus, această patrie veche era cuprinsă în interiorul triunghiului Niș - Sofia - Skopje unde s-a format, după el, poporul român. **Barič** îi așază în Munții Balcani și Rodope, traci care au ocupat teritoriile de pe țărmul Adriaticei. Împotriva teoriei lui **Weigand** se pronunță în special etnograful **J. Erdeljanović**¹²⁴.

O atenție deosebită merită teza lui **Norbert Jokl** asupra acestei probleme. El păstrează o poziție de mijloc și în problema caracterului autohton, ca și în problema originii limbii albaneze. În concordanță cu

Hahn și în opoziție cu **Pârvan** și cu **Weigand**, el este convins că albanezii sunt autohtoni, numai că el privește caracterul autohton într-un fel propriu. Pornind de la ideea că toponimia albaneză aduce mărturie împotriva prezenței în antichitate a albanezilor în patria lor actuală și că terminologia pescuitului este în cea mai mare parte străină, el ajunge la concluzia că teritoriul primitiv al albanezilor nu este cel pe care îl au azi, țărmul Adriaticei, nefăcând parte din leagănul lor străvechi. Pentru acest savant leagănul poporului albanez este Dardania, un loc care, după părerea lui, corespunde acestor condiții: este un teritoriu unde ilira și traca erau în contact, un teritoriu în sfera romanizării și în apropierea leagănului românilor, nu prea aproape de influența limbii grecești,[40] dar nici cu totul în afara sferei acesteia. De aici albanezii s-au strămutat în patria lor actuală în epoca latină târzie, dar înaintea sosirii slavilor în Albania: „Slavii, în migrația lor pe teritoriile de pe țărmul mării, în apropiere de Buene, au găsit acolo o populație albaneză”. Această părere este susținută în ultimul timp (1955) și de **Barić**. Tezei lui **Jokl** i se asociază până la un punct și **Petar Skok**. Albania nord - vestică se exclude ca patrie veche a albanezilor, ca atare putând fi considerată numai Dardania. Pornind de la alte considerente, **Edith Durham** a afirmat, în 1923, că Dardania, ca ținut muntos, a fost locuită de albanezi.

Îndoieli față de această teorie a manifestat **Max Vasmer**. Împotriva tezei lui **Jokl** s-a pronunțat în special istoricul **Georg Stadtmüller** (în 1941) cu argumentul că Dardania, ca teritoriu complet romanizat în epocile romană și bizantină timpurie, nu are cum să fie considerată ca locul unde s-a format poporul albanez. După părerea sa, leagănul albanezilor trebuie să fi fost o regiune care, fiind apărată în mod natural, a salvat acest popor de romanizare, un teritoriu supus influenței Dalmației, de unde a venit și creștinismul, și care pe de altă parte, nu era departe de granița limbii grecești. După acest savant, leagănul poporului albanez era situat în Albania nordică, mai exact în regiunea râului Mat. Această teorie este combătută de **C. Tagliavini** ca fiind o teorie care se sprijină pe argumente negative, pentru demonstrarea ei neaducându-se nici un argument pozitiv. În ultimul timp, **W. Cimoowski** aprobă în principiu teza lui **Stadtmüller**, numai că, din cauza problemei influenței albanezei asupra românei, teritoriul unde s-a format limba albaneză este localizat mai departe, în afara granițelor acestei regiuni, în direcția vechii cetăți *Naiisos*, actualul Niș din Serbia.

Rezumând tezele care s-au emis asupra leagănului străvechi al poporului albanez și al limbii sale în Peninsula Balcanică, credem, după

cum am arătat și în altă parte¹, că trebuie să ne întoarcem la opinia lui Thunmann și a lui Hahn, după care albanezii sunt autohtoni pe teritoriul lor actual, opinie pe care o acceptă mai târziu și Kretschmer și Šufflay. După părerea noastră, teoriile conform cărora albanezii au venit în Albania, de departe sau de aproape, în timpurile vechi sau în evul mediu sunt greșite. Deși istoria veche a Albaniei este învăluită în întuneric, contează mult faptul că nu există nici un document care să afirme că albanezii sunt veniți în Albania dintr-o altă parte a Peninsulei Balcanice. De aceea acestor teorii, sprijinite esențialmente de argumente lingvistice, le lipsește, înainte de orice, baza istorică. Teza lui Stadtmüller, care situează leagănul albanezilor în Albania nordică, în special pe țărmurile râului Mat, este o concepție prea îngustă. Această regiune este doar o parte din leagănul albanezilor, deoarece el cuprindea și alte părți ale teritoriului lingvistic actual al albanezei, nefiind o zonă de expansiune, ci una de restrângere, rezultat al unei îngustări continue de-a lungul istoriei lor¹²⁶.

În această chestiune leagată de câteva dintre cele mai dificile probleme ale istoriei albaneze există un instrument cu caracter lingvistic care, după părerea noastră, poate aduce lumină în acest domeniu obscur. Acest instrument este toponimia istorică a Albaniei, dacă știm să o folosim după un criteriu rațional corect, care constă într-o stratificare cronologică a numelor de locuri, deoarece acestea nu pot fi privite sau apreciate toate în același mod. Principiul aplicat de G. Weigand, care, examinând harta Albaniei, a constatat existența unei serii de nume topice străine și, fără a ține seama de stratificarea lor după vechime, a ajuns, pe baza acestor dovezi,⁴¹ la concluzia că albanezii nu sunt primii locuitori ai țării, este incorect din punct de vedere metodic. Astfel, numele satelor, care, ca oriunde în Balcani, sunt și în Albania întemeieri relativ noi, nu pot servi ca mijloc pentru a elucida situația etnică și lingvistică din antichitate. Pentru aceasta sunt utile numele orașelor, care sunt de obicei mai durabile, numele cursurilor de apă, ale munților, ale văilor etc., care reprezintă, în general, un strat mai vechi al toponimiei.

Făcând o astfel de stratificare a numelor topice după vechime, metoda corectă pentru valorificarea lor în ceea ce privește caracterul autohton al albanezilor este următoarea: se compară numele orașelor, ale râurilor, ale munților etc. din Albania antică, așa cum ne-au fost transmise de autorii greci și romani, cu formele lor actuale și se cercetează dacă acestea din urmă sunt continuatoarele primelor, în concordanță cu fonetica istorică a albanezei. Se observă, cu alte cuvinte, dacă schimbările pe care le prezintă

¹ *Albanologji* (1947), 46 și urm., *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës* 2 (1958), 58 și urm.¹²⁵.

formele actuale față de cele vechi sunt de asemenea natură încât atestă continuitatea rostirii lor de către albanezi, deoarece, dacă există vreo întrerupere, aceasta ar dovedi existența unei populații cu o altă limbă. În primul caz ar exista o continuitate, o tradiție lingvistică neîntreruptă și aceasta ar însemna că elementul albanez a locuit continuu pe aceste teritorii încă din antichitate. În cazul opus, formele actuale nu s-ar explica în concordanță cu linia de evoluție a albanezei, deci populația actuală ar fi luat acest nume din gura unei alte populații, cu alte cuvinte ar fi imigranță pe acest teritoriu.

Analiza comparativă a toponimiei în discuție schițată aici arată că formele actuale ale acestor toponime se explică cu ajutorul foneticii limbii albaneze, prin urmare, în loc să servească ca document împotriva caracterului autohton, ele dovedesc, dimpotrivă, că elementul albanez locuiește neîntrerupt în această regiune cel puțin din vremea greco-romană. Numai cu ajutorul albanezei se explică evoluția fonetică a unor nume topice cunoscute din perioada antică: *Naissus: Nish, Scardus mons: Shar, Scupi: Shkup, Scodra: Shkodër, Lissus: Lesh, Drivastum: Drisht, Dyrrachium: Durrës, Candavia: Kunavja* și numele râurilor: *Drinus: Dri, Drin, Barbanna: Buenë, Mathis: Mat, Isamnus fluvius: Ishm*. Astfel, la *Scardus: Shar* lipsește intermediarul slav, care se observă, dimpotrivă, la *Scardona* în Dalmația, azi *Skradin*, cu transformarea *Skard: Skrad*, caracteristică pentru slavă. Nici la *Scodra: Shkodër* și nici la *Rogami* continuitatea albaneză nu lipsește, după cum crede N. Jokl. Pentru *Shkodër* comp. pentru ultima parte *kuçedër*, reflex al lat. *chersydrus*, gr. *chêrsydros*, iar *Rogami, Rogame* nu e un nume vechi care pledează împotriva caracterului autohton al albanezilor, ci o formație nouă, un derivat al cuvântului *rogë* „loc în munte cu iarbă și fără pomi, pășune mică” (de la *rruaj* „a rade”, cu sufixul *-ame*, la fel ca în *degame* „ceartă”: *degë*). Pentru *Barbanna: Buenë* însuși Jokl a dovedit continuitatea albaneză. Evoluția *Lissus: Lesh* s-a realizat tot atât de regulat după fonetica albaneză ca și lat. *missa* care a dat *meshë* „missă”, lat. *littera: letër* „scrisoare”, lat. *piscis: peshk* „pește”, lat. *episcopus: ipeshkv* „episcop”, cu *e* din *i* scurt deschis din perioada latină a albanezei. Evoluțiile *Dyrrachium: Durrës, Isamnus: Ishm, Drivastum: Drisht* sunt și acestea regulate, dar dacă pornim de la formele proparoxitone *Dýrrachium, Ísammus, Drívastum* din perioada iliro-romană. În special la *Dýrrachium*, *y* a avut valoarea unui *u*, în concordanță cu pronunțarea lui *y* în greaca de N-V și în dorică, vorbite în coloniile grecești din Albania antică. În Albania centrală și sudică exemplele sunt mai puține. Aici lipsește aproape cu desăvârșire continuitatea între numele antice ale orașelor și numele lor actuale. Poate că aceasta se leagă de împrejurarea că, în anul 168 î.e.n., consulul roman *Aemilius Paulus* a nimicit circa șaptezeci de orașe din Epir. Cu toate acestea, nu ni se pare sigur că un nume ca *Vlonë*,

Vlorë din gr. *Aulon* ar fi pătruns prin intermediul slavei, după cum crede Weigand. În sudul extrem, numele *Çamëria*, după cum a observat Martin Leake încă din 1814, este continuarea negrecescă a lui *Thyamis*, numele antic al râului *Kallama*. [42]

Prin aceste concordanțe de nume se dovedește că elementul albanez nu a încetat să existe în patria actuală și nu a lipsit niciodată în regiunile de pe litoralul acestei țări, infirmând astfel teza unor savanți (Jrecčk, Bartoli, Šufflay, Weigand, Skok, Stadtmüller etc.) după care cetățile de pe litoralul Albaniei de Nord au fost locuite în evul mediu de o populație romanică, iar elementul albanez a pătruns în aceste locuri abia în jurul secolului al XIV-lea.

Un lucru care contează atât pentru lingvistică, cât și pentru istoria albaneză este faptul că, pentru unele dintre numele topice amintite aici, este atestată și forma intermediară din evul mediu, care leagă forma antică de cea de azi. Astfel, între *Isamnus* și *Ishm* apare, în anul 1302, *Ysamo*, la Pjetër Budi în 1621, *Ishëmi*. Numele *Pult* apare în secolul al IX-lea cu forma *Polathon*, iar numele *Ragusei* (Dalmația), în concordanță deplină cu fonetica istorică a albanezei apare la Pjetër Bogdani, în 1685, ca *Rush*, iar în latina medievală apare cu forma intermediară *Rausium*, deci *Ragusium*: *Rausium*: *Rush*. Din păcate, nu avem încă o culegere sistematică și o tratare științifică a toponimiei albaneze¹²⁷. Dacă în acest domeniu se va lucra cu o metodă riguroasă și cu criterii obiective de cercetare, această parte a materialului lingvistic va putea ajuta la clarificarea problemei caracterului autohton al albanezilor și, împreună cu ea, și a problemei originii limbii albaneze. [43]

ELEMENTE PREINDO-EUROPENE ÎN LIMBA ALBANEZĂ¹²⁸

Popoarele și limbile preindo-europene. Stratul preindo-european în Grecia și în Italia antică. Resturi preindo-europene în limba albaneză. Limba pelasgică și caracterul ei lingvistic. Inscriptiile minoice din Creta.

În structura lingvistică a albanezei, ca și în cea a limbilor-surori se observă, în afara materialului indo-european, care formează baza, și o componentă, fie cât de redusă, neindo-europeană. În limba albaneză aceasta este rămășița unui substrat etnic și lingvistic pe care strămoșii albanezilor l-au găsit în locurile unde s-au așezat.

Se știe că popoarele indo-europene n-au găsit pustii ținuturile unde s-au așezat definitiv în zorii istoriei. Așa s-a întâmplat în India, unde și astăzi alături de indieni s-au conservat populațiile preindo-europene *mundia* și *dravida*. Și armenii au găsit în Armenia o populație pe cât se pare de origine caucaziană, iar hitiții și frigienii indo-europeni au întâlnit în Asia

Mică popoare anatolice. Începând cu sfârșitul secolului trecut, se acceptă existența unui substrat neindo-european și pentru Grecia veche¹²⁹. Acolo urmele acestui substrat sunt evidențiate și prin arheologie, deoarece acestui substrat îi aparține cultura „minoică” sau „egeeană” din insula Creta, cultură descoperită de englezul Evans. În Italia antică, alături de *romani*, *osci*, *umbri*, *celți* etc. în regiunile centrale locuiau *etruscii*, a căror limbă a rezistat până azi eforturilor depuse de lingviști pentru a o interpreta¹³⁰. În timpul lui Cezar și mai târziu, în Anglia, pe lângă *celți*, trăiau *picții*. În Spania *celții* i-au găsit pe *iberi*; acolo și azi, în regiunea Pirineilor, trăiesc *bascii*, care vorbesc o limbă neindo-europeană¹³¹.

Popoarele indo-europene din zona mediteraneană și din celelalte țări ale Europei și Asiei s-au amestecat cu aceste populații ale substratului preindo-european. Conviețuirea și amestecul s-au întins, cu siguranță, de-a lungul secolelor, iar popoarele preindo-europene și limbile lor s-au contopit cu imigrații indo-europeni, respectiv cu indiomurile acestora și învingătoare au ieșit, în cele din urmă, peste tot limbile indo-europene, dar în multe dintre ele au pătruns și s-au păstrat până azi unele elemente din limbile de substrat.

Primul care a pus această problemă pentru greaca veche și pentru limbile indo-europene din Asia Mică a fost Paul Kretschmer (1896). Teoria acestui savant, cu toate modificările pe care le-a suferit din partea lui însuși, ca și din partea altora, în special pe baza materialului nou descoperit între timp (*hitita* și celelalte limbi din Asia Mică), este acceptată și azi în linii generale și a devenit un punct de plecare pentru studiile ulterioare în acest domeniu¹³². A. Meillet atribuie substratului preindo-european unele elemente ale lexicului din limbile indo-europene sudice cum sunt latina, greaca, armeană, elemente care aparțin unui mediu de climă și cultură mediteraneene, cum sunt viticultura, prelucrarea uleiului, unele plante ca vița, măslinul, trandafirul etc.¹³³.

Problema contribuției substratului preindo-european la formarea sau transformarea limbilor indo-europene care au venit în contact cu el este⁴⁴ o problemă dificilă. Avem de-a face cu popoare și limbi care, în majoritate, dispăruseră încă din perioada antică în condițiile simbiozei și ale amestecului etnic și care sunt foarte greu de reconstituit, fie chiar parțial. Un lucru care face problema și mai dificilă este necesitatea de a stabili dacă avem un unic strat de popoare și limbi preindo-europene pe țărmul Mediteranei sau avem de-a face cu popoare și limbi diferite. N. Marr concepe un singur strat din Spania până în Caucaz, un al treilea element etnic, alături de indo-europeni și semiți, element pe care-l numește „jafetic”¹³⁴. Alți savanți, cum este Max Vasmer, au în vedere, pe cât se pare corect, o multitudine de popoare și limbi ale Mediteranei preindo-europene. Între limba bască din Spania și

limbile caucaziene, unii savanți cum ar fi **Wilhelm Thomsen**, au găsit însemnate paralelisme. Și **Kretschmer** credea că există o înrudire între limbile antice neindo-europene din Asia Mică, cum sunt *protohitita*, *liciana*, *lidiana* și limbile din Caucaz¹³⁵.

În principiu se poate spune că, dacă acele elemente din sistemul gramatical, din formarea cuvintelor și din lexicul unor limbi indo-europene, cărora nu li se găsesc analogii în fenomenele corespunzătoare din limbile înrudite, se prezintă ca forme arhaice, se poate bănuși că ele aparțin straturilor preindo-europene din acele limbi. Trebuie spus însă că, din cauza necunoașterii acestor straturi, comparațiile lingvistice apar adesea ca ecuații cu două necunoscute. Rezultatele au rămas destul de nesigure și e nevoie de timp și de îmbogățirea materialului pentru a ajunge la o situație ceva mai clară. Pe scurt deci avem peste tot mai multe probleme decât fapte.

În ceea ce privește albaneza, elementul preindo-european este deosebit de dificil de identificat, mai ales din cauza atestării târzii a acestei limbi.

În domeniul etnografiei, **Norbert Jokl** include obiceiul *kuvadë* (fr. *couvade*) printre relictule culturii preindo-europene. Acest obicei este atestat pentru **Bela** (în **Dumbra**, lângă **Elbasan**) de către **Kristroforidhi**, la p. 240 a *Dicționarului* său, unde spune că *mërkosh* i se spune celui bărbat care, când i se naște un copil, stă în pat ca lehuza și-i primește pe cei care vin să-l vadă. Acest obicei, a cărui amintire este vie în acele locuri, a existat cândva și în **Himara**, iar în afara Albaniei a mai existat la bascii din **Spania**, în **Franța medievală** etc. și este o rămășiță a culturii matriarhatului care, la popoarele preindo-europene, a durat până în perioada istorică¹³⁶.

Din domeniul strict lingvistic, **Jokl** consideră drept relictă preindo-europeană sistemul de numărare vigesimal (pe baza douăzeci), care se opune numărării zecimale, caracteristică pentru lumea indo-europeană. Astfel limba albaneză, pe lângă *dhjetë* (10), *tridhjetë* (30), *pesëdhjetë* (50) etc., folosește *njëzet* (20), *dyzet* (40), (dar în ghega nordică *katërdhjetë* (40) în care *zet* (20) e luat ca unitate. Albanezii din **Italia** au și *trezet* (60), *trezet e dhjetë* (70), *katërzet* (80), comp. fr. *quatre-vingts* „optzeci”, dar spun *nëndëdhjetë* (90). *Trezet* se aude în unele cântece populare și în părțile **Shkodrei**. Și basca cunoaște numărătoarea vigesimală; în parte, ea apare și în daneză, iar în dialectele italiene doar în unele situații¹³⁷.

Și alți savanți au luat în considerare componenta substratului preindo-european în formarea limbii albaneze. Dintre etnografi și istorici trebuie amintiți **F. Paudler**, **Šufflay**, **C. Menghini**, iar dintre numeroșii lingviști care s-au ocupat de această problemă amintim pe **Barić Buonamici**, **Derjavin**, **Van Ginneken**, **Karst**, **Ribezzo**, **M.I. Wagner**, iar în ultimul timp, **Lahovary** și **T. Milewski**¹³⁸.

Un deosebit interes pentru lingvistica albaneză îl prezintă problema existenței unei legături între limba greacă și limbile substraturilor pregrecești din greaca veche[45] și substratul limbii albaneze sau între rămășițele acelor substraturi în această limbă. Această problemă se leagă de numele pelasgilor și al limbii pelasgice, de aceea e locul să abordăm aici acest complex de probleme.

În 1854, **Hahn**, savantul care este privit pe drept cuvânt ca părintele albanisticii, și-a argumentat teza cu privire la originea iliră a albanezilor și a albanezei și din perspectiva situației etnografice a vechii Peninsule Balcanice. În legătură cu aceasta, în principala sa operă, *Albanesische Studien* (1215), a formulat următoarele teze: 1) și în timpul lui **Strabon** epiroții și macedonenii erau considerați negreci sau barbari; 2) epiroții, macedonenii și ilirii sunt înrudiți între ei; 3) există multe semne că epiroții și macedonenii formează nucleul tribului tireno-pelasgic, ale cărui așezări mai îndepărtate din Italia și din Tracia durează până în perioada istorică; 4) într-un sens mai larg, ilira e o limbă pelasgică. Prin aceste teze, **Hahn** include printre iliri, ca strămoși ai albanezilor, și pe epiroți și macedonenii pe care îi consideră descendenți ai pelasgilor¹³⁹. În stadiul actual al cercetărilor arheologice și lingvistice teoria lui este justă sub unele aspecte; în ceea ce privește unele generalizări, ea nu poate fi însă susținută, deși în ultimă instanță conține un nucleu fecund și adevărat. Teza lui **Hahn** că epiroții și macedonenii nu erau greci este confirmată de mărturiile autorilor eleni înșiși și numai o știință lipsită de obiectivitate sau șovină poate continua să accepte punctul de vedere opus. Teza înrudirii epiroților, a macedonenilor¹⁴⁰ și a ilirilor este azi o concepție acceptată aproape pretutindeni, deoarece puținele urme rămase din limbile acestor popoare vorbesc clar despre o astfel de înrudire. Tezele că epiroții și macedonenii constituie nucleul tribului tireno-pelasgic și că, într-un sens mai larg, ilira este identică cu limba pelasgică nu pot fi acceptate în această formă generalizată deoarece, după toate aparențele, ilira și pelasgica sunt limbi diferite. Caracteristicile lingvistice ale ilirei și apartenența ei la trunchiul indo-european au fost relevate mai sus. În ceea ce privește caracterul lingvistic al pelasgiceii, știința n-a ajuns la o concepție clară din cauza lipsei unui material care să poată fi atribuit acestei limbi. Nu se poate stabili cu precizie cărei familii sau cărui strat lingvistic îi aparține acest idiom¹⁴¹. **Hahn** nici nu și-a pus problema dacă pelasgica este o limbă indo-europeană sau nu și acest fapt e firesc pentru o vreme (1854) în care lingvistica comparată indo-europeană abia făcuse primii pași. Scriitorii albanezi din timpul Renașterii au îmbrățișat cu entuziasm această idee a lui **Hahn** și i-au dat amploare în cărțile lor. Dintre lingviști, **Kretschmer**, în ultimele lui lucrări (1940), expune teza conform căreia pelasgica, tireniana și inscripțiile

de pe stela din insula Lemnos, împreună cu etrusca din Italia și cu retica din Alpi fac parte din stratul „protoindo-german”, care a coborât, în timpurile istorice, din ținuturile danubiene, așezându-se în Peninsula Balcanică și în cea Apenină. După el, valul indo-germanic s-a așezat în aceste locuri înaintea migrației grecilor, tracilor și a ilirilor, contopindu-se mai târziu cu acești imigranți, ca și cu populația preindo-europeană a locului și lăsând urme în limbile cu care s-a amestecat¹⁴².

Această teorie clarifică din punct de vedere lingvistic informațiile scriitorilor din Grecia antică, cum ar fi **Herodot**, care susține că, înaintea elenilor, în unele regiuni ale patriei lor au locuit pelasgii.

În ultimii ani se observă că savanții n-au ajuns la un punct de vedere comun asupra poporului și a limbii ce trebuie numite cu numele *pelasg*. Astfel lingvistul bulgar **V. Georgiev** atribuie acest nume unui popor de limbă indo-europeană estică (satem), care, după el, se situează între albaneză și armeană. În lucrarea „*Le Pélasgique*”, savantul belgian **A. van Windekens** (1952) crede, dimpotrivă, că pelasgica este o limbă indo-europeană care deține un loc intermediar între limbile germanice și cele balto-slave. După el, pelasgii locuiau mai ales în Grecia, dar nu lipseau nici printre ilirii și tracii din nordul Peninsulei Balcanice. El afirmă că, atunci când grecii, ilirii și vechii italici au coborât în ținuturile mediteraneene, au găsit acolo acest vechi popor pelasgic, care ar fi coborât în Grecia înaintea venirii grecilor, în vremea în care hitiții au imigrat în Asia Mică (între anii 2000-1500 î.e.n.)¹⁴³.

Trecând în revistă ultimele teorii asupra pelasgilor, se observă că ele sunt nesigure, astfel încât, dintr-un anumit punct de vedere, se poate spune că ne găsim încă într-o fază preștiințifică. Explicațiile pe care le-au primit în ultimii ani inscripțiile minoice din Creta (în special din partea lui **H.Ventris** și a lui **R. Chadwick**) ne permit să sperăm că vom putea avea o imagine mai clară a acestui domeniu obscur.

Trebuie amintit în legătură cu aceasta că, într-o lucrare din anul 1930, savantul suedez **A.W. Persson** ajunge la concluzia că strămoșii albanezilor au fost în strâns contact cu locuitorii preelenici ai Greciei antice, de aceea el apelează la albaneză în descifrarea inscripțiilor din Creta antică. El explică și unele toponime din Grecia cu ajutorul albanezei, de ex. gr. *Gorthyn* prin alb. *gur* „piatră”. În general, eforturile sale în această direcție n-au dat un rezultat pozitiv evident. Pentru cuvintele din greaca veche, care-și găsesc o explicație prin albaneză, cum sunt *diza*, *laros*, v. mai sus cap. III. De limba pregreacă s-a ocupat în ultimii ani și **W. Merlingen**. Trebuie notat că încă din 1936, **M. Budimir** vedea în pelasgi un popor indo-european stabilit în Grecia înaintea elenilor.[47]

B. RELAȚIILE ALBANEZEI ÎN PERIOADA SA ISTORICĂ

În prima parte a acestei lucrări au fost studiate caracterul indo-european al albanezei și locul ocupat de ea în sfera limbilor indo-europene. A fost clarificată apoi problema originii sale, expunându-se starea actuală a cercetărilor asupra descendenței limbii albaneze dintr-una din limbile antice din Peninsula Balcanică. Legat de aceasta s-au cercetat și problema caracterului autohton și rolul hotărâtor pe care îl joacă toponimia istorică în rezolvarea acestei probleme.

Toate problemele discutate până aici se leagă, în ultimă analiză, de preistoria limbii, care, fiind cea mai veche, este și cea mai obscură dintre perioadele istoriei limbii albaneze.

Urmează o a doua perioadă, care cuprinde evoluția limbii în timpurile istorice și care se împarte în două: faza antică și faza medievală, ambele faze ale perioadei preliterate, neatestată prin scrieri albaneze. Cu toate că din cauza acestor lipsuri multe aspecte ale acestei perioade rămân obscure, istoria limbii apare totuși mai clară. Prin relațiile albanezei cu cele două limbi clasice ale antichității și, în evul mediu, cu limbile vecine, în general mai bine cunoscute decât albaneza, se elucidează și multe aspecte din istoria acesteia din urmă.

Din punct de vedere geografic această parte a istoriei limbii albaneze se va ocupa în special de relațiile pe care albaneza le-a avut cu celelalte limbi din Peninsula Balcanică.

Din punct de vedere istoric albanezii se prezintă ca un popor venit în perioada preistorică de pe teritorii străine Balcanilor și stabilit, în acele străvechi timpuri, pe țărmurile estice ale Adriaticei. Prin aceasta ei au devenit un popor al Mediteranei, intrând definitiv în sfera culturii mediteraneene. Teritoriul pe care s-a așezat acest popor (pe litoralul Adriaticii) a determinat definitiv atât destinul său istoric, cât și evoluția pe care a cunoscut-o limba albaneză. Pentru perioada antică a albanezei, această evoluția e determinată strict de contactele cu vecinii, pe de o parte de apropierea de sfera culturală

a elenilor, pe de altă parte de îndelungată dominație a romanilor, cu alte cuvinte, de sfera culturii greco-latine. Odată cu sfârșitul Imperiului Roman, un nou eveniment istoric a căpătat o importanță hotărâtoare pentru albaneză și pentru întreaga Peninsulă Balcanică și acesta a fost stabilirea slavilor în Peninsulă. Ultimul proces istoric extern care prezintă importanță pentru limbile balcanice este, în sec. al XV-lea, venirea turcilor, a căror stăpânire s-a prelungit până în zilele noastre. În sfârșit, un proces intern, despre care se poate afirma că s-a desfășurat fără întrerupere, îl constituie relațiile reciproce ale limbilor din Balcani.

Toate aceste evenimente istorice și-au pus pecetea atât asupra poporului albanez, cât și asupra limbii lui. Vom cerceta mai întâi influența exercitată asupra albanezei de limbile greacă și latină, ca și influența limbilor ce provin din aceasta din urmă. Urmează apoi influențele slavă și turcă și, în sfârșit, relațiile albanezei cu celelalte limbi din Balcani, precum și influența ei asupra acestora.[49]

I. ÎMPRUMUTURILE GRECEȘTI¹⁴⁴

Grecii și albanezii. Cultura greacă în Albania. Stratificarea împrumuturilor grecești ale albanezei. Împrumuturile vechi grecești. Împrumuturile bizantine medievale. Împrumuturile din greaca nouă.

În sfera indo-europeană limba albaneză prezintă unele concordanțe parțiale cu greaca veche, care au fost relevate în capitolul I al părții I și care sunt o moștenire comună dintr-o perioadă străveche, prebalcanică.

În Peninsula Balcanică, contactele celor două limbi au continuat o perioadă istorică îndelungată, din timpurile preistorice până astăzi. Oriunde va fi fost leagănul balcanic al albanezilor și oricare ar fi originea limbii lor, un lucru este sigur: albanezii și grecii sunt vecini în această parte a Europei de mai bine de trei mii de ani, iar în cursul acestui timp albaneza a avut cu greaca legături neîntrerupte și intense, decurgând din apropierea geografică și din relațiile multiple dintre cele două popoare.

În vechiul Epir triburile ilire se aflau în contact cu grecii. Se pare că în vremurile străvechi ilirii au pătruns adânc în Grecia, iar pe de altă parte, grecii au întemeiat colonii pe litoralul ilir. În perioada medievală, valul albanezilor s-a revărsat asupra Greciei și s-a stabilit în locuri unde dăinuie și astăzi. Relațiile, uneori ostile, alteori pașnice dintre aceste două popoare n-au încetat niciodată.

Descoperirile arheologice făcute în acest secol la noi dovedesc cât de mare a fost influența culturii grecești în țara noastră. Această influență își avea sursa și în Grecia, dar mai ales în coloniile grecești din Albania. Ca

oriunde în Marea Mediterană, în Albania coloniile grecești au urmărit în primul rând scopuri pașnice, comerciale, fără a fi interesate de dominația politică a teritoriilor respective. De aceea aceste colonii au fost întemeiate de obicei pe litoral, preferându-se tipul peninsular, cu o fâșie de pământ care servea pentru a le apăra de atacurile localnicilor.

Coloniile grecești din Albania au fost întemeiate mai ales de doriene. Dintre acestea, *Durrës* (*Epidamnos*, numit mai târziu *Dyrrachium*) a fost întemeiat în anul 685 î.e.n. de grecii din Korkyra (Corfu). În 558 a fost întemeiată *Apolonia*, iar în 385 *Lesh* (*Lissos*) de către siracuzani. Alte colonii grecești au fost *Aulon* lângă Vlora, apoi *Buthroton* (**Butrint**) și *Fenike* în sud. Grecii au pătruns pentru negoț și în hinterland, unde au întemeiat cetățile *Amantia* (*Plloça* actuală) și *Byllis* (*Gradishta* din Malakastro actuală). La curțile regilor și ale familiilor princiare ilire se aflau greci în calitate de medici, ofițeri, scribi etc. În Iliria se importau arme, podoabe, vase și alte obiecte din Grecia.

Influența culturii grecești a continuat să se exercite în Albania și în cursul perioadei romane. În anul 395 e.n., împăratul roman **Theodosius** a împărțit Imperiul între cei doi fii ai săi, **Honorius** și **Arcadius**, primului revenindu-i Apusul, cu capitala la Roma, iar celui de-al doilea Răsăritul, cu capitala la Constantinopol. Prin această împărțire, Albania a revenit Imperiului de Răsărit. Din punct de vedere administrativ,[50] Albania era alcătuită din două părți: partea de nord, cu numele **Praevalitana**, care se întindea din Dalmația până la Shkumbin și partea de sud, cu numele **Epirus nova**, care ajungea până la Vjosa. Această împărțire a avut o importanță hotărâtoare pentru istoria ulterioară a Albaniei, deoarece astfel Albania a făcut parte, în timpul evului mediu, din Imperiul Bizantin, nerupându-se așadar de sfera culturii grecești. Influența bizantină s-a exercitat aici necurmat, cu toate că dominația politică a Bizanțului a fost întreruptă de dominația goților, a sârbilor, a bulgarilor etc. Importanță a avut și Despotatul Epirului din sec. al XIII-lea, care era condus de prinții bizantini.

Un factor important care a apropiat Albania de lumea greacă a fost biserica bizantină. Albania este țara în care biserica greacă și cea latină au luptat neîntrerupt de-a lungul evului mediu pentru a supune această țară dominației lor. Există o perioadă în istoria medievală a Albaniei în care biserica greacă a dominat toată țara, din sud până în nord. După cum se știe, în decursul întregului ev mediu Bizanțul a fost un mare centru de cultură, care a lăsat urme adânci în viața materială și culturală a popoarelor din Balcani, ca și în cea a regiunilor din afara acestei peninsule. Observăm astfel că, alături de influența bisericească, a existat și o influență asupra datinilor și obiceiurilor, în credințele populare, în muzică, în poezie și proverbe, în general în domeniul folclorului și mai ales în viața socială și

economică: artizanat, grădinărit, vânătoare, comerț, viața casnică (îmbrăcăminte, bucătărie etc.), ca și în sfera administrației și în cea militară. În acest fel influența culturală a Greciei vechi a continuat să se exercite în Albania prin dominația de aproape un mileniu a Bizanțului.

Vom vedea acum în ce mod se oglindesc aceste relații istorice în domeniul limbii.

Influența limbii grecești asupra albanezei a fost observată de multă vreme de către lingviști. Cu toate acestea lipsește încă un studiu care să trateze sistematic această temă ce constituie un capitol important al istoriei limbii albaneze și care ar fi fost important și pentru istoria limbii grecești¹⁴⁶. De altfel, materialul nu e în întregime adunat.

O primă sarcină ce se impune aici lingvisticii este stratificarea cronologică a împrumuturilor grecești care, se-nțelege, au pătruns în albaneză la date diferite. După cum se știe, istoria limbii grecești se împarte în trei perioade: greaca veche, greaca medie și greaca nouă. Perioada limbii grecești vechi începe în cele mai vechi timpuri și durează până în preajma secolului al VI-lea e.n. Hotarul care desparte greaca medie de greaca nouă nu e net, dar poate fi situat aproximativ în secolul al XII-lea. Prima chestiune ce se pune este să aflăm dacă există în limba albaneză împrumuturi din greaca veche. **Gustav Meyer** a negat existența unor asemenea împrumuturi. Meritul de a fi pus ordine în această problemă îi revine lui **Albert Thumb**¹⁴⁷, care a afirmat, cu argumente convingătoare, existența elementelor vechi grecești în limba albaneză, propunând, în același timp, o cronologie a împrumuturilor grecești, o stratificare cronologică a acestora. **Thumb** determină un strat de împrumuturi relativ vechi, format din cuvintele grecești cuprinse în *Dicționarul* lui **Franco Bardhi (Franciscus Blanchus)** din anul 1635, despre care se poate afirma cu certitudine că au intrat în albaneză înainte de acea dată. Unui strat mai vechi îi aparțin împrumuturile atestate în dialectele coloniilor albaneze din Italia; întrucât acestea au fost întemeiate mai ales în sec. al XV-lea și al XVI-lea, aceste cuvinte trebuie să fi intrat în limba albaneză înainte de acea epocă¹⁴⁸. **Thumb** descoperă un alt criteriu cronologic și anume răspândirea dialectală a împrumuturilor grecești în albaneză. Astfel, el consideră, pe bună dreptate, că împrumuturile grecești din ghegă sunt, în general, mai vechi decât acelea din toscă (ca de ex.: gheg. *kllogjen* și tosc. *kallogjër* din gr. *kalógeros*), aceasta deoarece în Gegëria influența limbii grecești a încetat să se exercite, în timp ce în sud ea a continuat și mai târziu¹⁴⁹. În cele din urmă **Thumb** admite ideea că albaneza are și împrumuturi din greaca veche, părere general acceptată astăzi. Sunt împrumuturi din greaca veche acele cuvinte care, în limba albaneză, au păstrat aspectul fonetic din greaca veche, precum și acelea care au suferit același tratament fonetic la care au fost supuse cuvintele

latine și cuvintele din fondul autohton indo-european al albanezei. Astfel, au fost împrumutate din greaca veche cuvintele care redau gr. *kh*[51] prin alb. *k*, în timp ce acelea care provin din greaca nouă îl reflectă prin *h*, de ex.: alb. *lakër/lakën* „varză, legume” din v. gr. *lákhanon*; alb. *mokër/mokën* „piatră de moară” din v. gr. *mekhané*, dor. *makhana*, din care provine și lat. *machina*. Un alt indiciu de vechime este reflectarea lui *s* prin *sh*, ca în cuvintele indo-europene și latine ale albanezei, în timp ce împrumuturile din greaca nouă îl redau de obicei prin *s*, de ex.: alb. *prësh* „praz” din v. gr. *prason*, dar *pras* „praz” din greaca nouă. Și rotacismul din *lakër*, *mokër* este un semn de vechime.

Influența limbii grecești vechi asupra albanezei se reflectă, după cum a observat **Thumb** (completat de **N. Jokl**), în special în sfera numelor plantelor, mai ales ale celor comestibile și ale pomilor. Aici intră printre altele, v. gr. *kerasia* > alb. *qershî* „cireasă”, v. gr. *peponon* > alb. *pjepër*, *pjepën* „pepene galben”, v. gr. *lakhanon* > alb. *lakër*, *lakën* „varză, legume”, v. gr. *lapathe* > alb. *lëpjetë* „măcriș”, v. gr. *prason* > alb. *prësh* „praz”.

În asemenea împrumuturi se oglindește o influență culturală însemnată a Greciei antice în țara noastră. Se observă că aceste împrumuturi sunt totuși relativ puține. Mult mai multe sunt cele care au pătruns din greaca medie și din cea nouă. În unele cazuri este dificil să se facă o distincție netă între elementele grecești vechi, medii și noi.

Un fapt care trebuie semnalat referitor la împrumuturile albanezei din greaca veche este că, în afara celor care au intrat direct din această limbă, există unele care, în epoca creștină, au trecut mai întâi din greacă în latină, iar de aici au pătruns în albaneza din perioada antică¹⁵⁰. Acest fapt poate fi urmărit bine cu ajutorul accentului, deoarece asemenea cuvinte păstrează și astăzi locul accentului din latină și nu pe al celui din greacă. Astfel, alb. *kuçédër* reprezintă lat. (balc.) *chersýdrus*, care provine din gr. *chêrsydros* și nu pe acesta din urmă; la fel alb. *balládër* „cascadă” reflectă lat. *baráthrum* < v. gr. *báratheron*, și nu cuvântul grecesc. Dimpotrivă, alb. *qershî* „cireasă”, *liqën* „lac”, *pjepër* „pepene”, *shpellë* „peșteră”, *bagëm* „botez” etc. reflectă cuvintele grecești *kerasia*, *lekáne*, *pépon*, *spélaion*, *báptisma* și nu lat. *cerasum*, *lacum*, *peponem*, *spelaeum*, *baptisma*. Pentru unele cuvinte ca alb. *sherp* „șelină”, *qerm* „locul vetrei unde se așează lemnele; hat de ogor sau de vie” nu se poate stabili cu certitudine dacă provin din greaca veche sau din latină.

Împrumuturile din greaca medie și o bună parte a împrumuturilor din greaca nouă aparțin perioadei dominației bizantine, care a continuat astfel, în perioada medievală, influența greacă din perioada antică. Bizanțul, care a unit în sine într-un tot indisolubil, elenismul cu creștinismul și cu lumea

orientală, a exercitat o influență identică asupra popoarelor din Peninsula Balcanică în domeniul social-economic, cultural și religios. De aceea este corect, din punct de vedere metodic, ca această influență, ce se oglindește clar și în limbă, să fie privită dintr-un punct de vedere general balcanic, așa cum a procedat Kristian Sandfeld în lucrarea sa *Linguistique balkanique*. Prin această influență, lumea bizantină a jucat un rol însemnat în formarea „uniunii balcanice”, despre care se va vorbi în capitolul al IX-lea¹⁵¹.

Analizând influența bizantină după sfere, vom discuta câteva exemple.

Sfera religioasă. Aici intră printre altele: *manastir* „mânăstire”, la Budi (*Speculum Confessionis* 5) *munështir*, la fel la Bardhi, în Calabria *monoshtir*, în Skrapar și lângă Gjirokastra toponimele *Munështir*, toate forme mai vechi cu *-sh*; *kallogjër* „călugăr”, mai vechi *kallogjën*, *klogjër*; *ikonë* „icoană”, mai vechi *korë*, cu rotacism; *potir* „potir, cupă”, la Buzuku și Bardhi *putir*. Expresiile *ujët e bekuar* „apă sfințită, aghiasmă”, *java e madhe* „săptămâna mare”, pe care le are și Nordul, astăzi catolic, sunt traduceri din greacă, urme ale influenței bisericii răsăritene. Urme în toponimie sunt, printre altele, numele cartierului *Ajazëm* „aghiazmă” din Shkodra, numele satului *Sebaste*, situat în nord, căruia îi corespunde în sud *Sevasteri*, lângă Vlora.

Datini și obiceiuri. Dintre obiceiurile de la naștere și căsătorie, care sunt strâns legate de biserică, amintim: *poganik*, *poganiqe* „sărbătoare care are loc în a treia noapte de la nașterea copilului”, *mirat* „cele trei ursitoare care hotărăsc soarta copilului în a treia noapte de la naștere”, *prikë* „zestre în bani pe care i-o dă fetei familia tatălui la căsătorie”, la Budi (*Speculum Confessionis* 71) *përqi*. Și expresia *vë kurorë* „a pune cununile”, răspândită în întreaga Peninsula Balcanică, este, după N. Jokl, o traducere din greaca bisericii bizantine.[52] Influența bizantină e deosebit de importantă în datinile de nuntă la albanezii din Salamina (Grecia), după cum a constatat savantul greco-albanez Petros Furikis (1878-1936). Dintre obiceiurile legate de moarte amintim aici *fron*, *thron* „sicriu”, la ortodocșii din nord și în coloniile albaneze din Italia, de ex. în *Milosaut* al lui De Rada.

Viața socială. Vom aminti printre altele: *gjini*, *gjiri*, *gjeni*, *gjëri* „neam (la Buzuku, Budi și Bardhi și în coloniile din Italia), *frati* „comunitate, frăție” (la Buzuku și la Bardhi), *qefali* „conducător, cârmuitor”, *permyqyr* „persoană aleasă sau numită care conduce treburile satului sau ale cartierului; transmitea ordinele guvernului și servea acestuia; staroste”, *pronë* „proprietate, avere”, *flamur* „steag”, *simahuer* „complice la un omor”, *aspër* „ban”.

Artizanat. Aici intră de ex., *enemi* „depănătoare; pârghie” din gr. *anemi*, *pezvol* „plasă, năvod”.

Viața casnică. Vom aminti *avlli* „curte, zid care împrejmuește o casă sau o grădină”, *tagar* „vas pentru jeratic, cu ajutorul căruia se încălzesc camerele”, *gaforre* „rac”, *llukanik* „caltaboș”, *magjiri* „bucătărie”.

Grădinăritul, plantele. Comp. printre altele, *perivol* „grădină” (și la **Buzuku LIV**, în toasca de sud și în coloniile arbăreșilor din Italia), *trëndafil* „trandafir”, *dhjozmë* „izvă”, *dafinë* „dafin”.

Vânătoarea. Vom aminti, de ex., *skile* „vulpe”, *skyfter* „uliu, erete, coroi”, *gjeraqinë* „șoim”.

Corpul omenesc, haine, podoabe. Aici intră, de ex., *kurm* „trup, corp” în dialectele sudului și în cele ale coloniilor, *tipar* „trăsătură”, *i pastër* „curat”, *stoli* „podoabă”, *stolis* „a împodobi” și *benevrekë* „pantaloni”, care a pătruns în toate limbile balcanice¹⁵².

În ceea ce privește răspândirea împrumuturilor grecești în dialectele albaneze trebuie spus că cele mai multe apar în dialectul tosc, în special în graiurile situate mai la sud. Bogate în elemente grecești sunt dialectele arbăreșe din Italia sudică și din Sicilia, care au și unele grecisme pe care dialectul tosc nu le cunoaște. Această bogăție decurge din câteva circumstanțe istorice: în primul rând, acești coloniști provin în majoritate din Albania de Sud. În al doilea rând, o parte dintre ei s-au strămutat mai întâi din Albania în Grecia, unde au împrumutat și alte cuvinte grecești, iar de aici au trecut apoi în Italia; ei păstrează până astăzi amintirea Greciei în cântecul *O, e bukura More*. În al treilea rând, au primit grecisme și în Italia, din dialectele grecești care îi înconjoară și care reprezintă ultimele rămășițe ale vechilor colonii grecești, ca și din dialectele italienești.

Dar nu încapă îndoială că cea mai puternică influență greacă au suferit-o dialectele albaneze din Grecia, aflate acolo din sec. al XIV-lea și al XV-lea și dăinuind neîntrerupt ca insule lingvistice albaneze în mediul grecesc. Elementul albanez s-a răspândit în diferite regiuni ale Greciei continentale, ca și în insulele grecești.

În ceea ce privește cronologia împrumuturilor grecești rămân încă în vigoare criteriile stabilite de **Thumb**, dar îmbogățirea materialului lingvistic albanez, în primul rând prin izvoarele literare vechi, permite astăzi și îmbogățirea acestor criterii. În 1909, **Thumb** dispunea numai de *Dicționarul* lui **Bardhi**; **Budi** și **Bogdani** erau cunoscuți pe atunci numai după nume, iar „*Meshari*” al lui **Gjon Buzuku** a fost descoperit abia în 1910. Cu ajutorul acestor opere literare pe de-o parte, pe de alta cu ajutorul dialectelor albaneze din Italia, care păstrează până astăzi elementul grecesc luat din Balcani, și combinând concluziile istoriei limbii cu datele geografiei dialectale, putem stabili mai bine cronologia pătrunderii împrumuturilor grecești în albaneză

și răspândirea lor geografică. Aplicând criteriile lui **Thumb**, vom considera destul de vechi grecismele care au pătruns până în dialectele nordice, cum sunt *matërgonë* „mătrăgună”, *simahuer* „complice la asasinat”, *frikë* „frică”, *gjeraqinë* „șoim”, *fis* „neam”, *gjini* „neam, rude”, *haliq* „loc cu prund, prundiș”, *putir/potir* „potir, cupă”. O stratificare cronologică a grecismelor din albaneză - fie medievale, fie noi - o putem realiza și cu ajutorul accentului. Astfel, cuvintele *farmëk* „otravă”, *kallm* „trestie”, *qefull* „chefal”, care aparțin atât dialectului gheg, cât și dialectelor arbăreșe din Italia, sunt împrumuturi mai vechi decât formele corespunzătoare *farmák*, *kallám*, *qefáll* din toska sudică¹⁵³. [53]

În sfârșit, câteva cuvinte despre influența greacă în folclorul albanez. În lucrarea sa fundamentală *Poveștile albaneze* (1922), **Maximilian Lambertz** descrie și personajele din credințele populare și din poveștile albaneze, printre care și pe cele de proveniență greacă. Astfel *nuset e malit* „miresele muntelui” se apropie, prin numele lor, de *oreadele* Greciei (*óros* „munte”). În Albania, ca și în multe țări din Europa de Est, e vie și azi figura lui Polifem, uriașul cu un ochi în frunte¹⁵⁴. În Albania de Nord acesta se numește *Katallan*, nume rămas de la mercenarii din Catalonia (Spania), care au venit în Balcani în sec. al XIV-lea, dobândind aici o faimă proastă de tâlhari necruțători. *Constantin cel Mic* din baladele italo-albaneze, numit în Albania *Aga Ymeri* (în nord) și *Ymer Ago* (în sud), ne amintește, după Lambertz, de *Constantin cel Mic* din cântecele bizantine ale lui *Digenis Akritos*. După părerea noastră, întreaga poveste a întoarcerii lui *Aga Ymeri*, a recunoașterii lui de către soție după un semn pe care îl are pe antebraț etc. este o reminiscență a motivului lui *Odiseu*, care se întoarce în *Ithaka*, unde își găsește soția înconjurată de pretendenți, pe care îi omoară în cele din urmă¹⁵⁵. Și *E Bukura e dheut* „Frumoasa pământului”, personaj răspândit și la alte popoare din Balcani, ca și în afara acestei peninsule, ne amintește de *Calipso* și de *Circe* din *Odiseea* lui **Homer**, vrăjitoarea care împietrea pe vitejii ce se apropiau de ea. Câteva motive din mitologia veche greacă sunt încă vii și la celelalte popoare ale Peninsulei Balcanice. [54]

II. ÎMPRUMUTURILE LATINE¹⁵⁶

Stăpânirea romană în Iliria. Răspândirea latinei în Peninsula Balcanică. Creștinismul. Granița dintre latină și greacă pe acest teritoriu. Latina balcanică. Influența latinei asupra limbii albaneze. Caracteristicile romanismelor din albaneză.

Între cultura greacă și romană există o deosebire esențială din punctul de vedere al răspândirii: prima a pătruns mai ales pe cale pașnică, a doua s-a impus odată cu ocuparea și dominarea politică a țării. Această dominație

s-a instalat ferm numai după o serie de războaie sângeroase între romani și iliri. Cu timpul, cele două culturi, ca pretutindeni pe teritoriile mediteraneene, au ajuns și aici să se contopească într-o sinteză, cultura greco-romană, care a continuat să existe până la sfârșitul antichității. În țara noastră, în afară de aceasta, s-a realizat și o sinteză politică și socială. După cum s-a spus și mai sus, în urma scindării Imperiului Roman în anul 395 e.n., Albania a revenit părții răsăritene, dar, chiar fiind o parte a Imperiului Roman, ea nu a rupt niciodată legăturile cu lumea greacă.

Războaiele Romei, care au dus în cele din urmă la supunerea Iliriei, s-au prelungit aproape două secole și jumătate (între anul 229 î.e.n. și anul 9 e.n.). Nu e locul aici să descriem amănunțit aceste războaie. Vom aminti numai că după primul război, care s-a purtat împotriva reginei **Teuta**, drepturile regatului ardianilor la navigația pe mare au fost limitate, iar ei au fost obligați să plătească tribut. În urma celui de al doilea război (219-216), regele **Pleuratos** a devenit vasal al Romei. Odată cu al treilea război, regatul ilir a luat sfârșit în anul 167, iar **Gentius**, ultimul rege al Shkodrei, a fost deportat în Italia. Un an mai târziu, consulul roman **Aemilius Paulus** a incendiat în Epir circa 70 de orașe.

Astfel a luat sfârșit dominația politică și independența ilirilor, iar Iliria a devenit parte a Imperiului Roman. Prin aceasta însă forța de luptă a triburilor ilire nu a fost nimicită. În timpul împăratului **Augustus**, în nord a avut loc o răscoală a panonilor, sub conducerea lui **Bato** și, în același timp, a izbucnit o altă răscoală, în Dalmația, condusă și aceasta de un conducător cu numele **Bato**. Însuși **Augustus** a luptat de două ori în Dalmația. La asediul cetății **Metulum** a avut loc ultima luptă, în care armatele experimentate ale romanilor au înfrânt pentru totdeauna vitejia ilirilor. Din păcate, acest război, la care au luat parte și femeile (acestea în cele din urmă s-au aruncat de pe stânci) n-a găsit la iliri un **Homer** care să-l immortalizeze. Țara a fost cucerită, dar nici în cursul dominației romane spiritul războinic al ilirilor nu s-a stins. Ei au dat Romei, în afară de legiuni distinse, o serie de înalți ofițeri. Dintre aceștia, doisprezece au ajuns până la treapta de *imperator* și nu o dată au salvat imperiul din situații critice. Amintim dintre aceștia pe **Diocletian**, **Constantin cel Mare**, **Claudius Gothicus**, **Aurelian**, **Probus**, **Valens**, **Valentian** etc.

Din punct de vedere administrativ, în timpul lui **Augustus** Albania a fost împărțită în două. Partea de nord, cu Shkodra, a făcut parte din provincia *Dalmația*; Albania centrală și sudică au fost numite *Epirus nova*. În timpul lui **Diocletian**, Albania nordică și Dalmația sudică au fost numite *Praevalis* sau *Praevalitana*. [55]

Prin puternica organizare politică și militară pe care Roma o instaura pretutindeni, romanizarea țării s-a realizat și în Iliria, răspândindu-se și aici cultura și limba latină.

Și în Iliria unul dintre principalii factori ai romanizării a fost rețeaua de drumuri construite de romani, mai ales în scopuri militare. Dintre acestea, cea mai importantă a fost *Via Egnatia*, care străbătea dintr-o parte în alta Peninsula Balcanică. Ea începea cu *Via Appia* la Roma și mergea la *Brundisium* (Brindisi), de unde, continuându-se peste mare, ajungea la *Durrës*. De la *Durrës* ducea la *Scampa* (lângă Elbasan), apoi la *Struga*, prin Macedonia și Tracia și se sfârșea la *Bizanț* (Constantinopol), legând astfel cele două centre principale ale Imperiului. De-a lungul drumurilor se construiseră mici așezări militare, care au devenit cu timpul mici focare de romanizare.

Un alt mijloc de romanizare a țării l-au constituit centrele militare cu lagărele lor, *castrarele* romane, care s-au dezvoltat și au devenit focare de cultură și limbă latină în Balcani.

La romanizare au contribuit în mare măsură și *veteranii*. Aceștia erau soldați care, când se eliberau din armată, la împlinirea vârstei reglementare, primeau de la stat câte o bucată de pământ și se stabileau în orașe. Acești soldați, adesea fii ai locului, fuseseră romanizați din punctul de vedere al limbii și, datorită importanței pe care o aveau în viața administrativă locală a provinciilor romane, au fost și ei un factor de răspândire a latinei în provincii.

În afara sferei militare, la romanizare au ajutat și numeroșii coloniști (lat. *coloni*), majoritatea veniți din Italia. Aceștia se stabileau în provincii ca negustori și, prin relațiile pe care le întrețineau cu localnicii, răspândeau limba Romei. În timpul lui **Augustus**, orașele ilire au fost transformate în colonii romane și astfel în ele s-au stabilit numeroși coloni. Locuitorii țărilor cucerite, numiți *peregrini*, se dedicau fie carierei militare, fie munceau ca țărani sau în minele de aur și argint ca, de exemplu, tribul *pirustae*.

Stăpânirea romană a durat peste cinci sute de ani; de aceea latina a lăsat urme adânci în limba albaneză. Această influență lingvistică se explică pe de o parte prin dominația îndelungată a Romei, iar pe de altă parte, prin superioritatea culturală a lumii romane. Importanță a avut și faptul că, chiar după declinul dominației politice a Romei, influența acesteia a continuat să se exercite sub alte forme: pe de-o parte, prin biserica romană, pe de altă parte, prin statele medievale din Italia, în special prin Veneția¹⁵⁷.

O altă împrejurare care a ajutat romanizarea în Balcani - ca și în alte părți - a fost faptul că latina, prin dominația politică și militară și prin rețeaua de drumuri construite a pătruns adânc în interiorul țării, spre deosebire de greacă, răspândită mai mult pe țărmurile mării. Din acest punct de vedere, puterea de expansiune a latinei nu se compară cu aceea a limbii grecești, iar urmările istorice ale acestei expansiuni au fost mult mai însemnate decât cele ale expansiunii limbii grecești.

În ciuda acestui proces istoric, vom afirma că romanizarea n-a pătruns totuși în toate teritoriile. În unele locuri, elementul autohton și-a păstrat individualitatea și limba. Proba acestui fapt o găsim la poporul albanez, care, deși a trăit tot timpul în interiorul sferei romane, s-a sustras romanizării.

Prin răspândirea latinei în Peninsula Balcanică acest teritoriu a căzut pentru totdeauna sub influența limbii grecești și a latinei. Dintre aceste două limbi, prima domina partea sudică, iar a doua partea de nord a Peninsulei, cu toate că greaca se întindea și înspre nord, iar latina și înspre sud. Părerile despre granițele *elenismului* și ale *romanității* sunt împărțite. C. Jireček, bazându-se pe inscripțiile grecești și latine descoperite în Peninsula Balcanică, trasează linia acestui hotar începând de la *Lesh (Lissus)*, trecând prin *Prizren*, la sud de *Skopje*, *Nish (Naissus)*, *Bela Palanka*, la nord de *Pirot* și *Sofia (Serdica)*, de-a lungul versantului nordic al Munților Balcani și de-a lungul cursului Dunării, până la gurile acesteia de la Marea Neagră. În opoziție cu Jireček, savantul danez C. Schutte împinge acest hotar[56] mai spre sud, cuprinzând în sfera latină Serbia, Câmpia Kosovei, Bulgaria și părțile interioare ale Macedoniei. Și Šufflay fixează acest hotar mai la sud, până la linia *Dyrrachium-Scampa (Durrës-Elbasan)*. Și după P. Skok și K. Patsch hotarul acesta se afla mai spre sud. Cunoscutul savant român Alexandru Philippide a emis ipoteza că pentru perioada antică nu se poate stabili o limită netă între zona greacă și cea latină, deoarece, după inscripții, unele regiuni, ca Dacia¹⁵⁸ și Macedonia, au fost bilingve. După părerea noastră, hotarul lingvistic greco-latin nu se poate trasa bazându-ne pe inscripții, deoarece acestea ne dau o idee doar despre limba celor care scriau, adică limba locuitorilor instruiți ai orașelor. Ele nu ne spun însă nimic despre limba pe care o vorbeau masele care nu scriau, în special populația sătească de la munte. De aceea acest hotar lingvistic poate avea valoare cel mult în ceea ce privește populația orășenească¹⁵⁹. Că vreme îndelungată, în diferite locuri țărănimea nu a vorbit nici latinește, nici grecește, cu toate că se poate să fi cunoscut aceste limbi, ne-o dovedește chiar conservarea limbii albaneze de atunci și până astăzi, fapt care nu se poate explica în alt mod. Un caz analog se petrece și în Albania medievală: aristocrația țării nu folosea limba maternă în corespondență, ci folosea, după regiuni și împrejurări, latina, greaca sau slava, în timp ce populația vorbea limba țării, ca și astăzi. Scrisul se leagă de o dezvoltare culturală, iar scrierea unei limbi nu dovedește neapărat că ea a fost și vorbită. Astfel și în Albania se întâlnesc astăzi nenumărate inscripții funerare în limba turcă, oglindind cultura unei pături care a învățat turcește, inscripții pe care poporul, de obicei, nu le înțelege, iar de multe ori nu știe nici să le citească. Prin urmare, în țările care suferă influențe străine, una e limba scrisă și alta este limba care se vorbește. De aceea, în Peninsula Balcanică, în antichitate, avem

de-a face mai mult cu un hotar între culturi decât cu un hotar între limbi. Privind problema în lumina acestei realități, vom trage concluzia că, alături de cele două limbi clasice, în Peninsula elementul autohton s-a păstrat viu și în secolele următoare, în special în regiunile muntoase. Acest lucru a fost observat încă din secolul trecut de marele istoric Theodor Mommsen care, în cunoscuta sa lucrare „Istoria Romei” (V 185) spune, în legătură cu teritoriile balcanice că, în regiunile interioare ale Macedoniei, pe lângă greacă și latină, trebuie să se fi păstrat și limba poporului, ilira.

Răspândirea limbii latine a fost impulsionată și de creștinism, noua religie care a înlocuit păgânismul pretutindeni în bazinul Mediteranei. După Șufflay, creștinismul a pătruns în Albania din Italia, în special prin două porți, *Durrësul* și *Salona*, în Dalmația. În concordanță cu faptul că creștinismul s-a răspândit foarte devreme în Albania se observă că cea mai veche terminologie bisericească din albaneză este latină¹⁶⁰, fapt valabil pentru întreaga populație, nu numai pentru elementul catolic.

Trecând de la această privire istorică la influența exercitată asupra limbii, ceea ce trebuie avut în vedere în primul rând este faptul că această influență se datorează latinei poporului, numită *latină vulgară*. După cum se știe, la Roma și apoi pretutindeni în provinciile romane, alături de limba literară a existat, încă din timpul Republicii, limba populară, care se numea *lingua romana rustica, sermo rusticus*¹⁶¹. Limbile descendente din latină sunt continuarea organică nu a limbii literare a Romei, ci a acestui idiom popular. Latina vulgară se reconstituie pe de o parte din însemnările, adesea ironice, pe care le-au lăsat autorii clasici despre ea, pe de altă parte chiar din formele din limbile romanice actuale. Astfel, poporul redusese de mult diftongul *au* la *o*, de exemplu *aurum* la *orum*, de aceea italiana are *oro*, iar franceza *or*. În latina balcanică lat. *au* a urmat altă cale de evoluție*. În domeniul lexical, limba scrisă numea calul *equus*, în timp ce it. *cavallo*, fr. *cheval*, alb. *kalë*, rom. *cal* ne duc la *caballus*. [57]

Pentru elementul latin al albanezei este important faptul că el provine dintr-o formă specială a latinei vulgare numită *latina balcanică*¹⁶². Aceasta este latina pe care o vorbea populația țărilor din Balcani după ce a fost romanizată. Latina care s-a răspândit în diverse țări ale Europei nu s-a vorbit la fel peste tot, ci a suferit schimbări în funcție de popoarele care o vorbeau. Când a fost romanizat, fiecare popor și-a însușit limba nouă, schimbându-i pronunția și, într-o măsură, și gramatica și vocabularul după sistemul fonetic și, în general, lingvistic al limbii materne. De aci decurg diferențele latinei în funcție de provinciile în care s-a răspândit și în aceste

* Comp. în special P. Skok, *La diphtongue latine au dans les langues balkaniques*. Melanges M. Roques IV (1952), 241-249.

diferențe își au rădăcinile limbile romanice actuale, cu transformările ce caracterizează pe fiecare în parte¹⁶³. De aceea sursa acestor limbi trebuie căutată în *latina provincială* a Italiei, a Galiei, a Spaniei etc. În acest fel trebuie să concepem și evoluția pe care a urmat-o latina din Peninsula Balcanică antică. Preluând limba Romei, provincialii acestui teritoriu, majoritatea nu romani, nici italici, ci localnici (iliri, macedoneni, traci, daci etc.) romanizați, au adaptat-o într-o oarecare măsură la limba țării. Prin urmare, *latina balcanică* este o formă a *latinei vulgare provinciale* care a evoluat, vorbită fiind de popoarele vechi ale Peninsulei Balcanice, în condiții istorice specifice pentru fiecare țară.

Din latina balcanică s-au născut două limbi romanice, *dalmata* și *româna*. Acestea se numesc limbi romanice estice, în opoziție cu limbile romanice vestice, cum sunt italiana, franceza, spaniola etc.

Din punct de vedere lingvistic, dalmata se situează între română și italiană. În evul mediu, ea se vorbea la Dubrovnik (Ragusa) și în ținuturile și insulele din jurul Dalmației. Se împărțea în două dialecte principale: dialectul Ragusei, în sud și cel al insulei Veglia, în nord. Această limbă a dispărut în totalitate. Ultimul om care o vorbea a fost un anume **Udina Burbur** din insula Veglia, care a murit în 1898. În timpul vieții acestuia, savantul italian **Matteo Bartoli** a cules de la el ultimele rămășițe ale dalmatei și le-a tipărit în 1906 în cunoscuta sa lucrare, scrisă în germană, „*Dalmata*” (*Das Dalmatische*)¹⁶⁴.

Româna se împarte astăzi în patru ramuri dialectale: *dacoromâna* în România, *meglena (meglenoromâna)*, vorbită de un număr redus de păstori din împrejurimile Sofiei (Bulgaria) care, în ultimii ani, s-au strămutat în România¹⁶⁵, *aromâna* în Albania, Grecia, Macedonia și Serbia și *istroromâna* în Istria. Aromâna a avut în evul mediu o răspândire mai mare decât astăzi, în special Tessalia era plină de aromâni, de aceea se numea Megalovlahia (Valahia Mare). După cum se vede, cele patru dialecte ale românei sunt astăzi destul de depărtate unul de altul din punct de vedere geografic, dar în primele secole ale evului mediu au fost mai apropiate, atât lingvistic cât și geografic. Nu se știe cu precizie unde a fost leagănul românilor în Peninsula Balcanică¹⁶⁶, dar fără-ndoială acesta a fost undeva în apropierea albanezilor. Dispersarea românilor în cele patru părți ale Peninsulei este urmarea vieții lor păstorești din evul mediu, viață asemănătoare cu cea a albanezilor¹⁶⁷.

În afară de dalmată și română, din latina balcanică provin și împrumuturile latine existente în greaca nouă și în albaneză, ca și acele puține elemente care au pătruns în limbile slave din Balcani.

Vom cerceta acum împrumuturile latine ale albanezei.

Din punct de vedere fonetic se observă că, în elementele latine ale albanezei și ale românei, care continuă elemente ale latinei balcanice, se păstrează în vocalism *u* scurt deschis latin care, de exemplu în italiană, s-a transformat în *o*, comp. lat. *furca*: alb. *furkë* „furcă”, rom. *furcă*, ngr. *phourka*, dar it. *forca*; lat. *mustum*: alb. *musht* „must”, rom. *must*, it. *mosto*. În consonantism trebuie notat că grupul *ct* din latină nu s-a asimilat în română (și în dalmată)¹⁶⁸ la *tt* ca în italiană, ci guturala s-a labializat; comp. lat. *noctem*: it. *notte*, rom. *noapte*. În albaneză, guturala *k* din grupul *ct*[58] a urmat trei căi de evoluție, fără a se cunoaște bine cauzele: pe de o parte s-a transformat în spiranta labială *f*, pe de altă parte în *j*, iar în alte cazuri *kt* s-a redus la *t*, prin urmare *ct* a dat *ft*, *jt* și *t*. Comp. lat. *lucta*: alb. *luftë* „război”, rom. *luptă*, dar it. *lotta*; iar pe de altă parte lat. *directus*: alb. *drejt* „drept” (dar în sud și în Italia *drej*, la Buzuku *dëreq*), dar rom. *drept*, it. *dritto*, *diretto*; lat. *fructus*: alb. *fryt* „fruct” (la Buzuku și la ceilalți scriitori vechi din nord *frujt*), dar rom. *frupt* și it. *frutto*; lat. *factura*: alb. *fytyrë* „figură, față”. Paralelă cu evoluția lat. *ct* este aceea a lat. *ks* în albaneză și în română: în albaneză a dat *fsh*, în rom. *ps* și *s*, iar în it. *s* și *ss*; comp. lat. *coxa*: alb. *kofshë* „coapsă”, rom. *coapsă*; lat. *fraxinus*: alb. *frashën*, *frashër* „frasin”, rom. *frasin*, it. *frassino*. Și pentru această reflectare dublă a lat. *ks* în albaneză cauzele se cunosc tot atât de puțin ca și pentru redarea în două moduri a lat. *ct*¹⁶⁹. Latina balcanică a avut trăsături proprii și în lexic, iar urmele lor se păstrează și astăzi în romanitatea răsăriteană. Aici intră, între altele, alb. *fijan* „fin” și rom. *fin* din lat. *filianus*; alb. *mbret* „rege” și rom. *împărat* din lat. *imperator*; alb. *shëndoshë* „sănătos”, rom. *sănătos* din lat. *sanitosus*, derivat al lui *sanitas*, *-atis* „sănătate”.

O problemă importantă este profunzimea influenței latine asupra limbii albaneze. Caracterizarea albanezei ca „o limbă amestecată, pe jumătate romanică”¹⁷⁰, pe care a făcut-o mai întâi Fr. Bopp, a fost susținută de câțiva savanți iluștri din sec. al XIX-lea, ca Miklosich, Schuchardt și Gustav Meyer¹⁷¹. După părerea acestor savanți, influența latină în limba albaneză a pătruns, în afară de lexic, și în sistemul gramatical, în special în flexiunea verbului. După Fr. Bopp și G. Meyer, aoristul albanez în *-ova* (de tipul *këndova* „cântai”) provine din imperfectul latin în *-abam* (*cantabam*), it. *-avo* (în *cantavo*). H. Schuchardt consideră că forma *ështëë* „este” a verbului *jam*, „a fi” provine din lat. *est*¹⁷². După G. Meyer, genitivul pronumelui interogativ *i kujt* „al cui” reflectă lat. *cuius* (forma de genitiv a lui *quis, qui*), optativul *këndofsha* „aș cânta” reflectă mai mult ca perfectul conjunctivului *cantavissem*, iar desinența celei mai bogate clase de verbe albaneze, *-oj, -onj* din *punoj* „a lucra”, *lëvdaj* „a lăuda” etc. reprezintă lat. *-are* din *laudare*. Acestui curent latinizant i s-au opus mai ales H. Pedersen, W. Meyer-Lübke și Kr. Sandfeld. Opera lor a fost continuată

de N. Jokl, mai ales în domeniul lexicului. Părerăa lui Pedersen că influența latină în flexiunea albaneză este egală cu zero este acceptată astăzi de mulți savanți. Totuși, într-un punct poate fi vorba de o influență latină și anume perfectul cu verbul auxiliar *kam* „a avea” de tipul *kam shkuar* „am mers”, pare să fie format după modelul latin *habeo scriptum*. De fapt nu este vorba de o influență în flexiunea verbului, ci de un calc gramatical.

În general, trebuie spus că latina este limba care a lăsat urmele cele mai adânci în albaneză. Influența ei se resimte în special în vocabular, dar nu lipsește nici în formarea cuvintelor. În lexic ea se resimte mai ales în următoarele sfere de viață: părțile corpului, casa, animale domestice, unelte, arme și război, nume de rudenie, denumiri ale unităților de timp, viața bisericească, viața socială, comerțul, agricultura și pomicultura, păstoritul, prelucrarea vinului și a lemnului, credințele populare. Iată câteva exemple:

Părțile corpului: *flokë* „păr”, *kokë* „cap”, *mendje* „minte”, *faqë* „obraz”, *fytyrë* „figură”¹⁷³, *shpatull* „omoplat, spată”, *fshikë* „bășică”, *këmbë/kambë* „picior”, *kofshë* „coapsă”, *gjendër / gjandër* „glandă”, *shëndet* „sănătate”, *shëndoshë* „sănătos”¹⁷⁴.

Casa: *shtëpi* „casă”, *kulm* „creasta acoperișului”, *tra* „grindă”, *qepër* „căprior”, *gëlqere* „var”, *pëllas* „palat”, *portë* „poartă”, *mur* „zid”, *tjegull* „țigla”, *shkamb* „scaun”, *furrë* „cuptor”.

Animale domestice: *qen* „câine”, *pulë* „găină”, *gjel* „cocoș”, *lepur* „iepure”, *pëllumb* „porumbel”, *kafshë* „animal”.

Unelte: *farkë* „fierărie”, *furkë* „furcă”, *parmendë* „plug”, *fushnje* „harpon”, *qerre* „căruță”.

Arme și război: *luftë* „război”, *armë* „armă”, *shpatë* „sabie”, *shqyt* „scut”, *shigjetë* „săgeată”, *mbroj* „a apăra” (la *Buzuku përonj*).

Nume de rudenie: *prind* „părinte”, *ungj* „unchi”, (în Sicilia *ungl*), *njerkë* „mamă vitregă”, *njerk* „tată vitreg”, *kunat* „cumnat”, *thjeshhtë/fjeshhtë* „fiu vitreg”, *fëmijë* „copil”, *kushëri* „văr”, *krushk* „cuscru”, *kumtër* „naș”, *ndrikull* „nașă”, *fijan* „fin”, *mashkull* „mascul”, *femërfemën* „femeie”. [59]

Unități de timp. În timp ce *dimër* „iarnă”, *vjeshhtë (vjel)* „toamnă”, *britm i parë* „septembrie” etc. sunt cuvinte albaneze, din latină provin *verë* „vară”, *prandverë* „primăvară”, *janar* „ianuarie”, *shkurt* „februarie”, *fruer* „februarie”, *mars* „martie”, *prill* „aprilie”, *maj* „mai”, *gusth* „august” (*qershor* „iunie”, care apare la *Bardhi* și *Bogdani* este un cuvânt albanez, derivat al lui *qersh* „cireasă”¹⁹⁶); și *korrik* „iulie” e albanez, derivat de la verbul *korr* „a secera”; *shtator* „septembrie”, *tetor* „octombrie”, *nëndor* „noiembrie”, *dhjetor* „decembrie” sunt formații noi ale albanezei, traduceri (calcuri) din italiană și din alte limbi occidentale. Cuvântul *javë*

„săptămână” nu este explicat. Dintre numele zilelor sunt latine *e martë* „marți”, *e mērcurë* „miercuri”, *e shtunë* „sâmbătă”. *E enjtë* „joi”, *e premtë* „vineri” sunt albaneze; *e diel* „duminică”, *e hënë* „luni” sunt traduceri (calcuri) din lat. *solis (dies)*, *lunae (dies)*.

Viața bisericească: *kishë/klishtë* „biserică”, *lter* „altar”, *prift* „preot”, *mëkat* „păcat”, *djall* „diavol”, *kreshmë* „post”, *qelq* „potir”, *mblatë* „pâine sfințită”, *peshkv* „episcop”, *këngë/kangë* „cântec”, *kuvend* „mănăstire”, *pagëz* „a boteza”, *shëlboj* „a salva”, *shpirt* „suflet, spirit”, *mrekull* „minune, miracol”, *bekoj* „a binecuvânta”, *kelshejt* „potir”¹⁷⁷.

Viața socială și comerțul: *letër* „scrisoare”, *fqinj* „vecin”, *mik* „prieten”, *armik/anmik* „dușman”, *shok* „tovarăș”, *shërbes* „serviciu”, *mjeshtë* „meșter, învățător”, *mjek* „medic”, *gjind* „rude”, *qytet* „oraș”, *pushtet* „putere politică”, *guvern*, *mbret* „rege”.

Agricultura și pomicultura: *bujk/bulk* „țăran”, *pemë* „pom”, *gështenjë* „castan”, *kërp/kanp* „cânepă”, *li* „în”, *tërshërë/tërshanë* „ovăz” (din *trimensana* „trei luni”), *pyll* „pădure”.

Păstoritul: *stujë* „ied de un an”, *mërzej* „a ține turma la umbră”, *kulloshër* „coraslă”.

Prepararea vinului și a untdelemnului: *musht* „must”, *mëti* „putinei”, *vov/vaj* „untdelemn, ulei”, *ulli* „măslin”.

Credințe populare. Interesantă este influența latină și în domeniul folclorului și al credințelor populare. Amintim printre altele: *kuçedër/kulshedër* din lat. *chersydrus*; *dragua/drangue* „dragon” din lat. *draconem*; *orët* „zâne”, *zana/tosc. (Labëria) zëra* „zână” (din lat. *Diana*, zeița vânătoarei), care apare și în română (*zână*). De remarcat că uneori, cum ar fi în cazul *Diana*: *zana*, strămoșii albanezilor au preluat numele unei divinități străine, dar au avut o divinitate analogă în mitologia populară, divinitate care s-a confundat apoi ca identitate și nume cu divinitatea romană¹⁷⁸.

Rezumând, putem stabili următoarele trăsături caracteristice elementului latin din albaneză: în cadrul romanității balcanice, ele se situează, din punct de vedere lingvistic, între română și dalmată, ca element aflat atât pe continent, cât și pe litoral. Acest element face parte din latina balcanică, dar în destul de multe cazuri prezintă concordanțe speciale cu romanitatea occidentală. Pe baza unor indicii fonetice, se poate afirma că împrumuturile latine din albaneză păstrează unele trăsături arhaice care, în afară de albaneză, se întâlnesc azi foarte rar în limbile romanice, ceea ce arată că aceste elemente au pătruns foarte devreme în Iliria, mai devreme decât în Dacia, în Gallia sau în Spania. Și în lexicul latin al albanezei, în special în acela al sferei religioase, se găsesc unele elemente care, în afară de albaneză, nu sunt păstrate în nici una dintre limbile romanice¹⁷⁹. În unele cazuri este

greu să se distingă împrumuturile latine ale albanezei de împrumuturile din greaca veche. În alte câteva cazuri este dificil să facem deosebirea între elementul latin și cel italian sau românesc, iar uneori prezintă dificultăți distingerea latinismelor de elementele autohtone ale albanezei. În multe cazuri albanezei i-au fost redată unele elemente lexicale care, de obicei, au fost privite drept împrumuturi latine. În sfârșit, trebuie observat că, uneori, numai cuvântul-rădăcină este de origine latină, în vreme ce forma derivată este o evoluție internă a albanezei. Astfel de cuvinte sunt, de ex., *liroj* „a elibera” (de la *lirë* „liber”, cuvânt latin), *martesë* „căsătorie” (din *martoj* „a se căsători”), *dëmtoj* „a păgubi” (de la *dëm* „pagubă, pierdere”), *luftoj* „a lupta” (de la *luftë* „război, luptă”), *detyrë* „datorie”, *paqëtyrë* „curăție”, *shembëlltyrë* „figură, față, parabolă” etc. De aceea la aceste cuvinte nu se iau drept bază formații latine ca **deliberare*, **maritatio*, **damnitare*, **luctare*, **debitura*, **pagatura*, **similatura*¹⁸⁰. [60]

III. ÎMPRUMUTURILE ROMANICE¹⁸¹

Împrumuturile dalmate, spaniole, italienești și franceze.
Împrumuturile italienești: raporturile istorice și influența asupra limbii.
Împrumuturile franceze.

Raporturile Albaniei cu romanitatea nu s-au întrerupt odată cu prăbușirea Imperiului Roman și cu dispariția latinei ca limbă vorbită, ci, din cauza mai ales a apropierii geografice, aceste raporturi au continuat cu limbile descendente din latină. Aceste limbi sunt, de la vest spre est: portugheza, spaniola, catalana, franceza, provensala, italiana, sarda, retoromana, dalmata și româna. Aceste limbi, urmașe ale latinei vulgare, se numesc *limbi romanice*.

Să cercetăm pe scurt cu care dintre aceste limbi a avut raporturi albaneza și cum se prezintă aceste raporturi.

Se crede (W. Meyer - Lübke, N. Jokl) că în limba albaneză există unele cuvinte din dalmată, cum ar fi *kumborë/kumbonë* „clopot”.

Drept spaniol e considerat cuvântul *pallavër* „palavără” din span. *palabra* „cuvânt”, care provine din lat. *parabola*, ca și alb. *përrallë* „poveste”.

Dintre limbile romanice, italiana a lăsat urme mai adânci în limba albaneză. Pe locul al doilea se situează franceza. Vom arunca o scurtă privire asupra influenței acestor două limbi. Asupra urmelor românei în albaneză ne vom opri în cap. VIII.

1. *Împrumuturile italienești*¹⁸²

Influența lingvistică a Italiei asupra Albaniei a continuat să se exercite fără întreruperi și după încetarea dominației Romei și numai în urma ocupării țării de către turci ritmul acestei influențe s-a încetinit oarecum.

Ca și în epoca romană, în decursul evului mediu raporturile dintre Italia și Albania au fost mai cu seamă politice, religioase, comercial-economice și culturale. Factorii care le-au întreținut au fost, pe de o parte, diferitele state ale Italiei, în primul rând Veneția¹⁸³, iar pe de altă parte biserica romană, care s-a străduit permanent să mențină vie în Balcani religia catolică. În decursul evului mediu, lupta sa în această regiune se îndrepta împotriva bisericii răsăritene, cu rezultatul cunoscut că aceasta din urmă a ieșit învingătoare în cea mai mare parte a țării, dar și catolicismul s-a menținut în partea de nord. În decursul dominației otomane, lupta bisericii de la Roma s-a concentrat asupra împiedicării islamizării țării. Această luptă seculară a lăsat urme și în limbă.

Statele medievale ale Italiei s-au străduit totdeauna să-și apere interesele teritoriale și comerciale în Albania, deseori rivalizând între ele. Dintre aceste state, cele mai puternice urme în istoria și în limba albaneză le-a lăsat Veneția. Acest stat comercial a avut timp îndelungat sub stăpânirea sa diferite cetăți, insule și fâșii de pământ pe litoralul estic al Adriaticei, al Mării Ionice și al Mării Egee. Astfel statul venețian a devenit un factor important în istoria medievală a ținuturilor sud-estice ale Europei și în răspândirea limbii italiene în aceste părți.

Când se vorbește despre influența italiană asupra albanezei trebuie să se facă distincție între elementul latin și elementul italian din albaneză, să se stabilească unde se sfârșește primul și unde începe influența celui de al doilea. Aceasta este una dintre problemele de principiu ale istoriei limbii albaneze. Fără a putea trasa o limită precisă, se poate spune că italiana s-a născut din latină aproximativ în sec. al VII-lea e.n. Acesta este deci hotarul cronologic dintre cele două limbi, hotar care trebuie avut în vedere în studiul elementelor romanice în albaneză.

Trebuie spus că această distincție cronologică, importantă în sine pentru metoda de lucru, nu poate fi realizată de fiecare dată. Cu toate că există o serie de criterii fonetice pentru a distinge italianismele de latinismele din albaneză, rămân totuși unele elemente lexicale care pot fi atât latine, cât și italienești. Unul dintre criteriile de distingere este faptul că elementele latine, din cauza vechimii lor, au suferit în albaneză schimbări fonetice mai însemnate decât cuvintele italienești, care sunt mai noi. În general,

împrumuturile latine au suferit un tratament identic cu al elementelor autohtone ale albanezei și al împrumuturilor acesteia din greaca veche, în vreme ce împrumuturile italienești au luat parte la evoluția medievală a sistemului fonetic al albanezei, deci au fost tratate aproape ca împrumuturile slave și grecești-bizantine care datează din acea perioadă. Astfel, de ex. alb. *lter* „altar” provine din lat. *altare*, iar *altar* „altar” din it. *altare*. La fel *balshëm* „balsam”, *herë* „dată, oară”, *mijeshtë* „meșter, învățător” sunt cuvinte latine, dar *balsam* „balsam”, *orë* „oră, ceas”, *mashtroj* „a înșela”, care le corespund etimologic, sunt împrumuturi italienești. Există și alte cuvinte care au intrat de două ori în albaneză, atât sub formă latină, cât și sub formă italiană. Astfel, *felë/thelë* „felie” reflectă lat. *ofella*, dar *fetë* „felie” reflectă it. *fetta*; *shkandull* „îndemn la rău, exemplu rău” reflectă lat. *scandalum*, dar *skandalixohem* „a se scandaliza” (*Buzuku*) reflectă it. *scandalizzare* etc. În 1909, savantul german Robert Helbig a dedicat un studiu special elementelor italienești din albaneză¹⁸⁴.

Importantă în sine este și latura geografică a problemei: 1. din ce dialecte ale Italiei au intrat cele mai multe cuvinte în albaneză? 2. care dialecte albaneze sunt mai bogate în împrumuturi italienești?

În ceea ce privește proveniența se constată că cele mai multe italianisme populare, în special cele dintr-o perioadă mai veche, au pătruns în Albania din dialectul venețian, fapt în concordanță cu împrejurările istorice (dominația Republicii Sfântului Marcu în Albania). Sunt elemente venețiene, printre altele: *vidë* „burghu” din ven. *vida*, it. *vite*; *kuzinë* „bucătărie” din ven. *cuzina*, it. *cucina*; *manestër* „ciorbă” din ven. *manestra*, it. *minestra*, *monedë* „moneda” din ven. *moneda*, it. *moneta*; la *Buzuku portegu* „cerdac” din ven. *portego*, it. *portico*. Și în greaca nouă cea mai mare parte a terminologiei italienești împrumutate este de origine venețiană. Totuși trebuie notat că în greaca nouă au intrat și unele elemente italienești care se folosesc în toscă. Astfel sunt forme ca *monedhë* și *vidhë*, cu *dh* în loc de *d* din formele *monedë* și *vidë*.

Răspândirea împrumuturilor italienești în albaneză nu este egală în toate dialectele. O puternică influență se observă în dialectul din Shkodra și din împrejurimi. După constatările noastre, un alt focar îl constituie Himara și litoralul, dar nu încapă îndoială că influența cea mai puternică din partea limbii italiene au suferit-o dialectele albaneze din Italia sudică și din Sicilia, care există ca insule lingvistice în mediul italian de circa cinci secole. Elementele lor italienești provin în cea mai mare parte din dialectele italiene sudice care le înconjură. Și dialectele albaneze din Grecia au suficiente elemente italienești, în special din viața maritimă, împrumutate parțial prin filieră neogrească.

După R. Helbig, biserica, comerțul și navigația, războiul și armele, viața casnică sunt sferele în care se observă mai puternic influența limbii italiene. Vom da aici câteva exemple:[62]

Biserica: abaci „abație”, *adhuroj* „a adora”, *altar* „altar”, *brevial* „breviar”, *frat* „călugăr franciscan”, *predh* „predică”, *purgatuer* „purgatoriu”, *ruzare* „mătăniei”, *sakrament* „sacrament”. Se înțelege că influența italiană în domeniul religios se reflectă numai în lexicul bisericii catolice, în timp ce elementul latin în acest domeniu, cum s-a spus mai sus, este general în albaneză.

Comerț: bankë „bancă”, *dukat* „ducat”, *fitoj* „a câștiga”, *frangë* „monedă valorând până la 5 leka*”, *kambial* „cambie, poliță”, *kapar* „arvună, acont”, *kushton* „costă”, *monedë* „monedă”, *ozurë* „camată”, *paguaj* „a plăti”.

Navigația pe mare: barkë „barcă”, *baticë* „flux”, *zbaticë* „reflux”, *bunacë* „mare calmă”, *furtunë* „furtună”, *gale* „vas”, *marinar* „marinar”, *(Bardhi) rem* „vâslă”, *timon* „timonă”, *vapor* „vapor”, *vel* „velă”, *majastrall* „mistral”, *shirok* „sirocco”.

Război și arme: batare „salvă, rafală”, *breshanë* „pușcă” (din orașul Brescia din Italia de Nord), *callate* „cască, coif”, *lumbardhë* „bombă”, *pancir* „cămașă de zale”, *sqylet* „stilet”, *trumbetë* „trompetă”. La Buzuku apare *bandjerë* „steag”. Italian este și *karajfile*, numele puștii, din it. *Carlo e Figlio* (numele fabricii).

Acestea și altele ca acestea sunt o parte din italianismele vechi ale albanezei. Ele nu se pot compara însă cu mulțimea de cuvinte italienești care au intrat în albaneză în special de la întemeierea statului albanez încoace.

Prin ocuparea Albaniei de către italieni în timpul celui de-al doilea război mondial, poporul albanez a fost amenințat de romanizare pentru a treia oară în istoria sa (după ocupația romană și influența venețiană). Cu toate că s-a sustras romanizării, influența limbii italiene se resimte în terminologia diverselor ramuri ale tehnicii, mecanicii, automobilismului, construcțiilor și drumurilor. În mare parte și denumirile din agronomie sunt italienești, la fel și în ceea ce privește mobilarea casei, ustensilele de bucătărie, mâncăruri, haine, modă etc. Vom aminti printre altele: *kamardare* „colac de salvare, cameră pentru automobil, biciclete” etc. (it. *camera d'aria*), *motor* „motor”, *gomë* „cauciuc”, *rimorkio* „remorcă”, *veturë* „mașină”, *zbarkoj* „debarca”, *motoskaf* „barcă cu motor”, *motovelier* „barcă cu vele și cu motor”, *fornele* „spirtieră, gazieră”, *komposto* „compot”, *rosto* „friptură”, *salcë* „sos”.

Numai prin îmbogățirea limbii din sursele limbii populare pe de o parte, prin readucerea în circulație a unor cuvinte ieșite din uz, pe de altă parte, ca și prin crearea de neologisme din surse proprii se poate pune stavilă acestei influențe.

* Unitatea monetară de bază în Albania.

2. Împrumuturile franceze

Ca și în greaca nouă, și în albaneză distingem două faze ale influenței franceze, o fază medievală și una nouă, modernă.

În timp ce în Grecia medievală influența franceză a lăsat multe urme în limba greacă din acea vreme, în albaneză acestea sunt sporadice. De la normanzi, care își însușiseră limba franceză, nu pare să fi rămas vreo urmă în limbă. Din perioada dominației dinastiei de Anjou (sec. al XII-lea), s-a păstrat, după Jokl, cuvântul *trevē* „regiune”.

Valul modern al influenței franceze s-a declanșat în albaneză și în celelalte limbi balcanice, până în Orient, în secolul trecut, și continuă și astăzi, dar cu o intensitate redusă. Faptul este în relație cu toată influența civilizației franceze exercitate în părțile răsăritene ale Europei, cu răspândirea francezei pretutindeni ca limbă a culturii și a școlii, a modei și a literaturii. În concordanță cu acest tip de influență, urmele limbii franceze apar în sfera socială și politică, în modă, în administrație. Vom aminti câteva serii de cuvinte care au intrat în parte și în celelalte limbi balcanice. În limba albaneză unele au pătruns direct din franceză, altele printr-un intermediar, mai ales turcesc¹⁸⁵. Astfel, de exemplu, *prensëri* „principat” (la S. Frashëri), un derivat al cuvântului *prens* „prinț” provine din turc. *prens*, iar acesta, la rândul lui, din fr. *prince*.

Administrație, drept: dosje „dosar”, *kod* „cod”, *rajon* „raion”, *shef* „șef”, *byrokrat* „birocrat”, *byrokraci* „birocrație”, *personel* „personal”, *shifër* „cifră”, *deshifroj* „a descifra”, *zhuri* „juriu”, *prokuror* „procuror”, *arbitrazh* „arbitraj”, *azhurnoj* „a amâna”. [63]

Școală: lisë „liceu”, *internat* „internat”, *bursë* „bursă”, *stazh* „stagiu”, *kurs* „curs”.

Viața socială și politică: adresë „adresă”, *broshurë* „broșură”, *ankand* „licitație”, *hotel* „hotel”, *servis* „serviciu de tacâmuri pentru 6 sau 12 persoane”, *kamion* „camion”, *depo* „depozit”, *damë* „(joc de) dame”, *plazhë* „plajă”, *sinema* „cinema”, *llozhë* „lojă”, *grevë* „grevă”, *gaf* „gafă”, *sharlatan* „șarlatan”, *suitë* „suită”, *patronazh* „patronaj”, *ansambël* „ansamblu”, *asamblë* „adunare”, *seancë* „ședință”, *debat* „dezbatere”, *shovinizëm* „șovinism”, *ambasadë* „ambasadă”, *atashe* „atașat”.

Meserii, tehnică: klishe „clîșeu”, *atelier* „atelier”, *shofer* „șofer”, *garazh* „garaj”, *trotuar* „trotuar”, *prizë* „priză”, *voltazh* „voltaj”.

Armată, război: parashutë „parașută”, *barikadë* „baricadă”, *xhandar* „jandarm”, *gardë* „gardă”, *gardian* „gardian”, *paradë* „paradă”, *marsh* „marș” (*marshoj* „a mărșălui” > *marshim* „marș”).

Medicină: kanser „cancer”, bronshit „bronșită”, kashetē „cașetă”, ventuzē „ventuză”, dezinfektoj „a dezinfecța”, tenturjot „tinctură de iod, iod”, asid finik „acid fenic”.

Bucătărie: omēletē „omletă”, ragu „ragou”, majonezē „maioneză”, a la kok „à la coque”, liker „lichior”.

Haine, modă, cosmetică: pelerinē „pelerină”, pardesu „pardesiu”, pallto „palton”, manto „mantou”, bluzē „bluză”, shifon „eșarfă”, triko „tricou”, komplet „haine, îmbrăcăminte”, garderobē „garderobă”, metrazh „metraj”, dantelē „dantelă”, popēlin¹⁸⁶ „poplin”, kordon „cordon”, galoshe „galoș”, fildikos (fil d'Ecosse), gri „gri”, bezh „bej”, shik „șic”, demode „demodat”, tualetē „toaletă”, pudēr „pudră”, buduar „budoar”, masash „masaj”.

Arte: portret „portret”, relief „relief”, solfesh „solfeziu”.

Sport: ekip „echipă”, etapē „etapă”, turne „turneu”. [64]

IV. ÎMPRUMUTURILE SLAVE¹⁸⁷

Slavii în Balcani și în Albania. Sârbii și bulgarii (note bibliografice). Influența slavă în limba albaneză. Împrumuturi sârbo-croate și bulgare. Repartiția teritorială a împrumuturilor slave în limba albaneză. Influența slavă în fonetică și în morfologie. Urmele în toponimie și în folclor.

Stabilirea slavilor în Peninsula Balcanică constituie unul dintre evenimentele istorice de mare importanță pentru popoarele de pe acest teritoriu. Și pentru slavii înșiși acest fapt a avut importante urmări politice și culturale, a determinat destinul lor istoric, deoarece slavii, pe lângă faptul că s-au amestecat cu populația autohtonă iliro-romană, au intrat pentru totdeauna în sfera culturii și a bisericii bizantine. Ca urmare, slavii din Balcani au avut o evoluție diferită de cea a slavilor din celelalte țări ale Europei, iar limbile lor au devenit limbi balcanice. Aceste limbi sunt: slovena la N-V, sârbo-croată la V și bulgara la E, toate trei limbi slave sudice.

Slavii au apărut și s-au așezat în Balcani între secolele al V-lea și al VII-lea e.n. În aceste părți ei sunt semnalati pentru prima dată în anul 493, în timpul împăratului Anastasie I. Prezența lor este intermitentă, dar, după migrația goților în Italia, ei se stabilesc definitiv în această regiune.

Triburile slave din Balcani nu se prezintă diferențiate, cu nume naționale distincte, ci se numesc slavi, în general¹⁸⁸. Spre anul 610 apar denumirile *sârbi* și *croați*. Aceștia s-au așezat în regiunile apusene ale Peninsulei Balcanice, până pe litoralul Adriaticii. Cât despre bulgari, trebuie notat că la început numele lor a fost numele unui popor care nu aparținea familiei slave, ci grupului lingvistic fino-ungric, din care fac parte și maghiarii. Ei au migrat în sec. al VII-lea din regiunea Mării Caspice sub

hanul **Asparuh (Isperich)** și s-au stabilit în Bulgaria și Tracia. Aceștia reprezintă un strat etnic superficial care, cu timpul, s-a amestecat cu populația slavă a țării. Din acest amestec s-a format un popor nou, de limbă slavă, bulgarii, care a păstrat numele bulgarilor din Asia (aceștia se mai numeau protobulgari).

Se știe că bulgarii au întemeiat în evul mediu două regate. Primul a devenit pentru câteva secole la rând cel mai puternic stat din Peninsula Balcanică, a atins apogeul sub țarul **Simeon** (893-927) și a purtat lupte îndelungate și adesea sângeroase cu Imperiul Bizantin. Țarul **Mihail al III-lea** și-a extins dominația și asupra regiunilor vestice, ocupând și teritoriul Albaniei actuale și ajungând până la Adriatică. În partea vestică, primul regat bulgar a apărut, ca stat de sine stătător, în anul 972, cu capitala la Ohrid, cuprinzând și teritoriile albaneze. Acest regat a început să decadă în 1014, când împăratul bizantin **Vasilius al II-lea Bulgaroctonul** l-a învins pe țarul **Samuel**; regatul s-a prăbușit în anul 1018. Dar prin aceasta, puterea bulgarilor n-a fost înfrântă. În 1187, frații **Petru și Ioan Asan** au întemeiat, cu ajutorul românilor¹⁸⁹, al doilea regat bulgar, cu capitala la Târnovo. Existenței acestui regat i-au pus capăt turcii în 1393.

Pentru sârbi vatra primului stat și a dominației politice a devenit regiunea Zeta din Muntenegrul actual. În sec. al XII-lea, prințul **Ștefan Nemanja** a întemeiat aici^[65] dinastia **Nemanjizilor**, care a domnit asupra Serbiei și asupra ținuturilor înconjurătoare aproape două secole. Regii din această dinastie au reglementat situația juridică a albanezilor și a vlahilor din statul lor, care trăiau prin „*katune*”. Statul sârb din evul mediu a atins apogeul sub țarul **Ștefan Dușan** (1331-1355). Acesta a făurit cel mai puternic regat din Peninsula Balcanică, într-o vreme în care Bizanțul și al doilea regat al bulgarilor slăbiseră. **Ștefan Dușan** și-a extins dominația și asupra câtorva regiuni ale Albaniei și ale Greciei nordice, până în Thessalia. Fiind binevoitor cu albanezii, i-a ajutat să se răspândească în ținuturile grecești. Odată cu moartea sa, regatul sârb a decăzut. Împotriva regatului sârb s-au ridicat dinastiile din diferite regiuni ale Albaniei, cum sunt *Balsha* în nord și *Gjin Bua Shpata* în sud. În urma luptei de la Kosovopolie din 1389, regatul sârb medieval s-a prăbușit sub loviturile turcilor.

Relațiile albanezilor cu slavii, care au durat aproximativ opt secole la rând, au lăsat urme și în limbă.

De legăturile istorice și lingvistice slavo-albaneze s-au ocupat o serie de savanți, istorici și lingviști. Dintre istorici vom aminti pe savantul rus **V. Makușev**, autorul lucrării „*Monumenta historica Slavorum meridionalium*”. În lucrările sale, **Konstantin Sireček** a acordat o atenție deosebită raporturilor albano-slave, în special în lucrarea „*Romanii în cetățile Dalmației în timpul evului mediu*”, „*Istoria sârbilor*” și „*Statul și*

societatea în Serbia medievală". Și **M. von Šufflay**, în lucrările sale „*Sârbii și albanezii*" (1925) și „*Orașe și cetăți medievale din Albania* (1924), a studiat aceste raporturi istorice. Dintre lingviști vom aminti pe **F. Miklosich** care, în lucrarea sa „*Elementele slave ale albanezei*" (1870), a pus bazele studiilor de slavistică în raport cu albaneza. Opera lui a fost continuată de savanți ca **G. Meyer**, **N. Jokl**, **P. Skok** și **H. Barić**. Lucrarea slavistului sovietic **A. M. Selișcev**, „*Slavianskoe nenaselenie v Albanii*" (Sofia, 1931) cuprinde într-o sinteză influența slavă în limba albaneză. Se studiază aici problema raporturilor slavo-albaneze atât din punctul de vedere al limbii, cât și din punctul de vedere al istoriei și al raporturilor sociale. După acest savant, slavii au ocupat câmpiile și văile râurilor, iar albanezii au rămas locuitori ai munților și ai terenurilor înalte⁹⁰. De această așezare e legat și modul de viață al celor două elemente etnice: slavii s-au ocupat mai mult cu agricultura, albanezii au rămas în special păstori.

Selișcev împarte împrumuturile slave ale albanezei după următoarele domenii: casa, curtea, obiectele casnice, agricultura, creșterea animalelor, lumea animalelor, apicultura, apa, pescuitul, moara, piua, meșteșugurile, îmbrăcămintea și încălțăminte, viața socială, administrația, taxele, dreptul penal, unele fenomene ale vieții publice și culturale, pământul și aspectul lui, în special toponimia, cuvinte fără nici o legătură cu inovații materiale, corpul omenesc.

Să cercetăm câteva exemple din aceste grupuri de cuvinte:

Casa, curtea, obiectele casnice: strehë „streășină", *pod* „etaj", *treme* „ceardac", *prak* „prag", *grazhd* „grajd", *stol* „scaun mic, fără spate", *ky* „cheie", *oborr* „curte", *kotec* „coteț", *kosh* „coș", *kovë* „găleată", *vedër* „vadră, doniță", *koritë* „covată, jgheab", *sitë* „sită", *kulaç* „colac", *mesnik* „plăcintă".

Agricultură: branë „grapă", *lesë* „grapă", *lopatë* „lopată", *kosë* „coasă", *brazdë* „brazdă", *ograjë* „pădurice cu pășuni", *prashit* „a prăși", *vadit* „a iriga", *sanë* „fân", *pleh* „gunoi, bălegar", *kapicë* „căpiță".

Plante: tis „tisă", *molikë* „Pinus peuce", *kastravec* „castravete", *repë* „ridiche".

Păstoritul, lumea animalelor: blegë „păstoriță", *dele rudë* „oaie cu părul scurt și moale", *bravare* „oaie ținută pe lângă casă pentru lapte", *govadar/govedar* „văcar", *çelnik* „conducător al ciobanilor", *stopan* „baci", *travok* „brânză de vaci", *kokosh* „cocoș", *mace* „pisică", *maçok* „motan", *zhabë* „broască", *sokol* „șoim", *harabel* „vrabie", *esh* „arici", *piavicë* „lipitoare", *karkalec* „lăcustă", *molë* „molie".

Apicultură: korube „stup", *krinë* „roi de albine", *luzmë* „roi", *maticë* „matcă", *matkë* „matcă", *roit(bleta)* „roiesc albinele".[66]

Apa, pescuitul: *vozt* „a vâsli, a naviga.", *lopatē* „lopată", *mrezhē* „năvod, mreajă", *kosh* „coș", *vllak* „un fel de năvod". Nume de pești: *pestrovē* „păstrăv", *krap* „crap", *belevicē* „specie de pește din lacul Ohrida".

Moara, piua: *koritē* „uluc, jgheab", *kosh* „coș", *dērstilē* „piuă", *valanicē* „piuă".

Meșteșugurile: *drugē* „suveică", *kaç* „țesător", *zdrug* „rindea", *topēr* „topor mic", (tâmplărie), *kovaç* „fierar", *potkua* „potcoavă", *gozhdē* „cui", *çekan* „ciocan", *çekiç* „ciocănel", *verigē* „verigă" (fierărie).

Îmbrăcămintea și încălțăminte: *rizē* „batic", *rube* „basma", *opingē/opangē* „opincă".

Viața socială, administrația, taxele, dreptul penal: *zakon* „obicei", *porotē* „juriu format din 24 de persoane", *bujar* „nobil", *rob* „rob", *robinjē* „roabă", *plaçkē* „pradă", *grabit* „a prăda", *dobi* „folos", *nevojē* „nevoie", *krahinē* „regiune", *vojvodē* „voievod", *kasnec* „pristav", *padis* „a da în judecată, a acuza", *pojak* „pândar, paznic". *Taxe:* *carinē* „taxă din perioada feudală", *porez* „taxă", *gjobē* „amendă", *mitē* „mită".

Unele fenomene din viața publică și culturală: *porosit* „a ordona, a porunci", *merē* „măsură", *vazhdē* „urmă", *vazhdoj* „a continua", *darovit* „a da daruri miresei", *gostit* „a ospăta", *bashtinē* „pământ atât cât poate lucra o familie", *probatin* „frate de cruce", *rod* „neam", *kume* „fin, naș", *avitem* „a se apropia", *godit* „a lovi", *bisedoj* „a sta de vorbă", *vobektē* (în Italia *i vapēk*) „sărac", *i dobēt* „slab".

Pământul: *rrafsh* „câmpie", *log* „vale mică, câmpie", *rudinē* „pășune", *lëndinē* „pământ nelucrat", *oreg* „mal, țarm", *rrēke* „pârâu, torent", *llom/llum* „mâl, noroi".

Cuvinte fără nici o legătură cu inovațiile materiale: *çudit* „a se mira", *korit* „a face de rușine", *mērzit* „a se plictisi", *neverit* „a scârbi", *habit* „a uimi", *avitem* „a se apropia", *godit* „a lovi", *zbraz* „a goli, a părăsi".

Corpul omenesc: *trup* „corp", *koskē* „os", *gërlac/gërlan* „gâtlej, trahee", *grusht* „pumn", *vërsnik* „de o vârstă cu", *memec* „mut".

Aceste împrumuturi, care formează numai o parte a elementelor slave din limba albaneză, ilustrează sfera diferite ale activității omului, atât în domeniul culturii materiale, cât și în cel al vieții sociale și juridice. Se observă că predomină influența în domeniul culturii materiale și al economiei casnice, în special în agricultură și păstorit, unelte casnice, meșteșuguri etc.

Un interes deosebit prezintă întrebarea din care limbi slave provin elementele slave din albaneză. În concordanță cu împrejurările istorice, cu penetrația influenței bulgare în Albania centrală și sudică și a celei sârbești

în Albania de nord se poate spune că, în general, împrumuturile slave din dialectele centrale și sudice ale Albaniei provin din bulgară, iar slavismele din ghega nordică, din sârbo-croată¹⁹¹. Trebuie însă acceptat faptul că o astfel de împărțire este făcută mai curând după criteriile circumstanțelor istorice decât după dovezile lingvistice, deoarece, dacă pornim de la datele lingvistice, observăm că sârbo-croata și bulgara, ca limbi slave sudice și foarte apropiate între ele, au un mare număr de cuvinte cu aceeași formă. În aceste condiții, pentru multe cuvinte slave, ba chiar pentru majoritatea lor, nu se poate spune, din punct de vedere lingvistic, din care dintre aceste două limbi provin. Asemenea cuvinte sunt, de exemplu: *kulaç* „colac”, *kosh* „coș”, *koritë* „covată, jgheab”, *glinë* „argilă”, *gërmadhë* „ruină”, *mrezhë* „năvod”, *yllak* „un fel de năvod”, *zakon* „obicei”. Despre cuvinte de acest tip se poate spune deci, că în dialectele de nord au intrat din sârbo-croată, iar în cele sudice, din bulgară. În unele cazuri se poate face o distincție din punct de vedere lingvistic, atunci când *forma sârbo-croată se deosebește de cea bulgară*. Astfel, vocala redusă din slavă s-a deschis în sârbo-croată la *a*, iar în bulgară a dat *i* în cuvinte cum sunt sb.-cr. *opanak/opanka*, bulg. *opingë*. De aceea cuvântul *opangë* din ghega de nord e considerat, nu numai din punctul de vedere al geografiei dialectale, ci și lingvistic, ca provenind din sârbo-croată, iar *opingë* din ghega centrală și din toscă, din bulgară. Coloniile arbăreșe din Italia au emigrat în special din Toskëria, iar când găsim la arbăreșii din Calabria forma *opangë*, aceasta arată că cei care au dus cuvântul de cealaltă parte a mării au fost ghegi din Albania de nord. Raportul *i : a* apare și în numele regiunii *Dibra*. Acesta reflectă forma v. bulgară *dūbrū*, în timp ce în sârbo-croată toponimul corespondent este *Dabar*. O altă posibilitate de distincție ne este oferită de cuvintele care conțin reflexul sunetului *dj* din slava veche. Sârbo-croata redă acest sunet[67] ca *d*, în timp ce bulgara l-a transformat în *žd*; de aceea slavismele din albaneză care prezintă *d* provin din sârbă, iar cele cu *žd* sunt din bulgară¹⁹². Uneori, același cuvânt slav a intrat în albaneză sub două forme, ca de ex., *megje* „hotar, graniță” din sârbo-croată și *mezhdë* „hotar” din bulgară. Folosirea primei forme în nord și a celei de a doua în sud demonstrează deplina concordanță dintre circumstanțele fonetice și condițiile istorice. Astfel, și cuvântul *plesht* „subsuoară” din Piana dei Greci (Sicilia) e un cuvânt bulgar în această enclavă lingvistică a vechii toscă. Câteva cuvinte existente numai în toscă, cum sunt *çepkat* „a scărmana, a râcăi”, *çukë* „vârf, culme”, *glofkë* „peșteră, gaură”, *gllanik* „piatră a hornului”, *goren* „vânt de la nord”, *gollomesh* „gol, nud”, *gorricë* „păr sălbatic”, *gribë* „pieptene pentru lână” și alte câteva au pătruns aici din bulgară. Cuvintele *govadar/govedar* „văcar”, *gëmushë* „tușiș” și *porotë*

„juriu format din 24 de persoane" din ghega de nord au intrat din sârbo-croată. Unele dintre acestea se disting ca fiind cuvinte bulgărești sau sârbești după forma pe care o au sau pentru că lipsesc din cealaltă limbă slavă. Așa stau lucrurile cu cuvintele *gllanik* „vatră", *gumzhit* „a bâzâi, a zumzâi", *rabeckë* „vrabie" etc., intrate din bulgară. Uneori același cuvânt slav a pătruns în albaneză sub ambele forme, de ex., italo-alb. *stulpa* „tufiș" din bulgară, gheg. *zdup* din sârbo-croată.

Există în albaneză unele elemente lexicale care nu provin nici din bulgară, nici din sârbo-croată, ci par să-și aibă originea într-un strat slav mai vechi. Un astfel de caz este *grusht* „pumn". După cum se vede deci, și la împrumuturile slave trebuie făcute unele stratificări din punct de vedere cronologic, așa cum se procedează la împrumuturile grecești și latino-romanice ale albanezei și cum vom observa și la împrumuturile turcești¹⁹³.

Împrumuturile slave ale albanezei au creat unele derivate care sunt formații interne ale acestei limbi și care nu provin, deci, din slavă. Astfel, de la *vërsë* „vârstă" s-a format *vërsanik* „de o vârstă cu...", de la *bisedë* „conversație", *bisedoj* „a sta de vorbă".

O altă sarcină importantă este cercetarea geografică a elementelor slave în albaneză, adică cercetarea răspândirii lor în dialectele acestei limbi. În care dialecte este mai puternică influența slavă? **Norbert Jokl** arată că trebuie să se determine răspândirea geografică a împrumuturilor slave în dialectele albaneze și că trebuie distinse elementele cu o utilizare limitată de cele care au o răspândire mai generală. Acest lucru nu s-a realizat încă.

Celelalte întrebări, și anume, în care regiuni se resimte mai puternic influența slavă, i se poate da un răspuns în linii generale. Aceste regiuni sunt cele în care raporturile albanezilor cu slavii au fost mai îndelungate și mai intense. E vorba în special de dialectele care au fost și continuă să fie și azi în contact cu slava, îndeosebi câteva regiuni periferice, cum sunt *Malësia Shkodrei*, *Luma*, *Kosovo*, *Dibra*, *Korça*. Relativ mai puține slavisme au *Labëria* și Albania centrală. Și în *Tomorica* și *Myzeqe* influența slavă în limbă este destul de puternică.

În câteva dintre aceste regiuni periferice influența slavă a atins sistemul fonetic al dialectelor respective, iar în unele regiuni chiar și pe cel morfologic. Dintre faptele de fonetică intră aici căderea lui *h* inițial în unele părți ale Kosovei, în Dibra, în Korça și în împrejurimile ei¹⁹⁴. Din flexiune trebuie amintite: 1. dispariția formei de conjunctiv și înlocuirea ei cu indicativul în Dibra în construcții ca *ai do te shkon* „el o să se ducă" pentru *ai do të shkojë* „el o să se ducă", *që ai të vjen* „ca el să vină" pentru *që ai*

të vijë „ca el să vină”; 2. înlocuirea verbului auxiliar *kam* „a avea” cu *jam* „a fi” în ghega nordică în *jam skue* „m-am dus”, *jam konë* „am fost” etc.; 3. inversiunea în timpurile compuse ale verbului, în special în *Meshari* al lui **Buzuku**: *shkuo kishmë* „plecaserăm”, *gjegjunë kemi* „am răspuns”, *gjetunë ka* „a găsit”, *thithunë ke* „ai supt, ai slăbit”. Comp. construcțiile din sb.-cr. *bio sam* „am fost” (cuvânt cu cuvânt „fost am”), *video sam* „văzut am” etc.¹⁹⁵. Aceasta arată că **Buzuku** era originar dintr-o regiune periferică a Gegëriei, regiune cu contacte îndelungate și intense cu lumea slavă.

Pentru a completa, trebuie spus că șederea slavilor în Albania a lăsat multe urme și în toponimie. Ca și în celelalte părți ale Peninsulei Balcanice (în Grecia, Tracia, Macedonia etc.),[68] și în Albania există nume de sate, munți, câmpii și văi, râuri etc. de origine slavă. La sfârșitul lucrării sale, **Selișce** prezintă o interesantă hartă a nomenclaturii topografice slave a Albaniei. Cea mai deasă rețea a numelor slave se întâlnește în *Gegëria*, în special în *Dibra* și în părțile *Shkodrei*, în *Toskëria*, în *kaza*¹⁹⁷ *Beratului* și a *Vlorei* (*Myzeqe*) și în regiunea *Korçei*, în sud în părțile *Leskovikului* și ale *Permetului*. Desimea acestei rețele topice concordă, în general, cu intensitatea influenței lingvistice slave în aceste ținuturi. Dintre numele de regiuni vom aminti, de ex.: *Zadrime*, *Çermenika*, *Dibra*, *Dumbreja* („pădure de stejar”), *Mokra*, în sud *Zagoreja* („dincolo de munți”, comp. cu regiunea *Zagori* de lângă *Janina*), *Sqeria* din *Permet* („țara slavilor”).

Dintre numele de orașe, *Berat* vine din slav. *Belgrad*. Slave sunt și numele râurilor *Osum* și *Bistrica*, în vreme ce *Drin*, *Mat*, *Erzen*, *Shkumbin*, *Devoll*, *Vjosa* etc. aparțin stratului autohton preslav.

Influența slavă se resimte și în folclorul albanez, la fel ca și în cel al celorlalte popoare din Balcani. Este vorba în special de câteva personaje din credințele populare. Astfel, credința în învierea mortului este de origine slavă, personajul are nume slave după regiuni: *vrkollak* (slav. *vŭlkodlak* „lup”) sau *lugat*. Și *dhampir* care, în credințele populare din Tirana desemnează copilul care se naște din strigoi (*lugat*) reflectă slav. *vampir*. De origine slavă este și *lubia*, balaurul din povești, al cărui nume, după cum a arătat **N. Jokl**, este un eufemism (sl. *ljubiti* „a iubi”). De aceeași origine sunt și *gogol* „strigoi” și *mora* „spaimă”¹⁹⁷, ca și *buba* „strigoi” cu care se sperie copiii. Pentru etnografie se pune problema dacă și credința e venită de la slavi împreună cu aceste nume sau credința a existat, iar personajele autohtone au luat nume străin. Această problemă, care are o importanță de principiu pentru folclorul albanez, se pune pentru toate personajele demonologiei primitive care au nume străine, deci și pentru cele cu nume grecești, romane, turcești etc. Acest lucru l-am văzut și mai sus la *Zana* „zână” în raport cu *Diana* romană.

În sfârșit, trebuie spus că mulți savanți au considerat, în mod greșit, drept slave cuvintele *baltë* „noroi”, *daltë* „daltă”, *gardh* „gard”, care însă, după cum s-a demonstrat, aparțin fondului autohton al albanezei. După toate aparențele, rom. *baltă*, *daltă*, *gard* provin din albaneză¹⁹⁸. [69]

V. ÎMPRUMUTURI TURCEȘTI¹⁹⁹

Pătrunderea turcilor în Peninsula Balcanică și în Albania. Dominația turcilor. Influența asupra popoarelor balcanice și a limbilor lor. Împrumuturile turcești în limba albaneză. Cronologia lor. Urme turcești în folclor.

Una dintre limbile care au lăsat cele mai adânci urme în limbile din Peninsula Balcanică este limba turcă, limba Imperiului Otoman. Dominația acestui imperiu în Peninsulă a durat, după cum se știe, mai mult de cinci sute de ani și a dat un aspect specific acestui teritoriu, atât în arhitectura orașelor, cât și în viața socială și în mentalitate, având o profundă influență și din punct de vedere lingvistic.

Osmanlâii sunt o ramură a familiei popoarelor turcice, popoare din Asia cu limbi neindo-europene, din grupul lingvistic uralo-altaic. Turca osmanlâie se înrudește, astfel, cu turco-tătara și, într-o viziune mai largă, cu fino-ugrica.

Ca întemeietor al Imperiului Otoman este cunoscut Osman, de la care și-a luat numele și poporul. La sfârșitul sec. al XIII-lea, acesta a devenit independent față de dominația Selgiucizilor care domneau în Asia Mică și ai căror vasali erau turcii în acel secol. Puterea de stat a osmanlâilor a constat în puternica organizare militară și politică pe care au avut-o la început și într-o serie de mari domnitori care au pus bazele imperiului. Prin întemeierea corpului ienicerilor, Orkhan, fiul lui Osman, a devenit organizatorul armatei otomane. Ienicerii erau o trupă de elită, recrutată în special dintre tinerii creștini, prizonieri de război din copilărie, care deveneau mahomedani și care au format secole la rând nucleul armatei otomane.

În anul 1354, turcii s-au așezat în Balcani, ocupând Galipoli, lângă Istanbul. În 1362 au ocupat Adrianopole, care, sub numele *Edrene*, a devenit capitala Imperiului. În urma luptei care a avut loc la *Kossovopolie* în 1389, au luat sfârșit regatul sârb și, în același timp, și coaliția balcanică care îi venise în ajutor. În cursul sec. al XV-lea, sultanii Murat al II-lea și Mehmet al II-lea au ocupat pas cu pas întreaga Peninsula Balcanică. Mehmet al II-lea este cunoscut drept cuceritor al Constantinopolului, capitala Imperiului Bizantin, care a căzut în anul 1453, numindu-se de atunci Istanbul.

În vremea când au apărut osmanlii în Peninsula Balcanică, în Albania luaseră sfârșit de mult timp dominația bulgară, stăpânirea sârbească și cea bizantină, iar frânele le luaseră primii feudali autohtoni, care nu ajunseseră însă la o unitate politică. Fiecare dintre aceștia se străduia să-și mărească puterea, luptându-se adesea între ei.

Înainte de a veni ca ocupanți, turcii au pătruns în Albania ca mercenari. Cu ocazia unei expediții militare în Albania în anul 1330, organizată pentru a înăbuși o răscoală care izbucnise în regiunile sudice, împăratul bizantin **Andronic al III-lea Paleologul** a adus cu sine mercenari turci. Acest contact turco-albanez are importanță și pentru lingvistică, deoarece ne determină să credem că influența limbii turcești asupra albanezei a început să se exercite încă înainte de ocuparea țării. În 1383, **Gjergj Balsha**[70] din **Shkodra** a atacat **Durrësul** și celelalte domenii ale lui **Karl Topi**, stăpânitorul Albaniei centrale. Acesta i-a chemat în ajutor pe turci, care au venit și l-au ajutat, dar n-au mai plecat. În 1386, turcii au ocupat **Durrësul** și **Shkodra**, în 1415 **Kruja**, iar în 1417 **Vlora**, pe care au păstrat-o câtva timp. În vremea aceea, gințile din Albania de Sud le-au dat o puternică lovitură, dar și acest ținut a fost ocupat; în 1430 a căzut și **Janina**.

Odată cu apariția lui **Gjergj Kastrioti**²⁰⁰ pe scena istoriei începe perioada eroică a poporului albanez, o perioadă însemnată în lupta seculară pe care a dus-o Europa cu Imperiul turcesc. Timp de 25 de ani **Gjergj Kastrioti**, cel mai mare erou albanez, a știut să facă față armatelor a doi dintre cei mai faimoși sultani ai Turciei, **Murat al II-lea** și **Mehmet al II-lea**.

Acest conducător de armate populare a arătat ce este în stare să facă un geniu lipsit de mijloace. Într-o luptă îndelungată și cu forțe inegale, **Skanderbeg** a fost sprijinit de popor și de capii țării, față de care el a fost tot timpul un *primus inter pares*. Odată cu moartea lui la **Lesh**, în 1468, s-a jucat ultimul act al dramei albaneze din sec. al XV-lea. După moartea lui întreaga țară a fost ocupată. În 1478 a căzut **Kruja**, în 1479 **Shkodra**, iar în 1501 **Durrës**, ultimul punct de sprijin al venețienilor în Albania. O parte a populației, orașeni și țărani, s-a strămutat în Italia, dar majoritatea a rămas pe loc. Dominația otomană a durat până în 1912.

Pentru a înțelege influența turcă asupra limbii albaneze trebuie să avem o idee corectă despre modul de guvernare a țării de către turci.

Popoarele care se stabiliseră până acum în Peninsula Balcanică în calitate de ocupanți și stăpânitori erau popoare europene, cu limbi indo-europene sau popoare pe jumătate orientale, cum erau bizantinii. Odată cu turcii s-a stabilit pentru prima dată în Peninsula Balcanică dominația unui stat cu un mod de viață și o cultură orientale. Urmarea a fost că acest teritoriu a rămas până astăzi o regiune cu caracter semioriental.

Acest caracter a fost întărit și de răspândirea islamismului în unele părți ale Peninsulei, printre acestea fiind și Albania. Această religie nouă a pătruns treptat, iar răspândirea ei a durat câteva secole. Noua credință a dat un puternic impuls răspândirii limbii turcești și împrumuturilor din această limbă.

Dacă se compară dominația otomană cu aceea a cuceritorilor anteriori, se observă că cea dintâi se aseamănă cu dominația romană și bizantină prin aceea că cele trei state (roman, bizantin, otoman) nu erau state naționale, ci cuprindeau mai multe popoare, unite prin stat, cultură și credință. Pe de altă parte, Imperiul Otoman se aseamănă cu Imperiul Bizantin și apare ca urmaș al acestuia și prin faptul că aceste două state nu au întreprins și colonizarea ținuturilor cucerite (ca în cazul Romei), ci au avut doar scopul de a domina politic și militar²⁰¹. Unul dintre scopurile principale ale supunerii popoarelor a fost, în politica otomană, unificarea lor cu ajutorul islamismului, de aceea Imperiul Otoman a favorizat răspândirea acestei credințe, pornind de la concepția că unitatea religioasă va aduce și asimilarea popoarelor într-o unitate statală, apropiindu-le de Imperiu.

Acest mod de guvernare a avut ca urmare faptul că puterea de stat s-a concentrat în centrele administrației civile și militare. Astfel influența turcă este mai ales o influență urbană care, din orașe, s-a răspândit și în sate, în contradicție esențială cu dominația romană care, cu ajutorul castrelor, al drumurilor etc. a răspândit latina și în masele țărănești. În timpul dominației otomanilor, unele regiuni ale Albaniei, cum sunt *Mirdita*, *Himara* s-au bucurat de un fel de autonomie, în alte câteva, cum ar fi *Luma*, serviciul militar nu se efectua ca în celelalte părți. Albania a devenit cu timpul unul dintre stâlpii Imperiului și, în același timp, una dintre cele mai rebele provincii, cu toate că era o țară cu o populație în majoritate mahomedană.

Trecând de la această privire cu caracter general-istoric la domeniul lingvisticii, trebuie spus mai întâi că până acum nu există un studiu despre influența turcă în limba albaneză²⁰². Singura lucrare de acest fel este aceea a lui Miklosich despre „*Elementele turcești în limbile din Europa de Sud-Est și de Est*”. Această lucrare are meritul de a fi singurul studiu cuprinzător asupra acestei teme, dar fiind scris în 1884, azi este învechit atât ca material, cât și ca metodă. *Lipsește mai ales interpretarea faptelor lingvistice din punct de vedere istoric.*

Un alt fapt care trebuie notat este acela că cuvintele turcești care au intrat în limba albaneză nu sunt, în majoritatea lor de origine turcă, ci sunt cuvinte arabe și persane ale limbii turcești²⁰³.

În legătură cu răspândirea împrumuturilor turcești în limbile balcanice trebuie spus că, decurgând din dominația otomanilor în întreaga Peninsulă, în toate aceste limbi circulă, în marea majoritate a cazurilor, aceleași cuvinte.

Cu toate acestea, există deosebiri de intensitate a influenței turcești exercitate asupra acestor limbi. După Selișcev, turcismele sunt mai numeroase la slavi și la albanezi decât la români și greci*. Această părere necesită însă un control statistic al datelor lingvistice. În această privință încă de pe acum se poate spune că la elementul mahomedan din Balcani, cum ar fi albanezii, bosniacii, populația Herțegovinei împrumuturile turcești sunt mai numeroase.

O altă problemă care prezintă interes din punctul de vedere al balcanisticii comparate este să se stabilească *ce sfere materiale au fost influențate mai puternic de limba turcă*. Petar Skok** consideră că influența acestei limbi corespunde rolului istoric triplu al otomanilor: urmași ai Bizanțului, intermediari ai civilizației oriental-asiatice a Peninsulei Balcanice și promotori ai islamismului. De aceea el afirmă că această influență este mai puternică în domeniul urbanismului oriental: corporații, stradă, comerț, construcția caselor, îmbrăcăminte, formele de protocol etc.

În albaneză urmele limbii turce sunt deosebit de adânci. Ele se întâlnesc în toate aspectele vieții casnice, sociale și de stat, vizând îndeosebi locuința, hrana, îmbrăcăminte (arhitectura, modul de a locui, obiectele casnice, bucătăria, mâncărurile, costumele și viața intimă a femeii), folclorul, datinile și obiceiurile (de naștere, de căsătorie, de moarte, sărbătorile, petrecerile populare), în arta populară (muzica, instrumentele muzicale, melodiile cântecelor, cusăturile), în credințele populare, cu toate elementele de magie, personajele povestirilor etc., în viața religioasă, cu întreaga terminologie islamică, în viața socială, administrație, armată și război. Într-un cuvânt, influența turcă a cuprins întreaga viață urbană. Mai slabe, după cum s-a spus și mai sus, sunt urmele la sate, în domeniul păstoritului și al agriculturii, al numelor de plante și animale. Astfel limba dovedește concentrarea vieții turcești orientale în orașe.

Importantă este, ca și în cazul împrumuturilor grecești, italienești și slave problema răspândirii geografice a împrumuturilor. Această problemă este cuprinsă în două întrebări: 1. în ce dialecte albaneze este mai puternică influența turcă? 2. care cuvinte sunt generale și care regionale sau chiar numai locale? În legătură cu prima întrebare, C. Tagliavini este de părere că în ghegă împrumuturile turcești sunt mai numeroase, părere ce poate fi justă, dar trebuie probată. Cât despre a doua întrebare, ca și în celelalte limbi balcanice există și în albaneză turcisme cu folosire generală și altele cunoscute numai în unele locuri (unele nume de mâncăruri, de haine etc.)

* Revue des études slaves V (1925), 38 și urm.

** Revue Internationale des Études balkanique I (1935), 247 și urm., Slavia XV (1937) 166 și urm.; Përpkjka Shqiptare 2 (1938), 135 și urm.

Această problemă, importantă în sine, va putea fi studiată numai atunci când dialectologia albaneză va face progrese.

Un interes deosebit prezintă problema cronologiei elementelor turcești atât din albaneză, cât și din celelalte limbi din Balcani²⁰⁴, adică stabilirea momentului când diferite elemente din turcă au intrat în aceste limbi[72]. Dintre toate limbile balcanice, albaneza este singura în care împrejurările speciale ale atestării permit stabilirea unei cronologii nu numai relative, ci și absolute. Aceste împrejurări constau, pe de o parte, în existența operelor literare din primele perioade turcești, pe de altă parte în faptul că, în preajma ocupării țării de către otomani, s-a produs prima strămutare a elementului albanez în Italia de Sud și în Sicilia. Acești coloniști aveau în graiul lor cuvinte turcești care pătrunseseră în Albania în perioada anterioară strămutării lor. Astfel aceste dialecte ne oferă un mijloc sigur pentru a stabili o cronologie a pătrunderii turcismelor în albaneză. Caracterul sigur este întărit de împrejurarea că elementul albanez a intrat în sfera Italiei, unde nu avea cum să mai primească elemente turcești noi²⁰⁵. Din acest motiv dialectele albaneze din Grecia, deși sunt mai vechi, nu ne sunt utile în această problemă, deoarece au continuat să se îmbogățească și în Grecia cu elemente din turcă.

Migrația albaneză în Italia s-a produs în câteva valuri. În Italia, elementul albanez apare pentru prima dată în jurul anului 1430, în orașul Ancona din Italia centrală. Coloniile din Calabria și Sicilia datează aproximativ de la mijlocul secolului al XV-lea. În 1530-1532, un nou val pleacă din Moreea; amintirea acestui val se păstrează și azi în melancolicul cântec popular al arbăreșilor *O, e bucura Moré*. Au existat și alte valuri care au continuat până în sec. al XVII-lea. Ultimul este acela al locuitorilor din *Piqeras (Bregu i Detit)* care, în 1744, au întemeiat satul *Villa Badessa* din Abruzzi, unde se vorbește și azi albaneza. În jurul anului 1920 existau în Italia de Sud și în Sicilia aproximativ 48 de sate în care se vorbea albaneza. Coloniile din regiunea Anconei au dispărut de mult. Cele din *Abruzzi, Molize, Kapitanat, Bazilikat, Calabria și Sicilia* au păstrat până azi limba strămoșilor. Istoria și dialectul coloniilor albaneze din Italia au fost studiate de **Maximilian Lambertz**.

Dacă privim penetrarea împrumuturilor turcești în albaneză în legătură cu aceste etape de migrație, se poate afirma că graiurile din Calabria și Sicilia păstrează cuvintele turcești care au intrat în albaneză înainte de 1450. O parte dintre ele provin de la valul din *Moreea* din anul 1530-1532. Coloniile din *Bazilikat* au turcisme din perioada anterioară secolului al XVII-lea, iar dialectul din *Villa Badessa* prezintă cuvintele intrate în *Bregu i Detit* înainte de anul 1744.

În Calabria și în Sicilia vom găsi straturile cele mai vechi ale acestor împrumuturi. Sunt unele cuvinte, puține la număr, care provin din primele contacte ale albanezilor cu otomanii. Acestea aparțin în special sferelor armatei, vestimentației, casei, vieții sociale.

Iată câteva exemple:

Armata: bori „instrument muzical de metal, folosit mai ales în armată, trompetă”, daulle „tobă”, fitil „fitil”, janiçar „ienicer”, mejdan „câmp de luptă”, tel „coardă, sârmă”.

Vestimentație: çarçaf „cearșaf”, cohë „stofă de lână, moale și subțire”, çarape „ciorapi”, gajtan „găitan”, toká „cataramă”, sënduq „cutie, ladă”.

Viața casnică: penxhër „fereastră”, hambar „hambar”, zimbil „zimbil”.

Viața socială, diverse: adet „obicei, datină”, isap „socoteală”, monosage „viorea”, nerënxë „portocală”, hon „prăpastie”.

În dialectul din Villa Badessa Lambertz a găsit următoarele cuvinte turcești: bela „necaz, belea”, bilbil „privighetoare”, destemel „basma”, futë „șort; basma de doliu”, hakë „drept, -uri”, hashohem „refuz”, inat „supărare, mânie”, perde „perdea”, raki „rachiu”, qot „sărman” (comp. tosc. qoti „fricos”), tepsi „tavă, tipsie”, zabit „ofițer”, zaptije „un fel de jandarm”, zapt „a supune, a înfrâna, a disciplina”. Majoritatea acestor împrumuturi datează dintr-o perioadă mai nouă decât cele amintite mai sus. Ele reprezintă primul strat de împrumuturi turcești ale albanezei, în special pentru regiunile sudice.

Vom urmări acum împrumuturile turcești atestate în documente literare și istorice.[73]

Primul cuvânt care se întâlnește în aceste documente este *hara* „haraci”, pe care îl găsim într-o scrisoare a lui Skanderbeg adresată lui **Alfons de Aragon**, regele Neapolelui, scrisoare care se găsește azi în arhivele dinastiei de Aragon din Barcelona*.

Dintre autorii vechi din nord, la **Gjon Buzuku** (1555) întâlnim aceste câteva cuvinte: *dollamë* „dulamă”, *cohë*, *harami* „tâlhar”, *kallaus* „călăuză”, *tepsi* „tavă, tipsie”, *turk* „turc”. La **Pjetër Budi** (1618, 1621) găsim ceva mai multe: *cohë*, *pazar* „piață, bazar”, *temel* „temelie”, *shend* „bucurie”, *raki* „rachiu”, *terezi* „greutate”, *me dertunë* „a se văita”, *sengjir* „lanț”.

Frano Bardhi (1635) are multe cuvinte turcești care, poate, nu erau toate populare în vremea lui. Vom aminti din *sfera economiei casnice* și a *bucătăriei*: *ibrik* „ibric”, *kazan* „cazan”, *tepsi*, *hakshi* „bucătar”, *hoda* „odaie”, *hambar* „hambar”, *sobë* „sobă”, *sofat* „bancă”, *raft* „raft”, *themel* „temelie”, *biber* „piper”, *iqindi* „chindie”, *konak* „loc de popas, de conac”.

* Tipărit în C. Marinescu, *Alphonse d'Aragon et de Naples et l'Albanie de Scanderbeg*, 1923.

Din sferele socială, administrativă și militară: hain „hoț”; „apostat”, çauş „ceauș”, mireqep „cerneală”, pazar „piață”, oka „oca”, top „tun”, kadi „cadiu”, hesap „socoteală”, elçi „delegat”, davi „ceartă”, me u davitune „a se certa, a fi în litigiu”, dugajně „magazin”, nozullë „transport de alimente”, koçi „trăsură”, berber „bărbier, frizer”, kallaba „ceartă”, yleşe „leafă”, tesqere „busolă”, xhambash „geambaș”, bajrak „steag”, bajraktar „stegar”, bullë „doamnă”, haraç, haraçnik „strângător al haraciului”, raje „creștin”, kurban „sacrificiu”, kallaus „călăuză”, çoban „cioban”, Allah etc.

În opera celui mai nou dintre acești autori, *Cuneus Prophetarum* al lui Pjetër Bogdani (1685), găsim și mai multe cuvinte turcești.

Vom aminti câteva dintre acestea, orânduindu-le după sfere:

Viața casnică: temel, saraj „palat, serai”, tepsi, sheste „compas”, oxhak „horn”, hajat „ceardac”, çardak „ceardac”, tullë „cărămidă”, konak „loc de popas”; „cameră”, bahçe „grădină”, hambar „hambar”, kuti „cutie”, dadë „doică”, bilur „cristal”, sengjir „lanț”, qyshk „chioșc”.

Vestimentație: kallëp „calapod”, boja „culoare, vopsea”, cohë, tereqe „mantie”, bylezik „brățară”, mavi „albastru”, syngjyer „burete”.

Viața socială: bullë „doamnă”, hajn, hatër „hatâr”, hile „vicleșug”, terzi „croitor”, kasap „casap”, terezi „cântar, terezie”, hesap, gjemi „barcă, ghimie”, koçi, qehaja „paznic, vâtaf”, elçi, amanet „amanet”, „testament”, sejmen .

Viața de stat, administrația: vergji „taxă pentru casă, magazin etc.”, hazër „gata”, pasha „pașă”, sanxhak „sangeac”, vezir „vizir”, xhelat „gealat”, mehqeme „judecată”, mëhyr „ștampilă, pecete”, veqil „locțiitor”, haraç „haraci”, raja „raia”.

Viața militară: daulle, mejdan, bajrak.

La acest scriitor, deși catolic, se găsesc și câteva cuvinte din sfera mahomedană, cum sunt kurban, dervish, „derviș”, mufti „muftiu”, hoxhë „hoge”. De asemenea, nume de animale și plante, cum sunt: deve „cămilă”, selvi „chiparos”.

O comparare a elementului turcesc din graiurile coloniilor abăreșe din Italia cu cel din operele literare ne arată, mai întâi, că dialectul din colonii, ca izvor cu caracter popular, oferă informații mai sigure decât acestea din urmă, deoarece e posibil ca autorii, în special aceia mai târzii, ca Bardhi și Bogdani, să fi folosit unele cuvinte turcești care erau cunoscute printre oamenii culți, dar nu pătrunseseră în păturile populare. În al doilea rând se observă că unele cuvinte ca bori, daulle, tepsi, raki, cohë, tereqe, hambar, pazar, hesap apar și în coloniile arbăreșe și în Albania, deci fac parte, împreună cu haraç din primul strat al împrumuturilor turcești

din albaneză. În al treilea rând, se constată că împrumuturile turcești din primele straturi sunt puțin numeroase, dar pe măsură ce trece timpul, numărul lor sporește. Astfel, pe de o parte, dialectul din Villa Badessa are mai multe cuvinte turcești decât celelalte dialecte arbăreșe, pe de altă parte, la fiecare autor vechi din nord apar mai multe cuvinte turcești decât la predecesorii lui. Acest proces a continuat, desigur, în perioada de după **Bogdani**, după cum se vede din scrierile mai târzii și din aspectul ulterior al limbii. În secolul trecut, în special în timpul Renașterii naționale, împrumuturile turcești au fost combătute sistematic. Această luptă, de înțeles pentru vremea aceea, apare astăzi exagerată. Nu trebuie uitat că multe împrumuturi turcești au intrat în limba populară și ca atare nu avem cum să le înlăturăm. Ceea ce este mai rău este că cei care au combătut aceste cuvinte le-au înlocuit adesea cu alte cuvinte străine, crezând că prin înlăturarea turcismelor contribuiau la purificarea limbii. Din punct de vedere științific, o asemenea distincție calitativă, care prețuiește turcismele mai puțin decât, de exemplu, grecismele și italianismele,[74] nu-și are deloc rostul. Se poate spune, în general, că dezvoltarea albanezei moderne se caracterizează printr-o împușinare a elementului turcesc și printr-o sporire a elementului italian. Pe această cale, purificarea limbii de elementele străine nu a câștigat nimic. Există însă căi care duc la purificarea limbii, pornind de la izvoarele limbii populare.

În final, câteva cuvinte despre influența turcă în folclor. Dominația otomană a introdus și o serie de elemente și motive orientale în muzica populară, în personajele credințelor populare și în motivele povestirilor. Unele dintre aceste elemente folclorice sunt turcești, altele sunt arabe și persane, dar mijlocite în orice caz de otomani. Dintre personajele credințelor populare vom aminti în special: *div* „căpcăun”, *xhind* „spirit, duh”, *ezhdërha* „un fel de balaur” (din turc. *axhderha*, plural singularizat al cuvântului *azhder*), *karkanxhol* „strigoi”²⁰⁶.

Nu puține dintre poveștile populare din Albania și din celelalte țări din Peninsula Balcanică sunt turcești sau în general orientale. Trebuie remarcat faptul că unele elemente orientale din folclor, din melodia cântecelor etc. au pătruns în Balcani încă în perioada anterioară turcilor, în special prin intermediul Bizanțului.[75]

VI. PROPORȚIA ELEMENTELOR STRĂINE ÎN LIMBA ALBANEZĂ ÎN RAPORT CU ELEMENTUL AUTOHTON²⁰⁹

Importanța acestei probleme pentru istoria limbii albaneze. Statistica lui G. Meyer și critica ei. Situația izvoarelor de cunoaștere a limbii în vremea lui G. Meyer și azi. Mijloacele de îmbogățire și de purificare de elementele străine.

Rezumând cele expuse în capitolele anterioare, se observă că, în urma contactelor îndelungate ale poporului albanez cu celelalte popoare atât pe teritoriul Albaniei, cât și în ținuturile limitrofe, limba albaneză a suferit influența mai profundă sau mai superficială a limbilor acestor popoare. Acest element străin este o oglindă vie a vieții poporului albanez în relație cu popoarele vecine și ca atare are importanță, în afară de lingvistică, și pentru istoria albaneză.

Pentru istoria limbii albaneze este important, în principiu, să se cunoască proporțiile elementului străin privit ca un întreg. Aici sunt de cercetat două fapte: primul, care este proporția acestor elemente străine unul față de celălalt; al doilea, care este proporția acestora ca întreg față de tezaurul autohton al limbii. Prin raportul *element străin: material autohton* se proiectează în limbă, într-un anumit fel, procesul istoric al influenței popoarelor străine, pe de o parte și al rezistenței elementului autohton, pe de altă parte.

Primul care a studiat această problemă este Gustav Meyer, cel mai mare albanist al vremii sale. În prefața *Dicționarului etimologic al limbii albaneze*, tipărit la Strassburg în 1891, acest savant stabilește următoarea statistică a cuvintelor-bază ale albanezei (adică fără derivate, compuse etc.) din punctul de vedere al originii lor: din 5140 de cuvinte-bază pe care le cuprinde acest dicționar, 1420 sunt latine și romanice, 540 slave, 1180 turcești, 840 neogrecești și numai 400 provin din patrimoniul vechi, indo-european al albanezei; despre ultimele 730, G. Meyer afirmă că eforturile sale de a le clasifica au eșuat.

Această statistică este criticată de lingvistul italian C. Tagliavini²⁰⁸. El observă, în opoziție cu G. Meyer că: 1. acesta apreciază la fel toate cuvintele, fără a le distinge calitativ, în timp ce în realitate există cuvinte cu folosire generală și cuvinte cu răspândire locală. 2. din cele 730 de cuvinte pe care G. Meyer le-a lăsat nerezolvate, cea mai mare parte aparține patrimoniului autohton al albanezei, deoarece, dacă ar fi fost străine, ar fi fost recunoscute îndată ca atare²⁰⁹. 3. multe dintre cuvintele pe care G. Meyer le-a considerat slave și latine au fost rediate fondului autohton al albanezei de către lingviști cum sunt Pedersen, Jokl și alții. 4. în vremea lui G. Meyer nu apăruseră nici dicționarul lui Kristophoridhi (1904), nici dicționarul Bashkimi (1908) și nici celelalte dicționare care conțin cuvinte din tezaurul moștenit al albanezei, pe care G. Meyer nu avea cum să le cunoască. 5. dicționarul lui G. Meyer conține multe cuvinte din dialectele periferice, în special din coloniile din Grecia și din Italia; aceste cuvinte, care, în mare parte, sunt de origine străină (grecești, italienești etc.), nu fac parte din albaneza generală (comună), de aceea nu trebuie considerate ca fiind cuvinte ale întregii limbi. Pe baza acestor fapte, Tagliavini ajunge la concluzia că elementul⁷⁶ autohton

al tezaurului lexical al albanezei nu este mai puțin numeros decât acela al celorlalte limbi indo-europene care au suferit influențe externe, cum sunt, de ex., armeană sau engleză.

Această problemă are o importanță capitală pentru lingvistica albaneză, deoarece atinge problema caracterului lingvistic al albanezei²¹⁰. Pentru albanezi această problemă, dincolo de sfera lingvisticii, are și o importanță națională; cu toate acestea, științei îi revine sarcina de a păstra obiectivitatea necesară. Nu încapă îndoială că albaneza este una dintre acele limbi indo-europene care au suferit o puternică influență din partea altor limbi, de aceea caracterul său indo-european se oglindește mai bine în sistemul său gramatical decât în lexic. Elementul străin pe care l-a relevat **Gustav Meyer** nu poate fi însă îndepărtat. Este adevărat că acest savant a supraapreciat elementul extern, dar pentru aceasta, pe lângă o tendință proprie timpului său, a avut motive obiective:

Cele două surse principale ale bogăției lexicale a limbii, dialectele și scrierile literare vechi erau cunoscute puțin și chiar deloc în vremea aceea, și nici azi nu se poate spune că au ieșit la lumină cele mai importante opere. Dintre scriitorii vechi, **G. Meyer** a cunoscut și a citat în *Dicționarul* său pe **Bardhi**. Pe **Bogdani** îl amintește în lista bibliografică, dar nu pare să-l fi consultat. Operele lui **Budi** nu le-a cunoscut deloc, deoarece toate trei erau necunoscute în vremea lui. Și operele lui **Gjon Buzuku** și cele ale lui **Lekë Matranga** sunt descoperiri ale acestui secol, pe care, ca atare, **G. Meyer** nu putea să le cunoască. Astfel acest savant n-a avut posibilitatea să cunoască „trunchiul” limbii albaneze, ci a atins doar „ramurile”. Dacă ar fi cunoscut tezaurul lingvistic care este cunoscut azi, în special prin intermediul dicționarelor și al celorlalte tipărituri din secolul nostru, și dacă ar fi cunoscut mai bine și operele literaturii vechi, fără îndoială că statistica sa ar fi arătat altfel. La autorii vechi se găsesc multe cuvinte din fondul moștenit al limbii, iar pentru cuvintele cunoscute mai dinainte apar acolo forme și sensuri care duc la o altă apreciere a sursei lor etimologice. Astfel, în *Meshari* al lui **Buzuku** apar cuvinte, forme și sensuri necunoscute mai înainte, cum sunt *mangu i sutësë* „puiul ciutei”, *ager* „măgar”, *agërinjë* și *gare* „măgăriță”, *vjedmis* „între”, *et* „secetă”, *fyell n mjalti* „fagure de miere”. Unele dintre aceste cuvinte se păstrează în toponimie, ca *ager* în *Qafa e Agrit* în nord. La **Buzuku** și la **Budi** găsim și *bëruo* „păstor”, la **Buzuku** și la **Bardi akshandi i dritësë „aurora”, la **Bogdani kumt** „știre”. La **Grigori** (1827) cuvântul *shaj* „a înjura, a insulta” apare și pentru „a judeca” etc.**

Având la îndemână un material nou, adăugând la cel cunoscut mai înainte și pe acela descoperit de la G. Meyer încoace, e momentul să se cerceteze fără întârziere problema proporției patrimoniului autohton în tezaurul general al limbii. De pe acum se poate afirma deschis că o mare parte a lexicului care este considerată străină va fi redată fondului autohton al limbii căruia îi aparține. În acest bilanț intervine și evoluția pe care a avut-o albaneza din vremea lui G. Meyer până astăzi. Începând cu momentul când albaneza devine limbă de stat, această evoluție se caracterizează, pe de o parte, prin poziția stabilă a elementului slav și grecesc, pe de altă parte prin împrumutarea elementului turcesc, ca și prin creșterea excesivă a influenței limbii italiene moderne. Astfel, acest nou val al elementului străin contracarează, menține sau depășește acea parte a elementului autohton care s-a adăugat lexicului, fie din dialecte, fie din izvoarele scrise, fie prin cercetări etimologice. În special în limba scrisă elementul străin, sporind mereu, amenință să acopere componenta autohtonă, chiar dacă aceasta în sine nu se împrumută. Procentul elementului străin crește neîncetat și în limbajul tehnic, la radio, în presă, în literatură, teatru, științe, școală și administrația civilă și militară. În aceste circumstanțe care formează o importantă problemă de stat, curentului străin i se poate pune stavilă numai printr-o muncă riguroasă în sensul îmbogățirii limbii cu cuvinte din materialul moștenit. O astfel de îmbogățire se poate realiza simultan pe mai multe căi. Una dintre acestea este punerea în circulație și răspândirea[77] cuvintelor neoașe albaneze ale limbii populare, adăugându-li-se și unele sensuri noi și ridicându-le astfel la nivelul limbii culturii. O altă cale de îmbogățire și purificare este crearea unor cuvinte noi din materialul lingvistic existent, cuvinte menite să redea concepte noi, înlocuind astfel cuvintele străine. Toată această muncă trebuie să fie dirijată în întregime după criteriile științifice sănătoase.[78]

VII. ELEMENTELE ALBANEZE ÎN CELELALTE LIMBI DIN BALCANI²¹¹

Bazele istorice. Elementele albaneze în greaca nouă, în dialectele ei nordice și în argouri. Elemente albaneze în limbile slave de sud, în dialectele și în argourile lor. Câteva elemente albaneze în turcă.

Nu încapă îndoială că limba albaneză mai mult a împrumutat din limbile vecine decât a dat acestora și acest fapt este în relație cu întreaga evoluție istorică și culturală a poporului albanez. Cu toate acestea, o istorie a limbii albaneze ar fi unilaterală dacă s-ar cerceta numai ceea ce a pătruns în albaneză din alte limbi. Pentru a avea o idee mai completă și mai justă a

raporturilor interlingvistice trebuie privită și latura opusă a acestui proces de împrumut, trebuie să se vadă deci și ce a oferit albaneza limbilor vecine.

Bazele istorice și culturale pentru exercitarea unei asemenea influențe din partea albanezei nu lipsesc. Albanezii au conservat vechea cultură a Balcanilor mai bine decât oricare alt popor din zona aceasta. Prin modul lor de trai și prin obiceiurile pe care au știut să le păstreze în cursul secolelor, ei sunt reprezentanții unui tip etnografic distinct în sfera popoarelor balcanice. Dată fiind această originalitate a unor aspecte ale modului de viață albanez, se înțelege ușor de ce unele dintre elementele acestuia au pătruns la popoarele vecine. Printre acestea se numără atât elemente ale culturii materiale, cât și ale vieții spirituale. Din primul domeniu intră aici unele unelte casnice și, în special, unele elemente ale vestimentației. În domeniul vieții spirituale, influența asupra popoarelor vecine se manifestă în muzică și în dansurile populare. Grecii din Epir își cântă cântecele pe melodii din Labëria, aromânii din Toskëria (fărșeroții) le cântă pe ale lor în maniera cântecelor tosce (ca în Kolonja etc.). Sârbii, vecini ai albanezilor, au împrumutat de la aceștia melodiile cântecelor muntenești. Și datini și obiceiuri au trecut la aceste popoare. Astfel deci albanezii au fost și donatori față de vecinii lor, fapt important pentru etnografia Peninsulei Balcanice, care până în acest moment nu este încă cercetată suficient²¹².

Din asemenea raporturi existente în viața materială și intelectuală decurg influențele lingvistice, care nu sunt altceva decât un reflex al acestor raporturi și care trebuie considerate ca o oglindă a influenței culturale. Aceste influențe devin și mai lesne de înțeles dacă avem în vedere că albaneza este una dintre limbile vechi din Balcani, ocupând un loc important printre idiomurile vecine.

Din sfera socială vom aminti cuvântul *besa* „credință” care a intrat în aproape toate limbile balcanice, incluzând și limba turcă²¹³.

În cultura materială, urmele albanezei se întâlnesc mai ales în domeniul vieții pastorale, al creșterii animalelor, care a fost ocupația de căpetenie a albanezilor de-a lungul secolelor. În cronicile bizantine și în documentele istorice ale Serbiei medievale, albanezii sunt menționați peste tot ca păstori, adeseori împreună cu aromânii. Un anonim, pe cât se pare un dominican francez, care, în anul 1308, a făcut o călătorie prin Europa de Est,[79] călătorie a cărei descriere a fost tipărită de istoricul polonez O. Gorka sub titlul „*Anonymi descriptio Europae orientalis*”, spune despre Albania: „Terra est fertilis in carnibus, caseis et lacte, in pane et in vino multum abundant”.

Vom arunca acum o privire asupra împrumuturilor albaneze existente în celelalte limbi.

1. Împrumuturi în neogreacă

Împrumuturilor albaneze existente în neogreacă le-a dedicat o monografie aparte **Gustav Meyer**; după el, aceste împrumuturi ajung la aproape 70 de cuvinte. Aici trebuie făcută distincția între cuvintele care au devenit generale și cele care au pătruns doar în unele dialecte din greaca nouă, în special în greaca de nord care, din punct de vedere geografic, se află mai aproape de domeniul lingvistic albanez. Din greaca bizantină amintim *renta*: „alergare de cai la hipodrom”, din alb. *rend* „a fugi” (**Jokl**); din neogreacă de ex. *tsupra* din alb. *çupë* „fată”, *kopella* din alb. *kopile* „servitoare”, *vllamis* din alb. *vëllam* „frate de cruce”, *lera* „murdărie” din alb. *lerë* „murdărie”. Din domeniul creșterii animalelor au intrat, printre altele, *dhasos* din alb. *dash* „berbec”, *kaciki* din alb. *kaciq/kec* „ied”, *ciapos* din alb. *cjap* „țap”, *siutos* din alb. *shut* „ciut”, *skopi* din *shkop* „băț”, *giza* din *gjizë* „brânză de vaci”, *tsarkos* dintr-o formă veche a lui *thark* „țarc”, *dosa* din alb. *dosë* „scroafă” etc. În greaca de nord comp., de ex., *kothra* din alb. *kothër, kothere* „cercul ciurului, al strecurătoarei”, *bimsa* din alb. *bimsë* „pivniță”, *boti* „ulcior” din alb. *bot* „ulcior”, *skuli* „o piesă a războiului de țesut” din alb. *shkul* „piesă a războiului de țesut”, *tserma* din alb. *cermë* „artrită”. Din aceste împrumuturi reiese că elementul albanez din greaca nouă este mai numeros decât credea **G. Meyer**. În greaca nouă și în aromână au intrat din albaneză și denumiri ale unor haine purtate de ciobani, cum sunt *bërruç/bruc* „haină de lână pentru bărbați, fără mâneci, care nu se îmbracă, ci se aruncă pe brațe, e groasă și de obicei neagră, cu franjuri și apără de frig și ploaie” și *shark* (sinonim cu *bërruc*)²¹⁴.

Un loc aparte ocupă elementele albaneze care au pătruns în limbajele secrete (argouri) ale diferitelor meșteșuguri din Grecia, cum ar fi argoul croitorilor, al zidarilor, al dogarilor. În aceste limbaje speciale se găsesc cuvinte ca *thanuki* „vin de coarnă”, *kendesis* „învățător”. Elementele albaneze sunt preferate deoarece corespund scopului acestor limbaje, acela de a rămâne cât mai de neînțeles pentru cei din afara lor.

2. Împrumuturi în limbile slave

Influența albaneză s-a exercitat și asupra limbilor slave, dar nu există încă un studiu cuprinzător asupra acestei teme, ci doar câteva cercetări speciale, dintre care trebuie amintite acelea ale lui **J. Popovici***.

* *Albano-Slavica. Zur Geografie und Chronologie der alb. Spracheinflüsse auf die Südslaven. Süd/est - Forschungen XV (1956), 512-526.*

Printre elementele pe care limbile slave le-au primit din albaneză trebuie deosebite două straturi. Unul mai vechi și, geografic, mai răspândit, cuprinde cuvinte care, în afară de limbile slave din Balcani, au intrat și în română²¹⁵ și de aici au pătruns pe unele teritorii ale Europei de Est situate în afara Balcanilor. Celălalt strat este mai nou și, geografic, mai limitat. El cuprinde cuvintele albaneze care au intrat în sârbo-croată și bulgară, în special în acele dialecte ale acestor limbi care se găsesc în apropierea teritoriului albanez, deci mai ales în dialectele din Muntenegru, Serbia și Macedonia.

Din primul strat fac parte, printre altele: alb. *bagjë*, *balgë*: sb.-cr., *balega*, rom. *balegă*, ucr. *balega*; alb. *shyt*, *shut*: ngr. *siutos*, sb.-cr., bulg. *sut*, rom. *ciut*, ceh. *suta koza*, pol. *szuty*, ucr. *suta*, magh. *csuta* etc.; alb. *vatër*, *vetër* „vatră”: sb.-cr. *vatra* „foc”, rom. *vatră*, ucr., ceh., slov. *vatra*, pol. *watra* „vatră, foc”. Acest cuvânt și migrațiile sale în limbile slave au fost studiate de N. Jokl, care a observat că aceste limbi l-au primit cu forma din toscă, fapt important pentru fonetica istorică a albanezei, deoarece dovedește că trecerea lui *o* la *a* în grupul *vo-* s-a realizat în acest dialect[80] destul de devreme²¹⁶; alb. *katund*: sb.-cr. *katun* „pășune, stână”, bulg. *katun*, v. sl. *katunŭ* „castra”, rom. *cătun*, m. gr. *katuna* „cort; a-și face tabără”; și N. Jokl consideră că acest cuvânt este de origine albaneză, în timp ce Th. Capidan și alți savanți văd aici și în alte câteva cuvinte, cum sunt cele de mai sus, vechi resturi balcanice. Și *kopil* a intrat nu numai în neogreacă, ci și în v. sl. *kopile*, bulg. *kopile* „neîndurat, sălbatic, crud”, rom. *copil*; sb.-cr. *venja*, n. gr. *venja* (Moreea) „ienupăr” provin din alb. *venjë*.

Din stutul al doilea vom cerceta mai întâi împrumuturile albaneze ale sârbo-croatei și apoi pe cele ale bulgarei.

În dialectele sârbo-croate care se vorbesc în apropierea albanezei se păstrează printre altele: *laja* din alb. *llajë* „oaie neagră”; *barzast* „cenușiu” din alb. *bardhë* „alb”; *ugiç* din alb. *ogiç* „berbec mare care poartă clopot și conduce turma; miel blând care se ține după stăpân”; *çeno* din alb. *qen* „câine”; *ira* din alb. *hirrë* „zer”, toate cuvinte păstorești. Printre numele de animale amintim: *mazga* „catâr” din alb. *mushkë* „catâr”, *sotka* din alb. *shotë* „un soi de rață, mai mare decât cea obișnuită”, *utina* din alb. *shut* (ornit). *Aegyptius*, care a intrat și în bulgară (*utva*); *fuga* din alb. *fugë* (ornit.) femela lui *Oriolus oriolus*, *landa* „felie” din alb. *landë* „materie, material”, *puljiz* „soi de strugure” din alb. *pulëz* „soi de strugure cu boabe mici și dulci”, *bersa/birsa* din alb. *bërsi* „tescovină”, *skrapa* „stâncă” (în Dalmația) din alb. *shkrep* „a scăpăra”, *karpa* „stâncă” din alb. *karpë* „stâncă”, *ente* „piesă a războiului de țesut” (Bosnia) de la alb. *end* „a țese”; *şpuzva* „burete” din alb. *shpuzë* „spuză; burete”.

În bulgară au intrat, printre altele: *čupă* din alb. *čupë* „fată”, *daško* „miel” din alb. *dash* „berbec”, *kekav* „slab” din alb. *keq* „rău”; *karpa* din alb. *karpë* „stâncă”; *oluk* din alb. *ulluk* „uluc”, *barzav*, *jogiç* din alb. *ogiq*, *vatra*, *utva* care au fost discutate și mai sus. Păreră savantului bulgar **Ștefan Mladenov**²¹⁷, care neagă existența împrumuturilor albaneze în bulgară, a fost combătută de **Norbert Jokl**. În ultimul timp **Vladimir Gorgiev** a relevat elementul albanez în bulgară*.

Ca și în greaca nouă, și în sârbo-croată și bulgară există suficiente cuvinte albaneze care au intrat în limbajele secrete ale diferitelor meșteșuguri. Și asupra acestora există o serie de studii speciale.

3. Împrumuturi în turcă

Cu toate că influența albanezei asupra limbii turce este foarte redusă, ea nu lipsește cu desăvârșire nici aici. Mai sus am amintit cuvântul *besa* „credință”, care a intrat și în această limbă. Un alt cuvânt e *luk-u*, *lug-u* „uluc”. După cum a arătat **N. Jokl**, acest cuvânt a intrat în turcă schimbându-și forma în *uluk*; din turcă a trecut apoi în limbile balcanice cu forma turcească și printre altele, s-a întors în albaneză cu această formă, ca *ulluk*. Turca a transformat și unele cuvinte din greacă, în special cu ajutorul „armoniei vocalice” care îi e caracteristică și adesea le-a redat limbii grecești sub această formă. Astfel, de ex., gr. *drahme* a intrat în turcă, iar de aici, cu forma turcă *dirhem* a pătruns în limbile balcanice, printre altele în însăși greaca nouă. Și gr. *kalopus* „picior frumos” a dat în turcă *kalup*, care a trecut din nou în neogreacă și în albaneză sub forma *kallëp* „calapod” etc. Aceste migrații ale cuvintelor au fost studiate de lingvistul german **A. Meidhof**²¹⁸. [81]

VIII. RELAȚIILE LIMBII ALBANEZE CU ROMÂNĂ²¹⁹

Problema leagănelui românilor. Elementele latine în albaneză și în română. Elementele nelatine în aceste două limbi. Teoria substratului. Relațiile albanezei cu dialectul aromân. Împrumuturile române în limba albaneză.

S-a observat de mult că, în cadrul limbilor din Peninsula Balcanică, româna și albaneza au legături foarte strânse între ele. Istoria acestor relații a rămas până azi neclarificată; explicarea lor reprezintă una din principalele probleme ale lingvisticii balcanice.

După cum s-a arătat și mai înainte (Cap.III), limba română se împarte în patru ramuri dialectale: *dacoromâna*, *meglenoromâna*, *aromâna* și *istroromâna*.

* În *Văprosi na bălgarskata etimologja*, Sofia, 1958.

Afinitatea dintre albaneză și română se manifestă în fonetică și în structura gramaticală (flexiunea nominală, sintaxa verbului), în lexic, în formarea cuvintelor și în frazeologie, în proverbe și zicători, pe scurt în întreg sistemul lingvistic. Ea este atât de mare, încât lingvistul are adeseori impresia că are înaintea un singur material lingvistic sub două forme diferite. După caracterul acestei afinități se poate afirma cu destulă siguranță că, din punct de vedere geografic, popoarele albanez și român au fost mai aproape unul de celălalt cândva în istoria lor, în unele locuri fiind poate chiar în simbioză²²⁰. Dar aici apar de la început două întrebări: când au luat naștere aceste relații și unde?

În ceea ce privește *timpul* , trebuie luat în seamă acest argument: deoarece majoritatea trăsăturilor care apropie albaneza de română se găsesc în toate cele patru dialecte ale românei, vom admite că aceste trăsături datează dintr-o vreme în care dialectele românei, cel puțin geografic, nu se separaseră unul de altul, aceste trăsături aparținând deci perioadei *românei comune*. Se crede că această perioadă a durat aproximativ din sec. al VI-lea până în sec. al IX-lea e.n., o perioadă foarte obscură din punct de vedere istoric pentru Peninsula Balcanică. Oricum relațiile albanezei cu româna aparțin perioadei prelitere a acestor două limbi, fapt care explică în mare parte și caracterul lor neclar.

Cât despre *locul* unde au luat naștere relațiile româno-albaneze, această problemă este încă și mai obscură decât aceea a timpului. Acest proces istorico-lingvistic s-a desfășurat undeva, în Peninsula Balcanică, dar regiunea nu poate fi stabilită exact. Întreagă această problemă se leagă de problema leagănului albanezilor și de aceea a leagănului românilor în Peninsula Balcanică. Despre leagănul albanezilor s-a vorbit mai sus. Asupra leagănului românilor există astăzi trei teorii: *teoria sud-dunăreană*, *teoria continuității* și teoria care acceptă primele două teorii într-o *sinteză*.

Teoria sud-dunăreană, acceptată de majoritatea savanților²²¹, așază primul leagăn al formării românilor ca popor în ținuturile din sudul Dunării. Pentru aceasta ei se bazează pe datele cronicarilor romani. **Eutropius** scrie că, în momentul năvălirii goților în Peninsula Balcanică, în anul 273 e.n., împăratul **Aurelian**[82] a părăsit Dacia și a strămutat colonia romană a acestei provincii, întemeiată de **Traian**, în Moesia (Bulgaria de azi)²²². Pentru aceasta există și argumente lingvistice, în primul rând înrudirea albanezei cu româna²²³. Deoarece este greu de crezut că albanezii s-au întâlnit cu românii în România, se pare că, dimpotrivă, românii s-au format în regiunile din sudul Dunării. Mai târziu ei s-au răspândit și pe teritoriile din nordul acestui fluviu. Astfel, **Weigand** caută leagănul poporului român, după cum se știe, în triumful Nișh-Sofia-Skopje²²⁴.

Teoria continuității situează leagănul poporului român pe teritoriul României actuale. Cei care sprijină această teorie cred că atunci când Aurelian a părăsit Dacia nu s-au strămutat de acolo toți colonii, ci unii dintre ei au rămas pe loc. Urmașii lor sunt românii de azi. Astfel, leagănul acestui popor nu s-a deplasat niciodată din nordul Dunării, ci a existat o continuitate a populației și a limbii române de-a lungul secolelor pe aceste teritorii. Savanții români sunt de acord aproape în totalitate cu această părere²²⁵. Această poziție este de înțeles, deoarece pentru români problema continuității, pe lângă interes științific, are și o mare importanță națională.

A treia teorie încearcă să ajungă la o sinteză a celor două teorii opuse. Autorii ei sunt de părere că vechiul leagăn al poporului român a fost destul de întins, cuprinzând atât regiunile din nordul, cât și pe cele din sudul Dunării; acest fluviu n-a reprezentat niciodată un hotar pentru populație, ci dimpotrivă, a legat între ele cele două țărmuri. Această teorie este acceptată de M. Bartoli, A. Rosetti, G. Stadtmüller și D. Macrea²²⁶.

După cum se vede, problema leagănului românilor este și mai obscură decât aceea a leagănului albanezilor, tezele științifice fiind complicate de problemele naționale.

Intrând acum în studiul relațiilor lingvistice româno-albaneze, observăm că acestea se referă atât la elementul latin, cât și la cel nelatin al celor două limbi.

În ceea ce privește mai întâi elementul latin, se știe că acesta provine, atât în română cât și în albaneză, din latina balcanică. Provenind din aceeași sursă, aceste elemente prezintă o evoluție paralelă în cele două limbi²²⁷.

În fonetică printre aceste paralelisme trebuie amintite: în *vocalism*: trecerea lui *a* neaccentuat la o vocală medie, alb. *ë*, rom. *ă* în cuvinte cum sunt: lat. *camisia*: alb. *këmishë*, rom. *cămașă*²²⁸; păstrarea lui *u* deschis latin ca *u*, de ex. lat. *furca*: alb. *furkë*, rom. *furcă*, dar it. *forca*, cu transformarea *u*:*o*²²⁹. În *consonantism*: grupul *ct* din latină a dat rezultate apropiate în cele două limbi: alb. *ft*, *jt*, sau *t*, rom. *pt* (unde rom. *pt*, cu labializarea guturalci, corespunde alb. *ft*); comp. lat. *lucta*: alb. *luftë*, rom. *luptă*, dar it. *lotta*; lat. *directus*: alb. *drejt* (dar la Buzuku *dëreq*, toșca de sud și arbăreșă din Italia *dreq*), rom. *drept*; lat. *fructus*: alb. *fryt*, la autorii vechi ghegi *frujt*, rom. *frupt*; lat. *factura*: alb. *fytyrë/fëtyrë*²³⁰. Nu s-a elucidat cauza pentru care albaneza prezintă trei reflexe ale acestui grup latin. Grupul latin *x* (*ks*) a dat în albaneză *fsh* și *sh*, iar în română, paralel cu acestea, *ps*, *s*, de ex., lat. *coxa*: alb. *kofshë*, rom. *coapsă*; lat. *fraxinus*: alb. *frashër*, *frashën*, rom. *frasin*. Nici în acest caz nu se cunoaște bine cauza acestui tratament dublu (comp. pentru aceasta cap. II).

În legătură cu problema acestor evoluții paralele, Weigand crede că elementele latine ale românei au pătruns în această limbă nu direct din latină, ci prin intermediul albanezei²³¹.

Un domeniu în care româna concordă cu albaneza este și formarea cuvintelor cu ajutorul sufixelor. Astfel, alb. *-onjë* în *ulkonjë* „lupoaică” îi corespunde rom. *-oaie*²³² în *ursoaie*; alb. *-ush* în *kalush* „căluț”, rom. *-uș* în *lemnus*; alb. *-isht* în *shqiptarisht* „în limba albaneză”, rom. *-ește* în *românește* etc.²³³. [83]

Și în lexicul de origine latină albaneza și româna prezintă apropieri însemnate, care provin din latina balcanică. Aici intră, între altele, lat. *filianus*: alb. *fijan* „fin”, rom. *fin*; lat. *mergere*: alb. *mërgoj* „a se îndepărta”, rom. *a merge*; lat. *sanitatem*: alb. *shëndet* „sănătate” rom. *sănătate*; lat. *sanitosus*: alb. *shëndoshë*, rom. *sănătos*. Uneori la aceste paralelisme ia parte și o altă limbă romanică, cum ar fi sarda, italiana sau spaniola.

Pentru istoria acestor două limbi o mare importanță prezintă concordanțele dintre unele elemente nelatine care le sunt comune. Aceste elemente sunt numeroase²³⁴, dar amintim numai pe acestea:

<i>Albaneză</i>	<i>Română</i>	<i>Albaneză</i>	<i>Română</i>
ajkë/alkë „caimac”	alcă	kurth „cursă”	cursă
avull „abur”	abur	moshë „vârstă”	moș
baltë „noroi”	baltă	mugull „mugure”	mugur
bardhë „alb”	barză	nepërkë „năpârcă”	năpârcă
bredh „brad”	brad	përrua „pârâu”	pârâu
brez, la Bogdani brez „brâu” (*bren)	brâu	qafë „ceafă”	ceafă
daltë „daltă”	daltă	sorrë „cioară”	cioară
dhallë „zară”	dzară	shark(ë) „sarică”	sarică
fluturë „fluture”	fluture	skrumb „scrum”	scrum
gardh „gard”	gard	shtrep/shtreb „vierme”	strepede
gërrësë „gresie”	gresie	shtrungë „strungă”	strungă
gropë „groapă”	groapă	tharbët „acru”	sarbăd
gjon „o pasăre (Otus scops scops)”	ghionoaie	therrimë „fărâ mă”	farâmă
hamës „mâncău”	hameș	udhos „brânză”	urdă
këlbazë/gëlbazë „gălbează”	gălbează	urlë „lapte fiert cu sare”	viezure
		vjedull/vjedhull „viezure”	viezure

După cum se vede, aceste cuvinte prezintă aceeași formă în cele două limbi.

Cum trebuie explicate aceste analogii de cuvinte? Unde își au sursa? Aceasta este una dintre cele mai discutate probleme ale balcanisticii.

În principiu, există trei posibilități pentru a explica originea acestora: 1. pot fi cuvinte românești; 2. pot fi cuvinte ale albanezei; 3. pot proveni dintr-o a treia sursă, comună celor două limbi²³⁵.

Să cercetăm pe scurt aceste trei posibilități.

Cuvintele din acest grup nu sunt românești, deoarece în această limbă se prezintă izolate, nu-și găsesc o explicație convingătoare în sistemul ei. Eforturile care s-au făcut în această[84] direcție n-au dat rezultate pozitive²³⁶. Prin urmare, ele sau sunt elemente ale albanezei, sau aparțin unei surse comune pentru albaneză și română. În principiu, în aceste două direcții au mers și diferiți savanți. Miklosich este primul care explică analogiile albanoromâne printr-o sursă comună care, după părerea lui, este substratul trac care stă la baza acestor două limbi. Este cunoscuta teorie a substratului, pe care o acceptă și unii savanți renumiți, cum sunt H. Schuchardt și românul B. P. Hasdeu. Alții au combătut această direcție de cercetare. Argumentul pe care-l aduc ei pentru această poziție este faptul de netăgăduit că nu cunoaștem limba tracă²³⁷ și că nu putem să-i atribuim unele cuvinte, atât timp cât ele nu sunt atestate în această limbă. Din această cauză și din alte motive, mulți lingviști, cum sunt Cihac, Sandfeld, Thallosy, se arată sceptici față de acest substrat. Dacă trecem acum la teza explicării majorității acestor cuvinte prin limba albaneză, teză pe care o susțin destul de mulți savanți, cum sunt Jokl, Densusianu, în multe cazuri Weigand, Pușcariu, Capidan, Rosetti și alții, ajungem îndată pe un teren metodic mai sigur²³⁸. Motivul este că multe dintre cuvintele comune românei și albanezei își găsesc explicația în interiorul acesteia din urmă, care și-a pus pecetea asupra lor. Adesea aceste cuvinte nu sunt izolate în interiorul albanezei, ci fac parte dintr-o familie lexicală. Forma acestor cuvinte arată, de exemplu, că *hamës* este un derivat al verbului *ha* „a mânca”, ca *pimës* „sugar” de la verbul *pi* „a bea”. De aceea afirmă că *hamës* e o formație internă a albanezei, iar rom. *hameș* provine din acesta. La fel *gëlbazë / këlbazë* este un derivat cu *-zë* al verbului *kalb* „a putrezi”, un *kalbëzë* care, prin deplasarea regulată a accentului, a dat *këlbazë / gëlbazë*. Astfel s-a demonstrat că acest cuvânt este o creație a albanezei, fapt care implică concluzia că rom. *gălbează* își are originea în albaneză. De asemenea, în albaneză *avull* „abur” se leagă de *valë* „val, undă”, *brez* „brâu” se leagă de verbul *brej* „a încinge”, a înjuga”, *fluturë* „fluture” de *fluturoj* „a zbura” și de *fletë* „frunză”, *gresë / gërresë* „gresic” de *gërrej* „a săpa, a roade”, *gropë* de *gërmoj* „a săpa”, *moshë* „vârsta” de *mot* „an, vreme”, *shtrungë* „strungă” de *shtroj* „a așterne,

a pune", *tharbēt* „acru, sarbād” de *tharb* „a acri”, *thërrimē* „fărămă” de *ther* „a tăia”, *vjedhull* „viezure” de *vjedh* „a fura”, iar *gjon* e numele propriu albaneze. În aceste circumstanțe, cuvintele corespunzătoare din română: *abur*, *brâu*, *fluture*, *gresie*, *moș*, *strungă*, *sarbād*, *fărămă*, *viezure* sunt împrumuturi din albaneză. Trebuie spus însă că o asemenea dovadă nu se poate face pentru toate analogiile româno-albaneze, dar cele mai multe își găsesc explicația în interiorul sistemului fonetic indo-european al albanezei (de ex. *baltë*, *bardhë*, *gropë*, *kurth*, *sorrë*, *shark(ë)*, *shkrumb* și altele ca acestea).

Gustav Meyer afirmă că unele caracteristici fonetice și semantice ale elementelor albaneze din română ne duc spre o perioadă mai veche decât formarea limbii și a națiunii române²³⁹.

Sandfeld propune o dublă stratificare a cuvintelor comune româno-albaneze. Un strat cuprinde, după el, acele cuvinte românești care coincid perfect cu cuvintele respective din albaneză și care pot fi privite deci ca fiind de origine albaneză²⁴⁰. Celălalt strat cuprinde câteva cuvinte care, după forma și sensul pe care îl au, par să provină dintr-o sursă comună albanezei și românei. Trebuie amintit aici că faza mai nouă a acestor legături lingvistice o reprezintă raporturile albanezei cu aromâna. Aromânii din Albania și din celelalte regiuni ale Peninsulei Balcanice vestice au fost timp de secole și sunt și azi în contact cu albanezii. În acest fel, aromâna a împrumutat multe cuvinte din albaneză. Menționăm, printre altele, *areapit* (din *rëpjetë* „coborâș, povârniș”), *bană* „viață” (de la *banoj* „a locui”), *beruț* „haină bărbătească de lână fără mâneci, care se poartă pe umeri”, *dot* „de loc”, *gjelđ* „mâncare” (din *gjellë*), *zvercă* „ceafă”. Pe de altă parte, și albaneza - mai ales toasca - a luat din aromână unele cuvinte care aparțin în special vieții pastorale. Dintre acestea vom aminti, printre altele, *fiçor* „ajutorul zidarului sau al ciobanului”, *kënut* „cenușiu” (pentru animale), *milor* „berbec de un an”. În domeniul studiilor aromâne, locul de frunte îi revine lui Gustav Weigand. Raporturile lingvistice aromâno-albaneze au fost studiate în special de Theodor Capidan, el însuși aromân din Prelipa, Macedonia.⁸⁵

Dar albaneza are și câteva cuvinte nu de origine aromână, ci, pe cât se pare, împrumutate prin intermediul valahei care se vorbea în valea Drinului Negru în evul mediu. Asemenea cuvinte sunt, de exemplu: *partalle* „vechituri, hârburi” împreună cu *shpartalloj* „a distruge” din rom. *partal*. *me trasë një lundër* „a trage o barcă” din rom. *tras*. Aceste împrumuturi au fost relevate de N. Jokl²⁴¹.

În concluzie, se observă că, de-a lungul unei perioade de câteva secole a istoriei lor, aceste două limbi au evoluat una în vecinătatea celeilalte în Peninsula Balcanică. Această înrudire lingvistică formează una dintre problemele cele mai atractive și, în același timp, cele mai dificile ale balcanisticii. E de sperat că cercetările viitoare vor face știința să progreseze în acest domeniu, dacă vor fi întreprinse cu inspirație și exploatănd, pentru istoria limbii, și datele etnologice.[86]

IX. LINGVISTICA BALCANICĂ²⁴²

Albaneza - limbă balcanică. Schiță bibliografică. Uniunea lingvistică balcanică și bazele sale istorice și geografice. Înrudirea culturală a limbilor balcanice. Analogiile în morfologie, în sintaxă și în lexic. Relații balcanice și relații speciale între două sau trei limbi. Explicația istorică a balcanismelor. Analogiile în frazeologie. Folclorul balcanic.

Cine studiază istoria unei limbi în evoluția ei, în raporturile cu celelalte limbi, observă că înrudirea pe care o are cu acestea nu este o caracteristică constantă a acestei limbi, ci se prezintă, dimpotrivă, totdeauna în evoluție, legată de soarta istorică a poporului vorbitor al acestei limbi. Prin desprinderea unui popor dintr-un loc și stabilirea lui în alt loc, legăturile de până atunci se destramă și începe un nou proces de apropiere, într-un mediu nou.

În această privință se observă și în sistemul lingvistic al albanezei un dublu aspect. Albaneza este o limbă indo-europeană, dar, în același timp, și o limbă balcanică. Este o limbă indo-europeană prin înrudirea pe care o prezintă cu celelalte limbi ale acestei familii lingvistice, dar, prin conviețuirea îndelungată a albanezilor cu celelalte popoare din Peninsula Balcanică, albaneza și-a dezvoltat, împreună cu limbile acestor popoare, unele trăsături noi, comune sferei balcanice.

Studiul trăsăturilor comune acestor limbi formează obiectul lingvisticii balcanice sau al balcanisticii. Această ramură a lingvisticii nu este prea veche. Printre întemeietorii ei se numără, pe drept, **F. Miklosich**, dar și **Gustav Meyer** și **H. Schuchardt** au pus, prin lucrările lor, câte o piatră la temelie a acestei discipline. Mai recent, **G. Weigand** este considerat unul dintre reprezentanții ei principali, iar **K. Sandfeld**, ca savantul care a adunat studiile de balcanistică într-o lucrare sintetică*, singura de acest fel până azi²⁴⁴. Albaniștii **H. Pedersen** și **N. Jokl**, româniștii **Hasdeu**, **Candrea**, **Densusianu**, **Pușcariu**, **Philippide**, **Capidan**, **Rosetti**, **Iordan**, **Graur**, apoi **Meyer-Lübke**, **Kretschmer**, **Lambertz**, **Skok**, **Barič**, **Mladenov**, **Selișcev**, **Friedwagner**, **A. Lombard**, **Bartoli**, **Tagliavini**, **Tomas** și alți savanți sunt, în același timp, și distinși cercetători în domeniul balcanisticii.

* *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris, 1931.

Geografii, etnografii și istoricii din secolul trecut au observat că popoarele balcanice au numeroase trăsături comune în cultura materială și intelectuală (începând cu stilul locuințelor, cu îmbrăcămintea și hrana și sfârșind cu folclorul, în general, cu datinile și obiceiurile, cu credințele populare, cu poezia și basmele, cu maniera de a cânta cântecele etc.), dar și în mentalitate, și nu în ultimă instanță, în limbă. Lucrarea lui **Ami Boune** *La Turquie d'Europe* prezintă un tablou științific și, în același timp, foarte viu al popoarelor din Peninsula Balcanică în perioada de la mijlocul secolului trecut. În cercetarea de mai sus se poate vorbi despre o[87] uniune balcanică, numai că aceasta trebuie înțeleasă corect²⁴⁴. Există pe acest teritoriu câteva popoare, fiecare cu caracteristicile sale intelectuale, cu fire, obiceiuri și limbă de sine stătătoare, dar, în același timp, și cu unele trăsături comune cu celelalte popoare din Peninsulă. În aceste elemente comune, în această *asemănare în deosebiri* constă uniunea balcanică.

Ca în orice proces lingvistic, și la apropierea limbilor balcanice unele de altele au contribuit anumite circumstanțe istorice și geografice.

Din punct de vedere istoric, răspândirea ilirilor din vestul până în estul Peninsulei și a tracilor de la răsărit la apus adusesse încă din antichitate o nivelare a deosebirilor naționale. Acest proces de unificare a fost realizat mai târziu prin expansiunea culturii și a limbii grecești pe tot litoralul și în partea sudică a acestui ținut, începând în special cu domnia lui *Alexandru cel Mare*, cu care a început epoca elenismului. Dar mai ales dominația romană, prin impunerea latinei ca limbă oficială a Imperiului, a fost cea care a determinat o nivelare generală pe acest teritoriu și a eliminat majoritatea diferențelor etnice. În evul mediu, la formarea uniunii balcanice a contribuit îndelungata dominație a Bizanțului, cu cultura lui semiorientală și cu limba bisericii grecești, care s-a răspândit în cea mai mare parte a Peninsulei. Și stabilirea slavilor, iar mai târziu invazia turcilor au sporit, prin răspândirea acestora, unele caractere comune ale popoarelor balcanice și ale limbilor lor.

În formarea uniunii balcanice o importanță hotărâtoare a avut și situația geografică. Până la un punct, ea a determinat și evenimentele istorice. În această zonă există încă demult un grup de limbi situate pe un teritoriu relativ restrâns, circumstanță care a făcut ca raporturile dintre aceste limbi să se dezvolte într-un mod intensiv.

Înainte de a examina afinitatea dintre limbile balcanice în trăsăturile sale specifice, trebuie să clarificăm caracterul acesteia. În aceste ținuturi întâlnim câteva limbi de origini diferite, situate una în vecinătatea celeilalte și, uneori, chiar pe un teritoriu comun. Sunt mai întâi două limbi

indo-europene de sine stătătoare, greaca și albaneza, apoi două limbi slave, bulgara și sârbo-croata (cu slovena), o limbă romanică, româna, cu ramificațiile ei și, în sfârșit, o limbă neindo-europeană, turca. Înainte de a veni în contact pe acest teritoriu, aceste limbi nu erau atât de apropiate între ele pe cât sunt azi, iar limba turcă nu avea nici o legătură de filiație cu limbile pe care le-a întâlnit în această peninsulă a Europei. Prin urmare, afinitatea dintre limbile din Balcani nu este o înrudire genealogică, de origine, ci este o „uniune de limbi”, o relație denumită „înrudire culturală”. Acest tip de înrudire nu s-a născut dintr-o dată, ci, după cum spune H. Pedersen, ea este ceva ce s-a format în timp, cu alte cuvinte trăsăturile care unesc azi aceste limbi s-au dezvoltat treptat, în decursul timpului.

Examinând aceste trăsături, vom constata mai întâi că există unele evoluții comune în sistemul fonetic²⁴⁵, dar acestea, nefiind generale, nu pot fi cuprinse aici. Ele se observă mai ales între două sau trei limbi, cum ar fi între albaneză și română sau între greaca nouă, aromână și albaneză. Asupra câtorva dintre ele a atras atenția lingvistul italian Vittore Pisani*.

Importante sunt câteva fenomene din domeniul gramaticii:

1. Articolul enclitic în albaneză, română, bulgară²⁴⁶: alb. *mal*, -i „munte, -le”, *ujk*, -u „lup, -ul”, *fushë*, -a „câmpie, -a”; rom. *lup*, *lupul*, *munte*, *muntele*, *apă*, *apa* (ca alb. *fushë*, -a; bulg. *kon* „cal”, *konj-ot* „calul”, *voda* „apă”, *vodata* „apa”). În problema folosirii acestui articol, albaneza și româna se apropie mări mult[88] una de alta decât de bulgară. Ele au comun și articolul proclitic. Comp. alb. *njeriu i mirë*: rom. *omul cel bun*. Părerea unor savanți că această construcție datează din perioada latinei balcanice: *homo ille ille bonus*: rom. *om-ul cel bun* nu are o bază solidă. După părerea noastră, articolul postpus s-a format în albaneză în perioada preistorică a acestei limbi. Această ipoteză este demonstrată de faptul observat de Pedersen că desinența actuală a acuzativului sg. -*në* în *nusenë* „pe mireasa” conține vechea desinență i.-e. -*n* plus -*tam*, care e un pronume demonstrativ, iar această evoluție fonetică a lui *nt* la -*n(ē)* actual, după cum a observat Marco La Piana, datează din perioada preromană a albanezei, deoarece lat. *nt*, care e mai recent, nu s-a mai asimilat la *n*, ci numai la *nd*, ca în lat. *conventus*: alb. *kuvend* „sfat, adunare”. Spre deosebire de articolul enclitic, articolul proclitic al albanezei este, după părerea noastră, o formațiune ulterioară, dezvoltată dintr-o repetare a articolului enclitic în sandhi, adică în interiorul frazei. Acest proces continuă în faza actuală a limbii, în care se scrie (și în parte se și spune) *malit tē lartē* „muntelui înalt”, *bariut tē malit* „păstorului muntelui”²⁴⁷, dar cu un secol mai înainte se spunea și se

* *Geolinguistica e indo-europeo*, 1940.

scria regulat *malit lartë, bariut malit*. Din aceste exemple se poate deduce procesul nașterii articolului proclitic și al răspândirii sale progresive. Se pare că româna, la fel ca în lexic, a ajuns la cele două articole ale sale urmând modul lor de folosire în albaneză²⁴⁸.

2. Dispariția infinitivului în majoritatea limbilor balcanice și înlocuirea sa prin conjunctivul construit cu propoziții dependente, de tipul *dua të shkoj* „vreau să merg” în loc de *due me shkue* „vreau a merge”²⁴⁹. Această dispariție se observă în neogreacă, în bulgară, în română și în dialectul tosc al albanezei. Și ghega cunoaște această construcție, dar alături de ea apare și infinitivul cu *me*, în special în partea nordică. Și în toscă se găsesc unele construcții sporadice ale acestui infinitiv, în expresii cum sunt *domethanë* „adică, vasăzică”, *dukmeqenë* „fiindcă”.

3. Viitorul cu verbul auxiliar *dua* „a vrea” în loc de *kam* „a avea” în greaca nouă, bulgară, sârbo-croată, română și albaneză, tipul *do të shkruaj* „voi scrie” sau *do shkruaj* „voi scrie” în loc de *kam me shkruë* „am a scrie”²⁵⁰. Acest *do* poate fi forma prescurtată a lui *dua* „vreau”, dar poate fi și forma persoanei a treia singular. În ghegă, în special în cea nordică, predomină construcția cu *kam*, iar în toscă aceea cu *do*. Dar, după cum au observat unii cercetători, cum sunt Sandfeld, M. La Piana, cele două dialecte cunosc ambele forme. Astfel, alături de *kam me shkruë*, ghega folosește și *do të shkruëj*, iar toscă, alături de *do (të) shkruaj* are și *kam për të shkruar*, construcție folosită aici, de obicei, ca un *futurum necessitatis*, un viitor al obligației, al necesității. După cum se știe, dialectele arbăreșe din Italia formează viitorul cu *ka* „are” sau *ka të* „are să”, persoana a treia a verbului *kam* „a avea”: ei spun *ka vete*, *ka të vete* „are să meargă”. Prin urmare, albaneza are ambele forme ale acestui timp verbal, ilustrând două principii gramaticale ale formării lui: a. se știe că viitorul cu *kam* există în limbile romanice apusene, de exemplu, fr. *j'écrirai* „am să scriu” este *écrire-ai* „a scrie am”, it. *scriveró* este *scrivere-o*, unde *o* = *ho* „am”, aceste forme fiind reflexe ale formei *scribere habeo* „a scrie am” din latina vulgară; b. viitorul cu *do* este cunoscut în greacă din perioada *koine*-ului (greaca veche comună) și poate fi considerat un balcanism veritabil în flexiunea verbului. Acesta este un exemplu tipic care arată că Albania, atât istoric, cât și lingvistic, a făcut parte atât din lumea orientală, cât și din cea occidentală²⁵¹.

Și în sintaxă limbile balcanice au multe puncte comune. Fără a intra aici în amănunte, amintim doar că ele preferă construcția frazei cu parataxă celei cu hipotaxă, deci *ai di e flet* „el știe și vorbește”, *nisi e i tha* „începu și îi spuse”, *shkruan e muarnë ujë* „se duseseră și luară apă” în loc de *ai di të flasë* „el știe să vorbească”, *ai di me folë* „el știe a vorbi”, *nisi me i thanë*

„începu a-i spune”, *shkuan të merrnin ujë, shkuen me marrë ujë* „se duseră să ia apă”. Construcția paratactică cu propoziții principale coordonate[90] este tipică pentru limba populară și se întâlnește și azi în graiurile populare ale limbilor balcanice, în povești. Cu vremea, în scris a pătruns construcția hipotactică, construcție caracteristică unei limbi culte.

Afinitatea limbilor balcanice apare și în lexic. Ele au în comun un grup de cuvinte de diferite origini, care s-au răspândit aproape la fel în aceste limbi. Sunt cuvinte grecești, latine, italienești, românești, albaneze, slave, turcești etc. care, prin utilizarea lor în majoritatea limbilor balcanice, au ajutat la formarea uniunii lingvistice balcanice.

După cum se știe, între limbile balcanice există importante relații în sistemul gramatical și în vocabular, relații specifice acestor limbi și care rareori depășesc granițele acestui teritoriu.

Fenomenele care unesc limbile balcanice se deosebesc între ele în ceea ce privește răspândirea. Unele dintre ele sunt comune pentru toate sau pentru majoritatea limbilor balcanice, cum s-a văzut mai sus pentru viitorul cu *do* și pentru dispariția și înlocuirea infinitivului prin conjunctiv. Altele, cum ar fi articolul postpus, apar numai în trei limbi: albaneză, română și bulgară, iar articolul antepus numai în albaneză și română. Se observă, în general, că fiecare limbă din Balcani, pe lângă legăturile cu sfera balcanică generală, are și afinități speciale cu una sau două limbi vecine. Astfel, româna are câteva trăsături comune numai cu albaneza, iar alte câteva numai cu bulgara. La rândul ei, bulgara are câteva puncte în care se apropie numai de albaneză, ca de exemplu, optativul. Greaca nouă prezintă unele legături speciale cu aromâna, alte câteva cu bulgara și așa mai departe. Lingvistica balcanică cercetează atât analogiile generale, cât și concordanțele parțiale.

O problemă de mare importanță este următoarea: cum trebuie explicate istoric balcanismele, în special cele din domeniul gramatical și mai ales în ce limbă își au originea?

În legătură cu articolul postpus în albaneză, română și bulgară, Miklosich credea că acesta provine din substratul tracic. Teoria substratului este îndoielnică pentru motivul că în bulgară acest articol nu pare să fie foarte vechi, deoarece în documentele bulgarei vechi nu-l întâlnim, în vreme ce în albaneză el s-a format într-o perioadă anterioară exercitării influenței latine²⁵².

În ceea ce privește dispariția infinitivului și formarea viitorului cu *do*, Sandfeld pornește de la faptul că aceste două fenomene apar încă în greaca veche, în timpul *koine*-ului (limba comună) și în greaca Noului Testament. Din cauza unei atestări atât de vechi, el este de părere că aceste fenomene

au apărut în greacă și de aci s-au răspândit în celelalte limbi din Balcani²⁵³. Acestei teze i se opune Weigand cu următorul argument, corect în principiu: în greacă cele două fenomene apar atât de devreme, deoarece această limbă este atestată în scris mai devreme decât limbile vecine; dar atestare timpurie nu înseamnă și vechime a fenomenelor, iar atestarea acestora mai întâi în greacă nu înseamnă că fenomenele au luat naștere mai întâi în această limbă. Dacă ar exista documente tot atât de vechi și pentru celelalte limbi balcanice, s-ar putea ca fenomenele în discuție să fie atestate de timpuriu și în aceste limbi. Pe baza unei asemenea argumentări, Weigand ajunge la teza că aceste fenomene gramaticale își au originea în limba tracă, de la care le-au moștenit, după el, albaneza și româna, din albaneza veche pătrunzând și în greacă.

Din acest exemplu se observă că adeseori este imposibil să se dea balcanismelor o explicație istorică fermă. În legătură cu problema viitorului cu *do* și a dispariției infinitivului, se constată că acestea se întâlnesc mai puțin în partea de nord a Peninsulei Balcanice și mai mult în partea de sud, aflată mai aproape de teritoriul lingvistic grecesc²⁵⁶. Datorită acestui motiv geografic, teza lui Sandfeld pare, în aceste cazuri concrete, destul de convingătoare. Pentru multe alte balcanisme problema originii rămâne deschisă deoarece, înainte de toate, [90] celor mai multe dintre ele nu li se cunoaște cronologia, momentul în care au apărut pentru prima dată. Cum spune însuși Sandfeld, e foarte greu să se stabilească când a început să se formeze, în general, uniunea balcanică. În ultimii ani o atenție deosebită a acordat acestor probleme Wilhelm Giese*.

Un domeniu al afinităților dintre limbile balcanice care prezintă un interes deosebit este frazeologia. Savantul aromân Pericle Papahagi este primul cercetător al domeniului frazeologiei, al expresiilor și al modurilor de exprimare paralele din aceste limbi²⁵⁵. Cele mai multe paralelisme apar între albaneză, greacă și română (cu aromâna); adeseori ia parte și bulgara, mai rar sârbo-croata. Iată câteva exemple:

Plakat (ultimele trei zile ale lui martie): alb. *plakat* „babele”, rom. *babele*, bulg. *babini dini*; n.gr. *i méres tis grias*.

Pun'e madhe „lucru mare” (= foarte frumos): alb. *një kalë punë e madhe* „un cal lucru mare”; rom. *calul este mare lucru*; n.gr. *to alogo ine megalo pramma*; bulg. *golema rabota*.

Hahem „a se mânca” (= a se certa) în toate aceste limbi.

* *Balkansyntax oder thrakisches Substrat?* Studia Neophilologica XXIV (1951-52), 40-54.

I mbush kokën „a-i umple capul” (= a convinge): alb. t'u mbush koka? „ți s-a umplut capul?” (= te-ai convins?), rom. ți s-a umplut capul?, gr. n. glómise to kefali su?, bulg. naprlini ti se glavata?

Kemi ngrënë bukë e kripë „am mâncat pâine și sare” (= suntem prieteni vechi); rom. a mânca pâine și sare împreună; n. gr. psomi ke halos fágamen mazi.

Ç'të gjeti? „ce te-a găsit?” (= ce rău ți s-a întâmplat?), alb. ç'e keqe të gjeti?; rom. ce rău te-a găsit?; n. gr. ti kakó se vrike?; bulg. kakvo (zlo) te namerilo?

I bie më qafë „a-i cădea în ceafă” (= a plictisi, supăra), alb. më ra në qafë; arom. mi cađu pri zvercă; n.gr. épese ste lemómu; bulg. do guša mi dojdo.

Zemra „inimă” (= stomac); alb. më dhemb zemra „mă doare inima”; rom. mă doare inima; n.gr. me poní i kardhiá mu; bulg. boli me sárce.

Për shumë mot „la mulți ani” (urare la sărbătorile anuale): alb. për shumë mot (vjet); rom. la mulți ani; n.gr. bronía pollá; bulg. za mnogo godini.

Vë kurorë „a pune cununie” (= a se căsători): alb. vë kurorë; rom. a pune cununie; n.gr. vazo stefania; bulg. venec „celebrarea căsătoriei, cununie”. După cum a arătat N. Jokl, în această formulă de exprimare limbile balcanice păstrează amintirea ceremoniei cununiei religioase de rit bizantin.

Me feste (kësulë) më nj'anë „cu căciula într-o parte” (= fără sfială): alb. me feste më nj'anë, rom. cu căciula strâmbă; n.gr. me to fési stravomeno; bulg. nakrivit si šapkata.

Hie „umbră” (= spiritul mortului): alb. hie „umbră”, rom. umbră; n.gr. iskios, bulg. obšenitvan.

E di ujë „o știi ca apa” (= o știi foarte bine): alb. e di ujë; rom. o știi ca pe apă; n.gr. to ksedo san neró; bulg. znam go po voda.

I bardhë „alb” (= fericit) în toate aceste limbi. Comp. alb. ditë e bardhë „zi fericită”, alb. pleqëri të bardha „bătrâneți fericite”²⁵⁶.

I zi „negru” (= nefericit), și acesta în toate limbile balcanice. Comp. alb. ditë e zezë „zi neagră” (= nefericită), alb. parja e bardhë për ditë të zezë „bani albi pentru zile negre”.

Unele dintre expresiile frazeologice își au originea în credințele populare și în povești. Astfel, alb. kalë jeshil „cal verde” (= lucru imposibil) (ti do kalë jeshil „vrei un cal verde”), rom. cai verzi, n. gr. prásine á loga se referă la caii verzi întâlniți în povești, de ex. în „Poveștile grecești și albaneze” ale lui Hahn. O altă expresie de acest fel este qumësht të zogjve „lapte de pasăre” (qumësht të dallëndyshes „lapte de rândunică”), folosită pentru un lucru rar pe care-l dorești. Și această expresie care, în afara limbii albaneze, se găsește și în greaca nouă, în bulgară și în română a pătruns în

limba uzuală din povești. În poveștile balcanice, una dintre cele mai grele sarcini care i se dau de îndeplinit viteazului este să găsească și să aducă lapte de pasăre. Printre expresiile frazeologice[91] comune limbilor balcanice există unele care nu aparțin numai acestora, ci se găsesc și în unele limbi de la granița acestei peninsule. Astfel, expresia albaneză *aspër e bardhë për ditë të zezë* „bani albi pentru zile negre” apare și în italiană (dar și în lituaniană); *qumësht të zogjve* „lapte de pasăre” se găsește și în rusă (*ptice moloko*).

Trecând la domeniul folclorului, vom constata că folclorul balcanic comparat formează o ramură importantă a științelor sociale, ramură care se află la primii pași²⁵⁷. Toate componentele sale: legende, povești, ghicitori, proverbe, cântece populare, muzică și instrumente muzicale, dansuri etc. reprezintă tot atâtea domenii interesante de cercetare. În 1902, savantul german **Karl Dieterich** a întreprins un studiu comparativ al poeziei populare din țările balcanice cercetând elementele și motivele comune, personajele, stilul etc. El arată că, de obicei, începutul cântecelor este o figură de stil luată din natură, cum ar fi „*Lulzoi molla, lulzoi dardha*” (A înflorit mărul, a înflorit părul), *Ra një vesë e zbuti dhenë* „Căzu roua și înmuie pământul”. Comune sunt și metaforele și comparațiile folosite în descrierea frumuseții fizice a femeii, trupul ca chiparosul, sprâncenele găitan, ochii ca filigeanul, nasul ca lumânarea, gura ca o cutie, dinții ca mărgăritarul, mijlocul ca un inel. **Dieterich** a arătat că aceste metafore sunt, în majoritate, de origine orientală și au pătruns în Balcani prin intermediul Bizanțului.

Și multe dintre motivele și personajele populare sunt comune. **Maximilian Lambertz** le-a relevat în lucrarea sa „*Poveștile albaneze*”, tipărită în 1922. Printre aceste personaje se numără, printre altele, *E Bukura e dheut* „Frumoasa pământului”, *Divi* „zmeul”, *Arap* „Arapul”, *Kuçedra*; dintre acestea unele sunt, de asemenea, de origine orientală²⁵⁸.

Răspândire balcanică, dar și în afara Peninsulei, are și motivul sculării din morți a fratelui pentru a-și duce sora acolo unde îi promisese mamei. În literatura comparată acest motiv se numește „motivul Lennorei”. Arbăreșii din Italia îi spun „Cântecul Garentinei”, „Kostandin și Garentina”, în Gegëria nordică, „Halil Garrija”. Răspândirea acestei balade la popoarele balcanice a fost studiată de savantul bulgar **I. Şişmanov**. De observat că în poezia balcanică cântecul vorbește despre frate și soră, în vreme ce în alte părți se vorbește despre soț și soție.

Răspândită atât în Balcani, cât și în afara lor este, în sfârșit, legenda zidirii unei femei vii la temeliea unui pod sau a unei cetăți cu scopul ca noua construcție să dureze. Această legendă este localizată la o cetate (în Shkodra,

în Porto Palermo și în alte locuri), sau la un pod (în Dibra, Berat, Goricë). În afara Albaniei, la sârbi și bosniaci, se referă la cetatea Shkodrei, în Grecia la podul Marto, în România la mănăstirea Argeșului. Și asupra acestei legende există câteva studii²⁵⁹. **Petar Skok** a scos în evidență faptul că zidarii aromâni au ajutat la răspândirea acestei legende în țările din Balcani.

După cum se vede, folclorul balcanic comparat prezintă probleme de un interes științific excepțional. Unele dintre motivele și personajele poveștilor, ale legendelor, credințelor și ale poeziei populare sunt venite din afara Peninsulei, din Orient, dar există și multe care sunt o moștenire a materialului vechi autohton. Așa sunt acele relice ale timpurilor păgâne, care au îmbrăcat cu timpul haina creștină și, mai târziu, pe cea islamică, conservându-se prin aceste metamorfoze. Un exemplu tipic de poezie populară albaneză este *Kostandin cel Mic*²⁶⁰, care în Albania apare cu numele mahomedan *Aga Imeri* sau *Ymer Ago*. Motivul acestui cântec - întoarcerea croulului în țara sa și recunoașterea de către soție după un semn pe cot etc. - ne amintește motivul analog al întoarcerii lui *Odiseu* în Ithaca, după cum povestește *Homer* în *Odiseea*. Și *Polifem* trăiește încă în Balcani, după cum s-a văzut mai sus, sub forma lui *Katallan*, iar *Circe* și *Calipso*, ca „Frumoasa pământului”. În afara acestor reminiscențe grecești, la popoarele de azi din Peninsula Balcanică se păstrează, fără îndoială, și urme ale vieții materiale și spirituale a popoarelor vechi negrecești ale Peninsulei. Intră aici, mai întâi, unele elemente de etnografie: piese ale costumelor, cum sunt *xhubleta* din *Malsia*[92] e *Madhe, sharka (bërruci, flokata)* cu ciucuri din Albania de sud, care apare aproape cu aceeași formă și în România, în Carpați, apoi *fustan-ul, tirqi** și altele. Se adaugă unele ustensile și obiecte casnice și păstorești, ca și produsele meșteșugurilor populare (lucrăturile în argint și în lemn). Din folclorul spiritual fac parte câteva obiceiuri practicate în diferite ocazii din viața omului. Și în unele dintre credințele populare (profețiile care se fac cu spata oii și cu pintenii găinii, unele personaje ale mitologiei și ale demonologiei primitive) se păstrează elemente din vremurile vechi. Ca și în domeniul limbii, și în domeniul folclorului popoarelor balcanice vechi și noi s-a produs un amestec. Științei îi revine sarcina de a face distincțiile și clasificările necesare.

* *Tirqi* „ciorapi din șiac; itari”. F. Gj. Sh., Tiranë, 1954.

II. FONETICA ISTORICĂ

INTRODUCERE GENERALĂ²⁶¹

Cuvântul fonetică vine de la grecescul fone „sunet, voce”. Fonetica studiază sunetele, morfologia, formele cuvintelor, iar sintaxa, raporturile cuvintelor în propoziție.

*Cele mai vechi gramatici cunoscute sunt:*²⁶²

- 1. Gramatica hindusă a lui Panini, sec. al IV-lea î.e.n.*
- 2. Gramatica greacă a lui Dyonisios Thrax.*
- 3. Gramatica arabă.*
- 4. Gramatica ebraică.*

Gramatica lui Panini se remarcă printr-o descriere foarte amănunțită a foneticii (rămasă până azi ca model)²⁶³, deoarece religia budistă pretindea o pronunție exactă. Dyonisios Thrax a introdus primul în studiul gramaticii și sintaxa; la ceilalți sintaxa nu apare. Gramaticile pot fi: 1. descriptive; 2. istorice. Gramatica istorică se împarte în două: a) exclusiv istorică (dezvoltarea internă a unei limbi) și b) comparativă-istorică (care se ocupă de legăturile istorice ale unei limbi cu limbile înrudite și de afinitățile dintre limbi).

Și fonetica poate fi: 1. descriptivă; 2. istorică.

Fonetica descriptivă se ocupă cu descrierea sunetelor, de obicei într-o anumită limbă (rareori pentru mai multe limbi), cu schimbările lor și legile care determină aceste schimbări.

Fonetica istorică se ocupă cu studiul evoluției istorice a sunetelor într-o anumită limbă. Se poate vorbi și despre o fonetică comparativă, care studiază evoluția sunetelor unei limbi în comparație cu limbile înrudite. O deosebire esențială între fonetica istorică și cea descriptivă nu există, în afară de faptul că fonetica descriptivă se ocupă, de obicei, de starea actuală a sunetelor unei limbi, în timp ce fonetica istorică se ocupă de evoluția lor istorică, în special între două perioade determinate ale unei limbi.

Albaneza este o limbă indo-europeană, de aceea și sistemul său fonetic este acela al unei limbi indo-europene. Fonetica istorică a albanezei va studia sistemul fonetic sub aspect istoric - comparativ, adică va studia

sunetele limbii albaneze în evoluția lor istorică și, în același timp, în comparație cu celelalte limbi indo-europene.

Fiecare limbă este legată de modul său de scriere, de alfabet. Destinul istoric al Albaniei, care a suferit nu numai diferite influențe străine, ci și dominația celor două biserici (în nord biserica catolică de limbă latină și în sud biserica greco-ortodoxă, cu greaca ca limbă de cult), a dus la faptul că albaneza a folosit două alfabetele, după provincii: 1. alfabetul latin, utilizat în special de catolici; 2. alfabetul grec, folosit în special de ortodocși, deoarece la început predominau scrierile religioase. Aceste alfabetele au fost preluate parțial sau total. În nord s-au folosit și câteva litere ale alfabetului chirilic, în special pentru acele sunete pe care latina și italiana nu le au, [97] de ex. γ pentru u, y și semivocala υ , t (pentru q, g, j, g), ξ (th, dh), Σ (c), ζ (x), ϵ (z) și combinațiile $u\Box$ (\bar{u}), $gz(xh)$. Aceste două alfabetele sunt folosite de scriitorii vechi din nord, de Buzuku, Bardhi, Budi și Bogdani. În timpul dominației turcești s-a folosit și alfabetul arab*. În 1908, la Congresul de la Manastir, s-a stabilit alfabetul latin al albanezei, care a rezolvat destul de bine problema ortografiei. Alfabetul nostru actual are o lipsă: nu urmează indicația lui Pedersen ca fiecare literă să noteze numai un sunet și să nu existe litere duble. Această lipsă face să nu se poată exprima grafic fonemele g-j, t-h deoarece se citesc gj (g'), th (θ) în cuvinte ca g-jatë, et-hëm. Și albanezii din Italia au făcut eforturi pentru stabilirea unui alfabet albanez. Alfabetele vechi ale arbăreșilor din Italia și cele din Albania de nord au câteva trăsături comune, ca de ex.: k = sh (\int), vocalele duble = vocale lungi, nj = nj (n').

Până în momentul de față lipsește o fonetică istorică a albanezei care să oglindească rezultatele cercetărilor de până acum și care să dea o sinteză a întregului complex de probleme. Studiul de bază rămâne încă lucrarea lui G. Meyer *Albanesische Studien III*, 1892, care tratează elementele indo-europene ale albanezei și în care expune concluziile la care a ajuns cu ajutorul *Dicționarului etimologic* tipărit cu un an înainte. Această lucrare este deocamdată singurul tratat sistematic de fonetică istorică a limbii albaneze. În multe puncte rezultatele lui G. Meyer rămân valabile și azi, dar în alte câteva ele s-au învechit. Aici meritul revine în special lui H. Pederson²⁶⁴ și lui N. Jokl²⁶⁵, care au clarificat multe chestiuni nerezolvate definitiv de Meyer. În ultimii ani, lingvistul englez Stuart E. Mann a dat o nouă prezentare sistematică a vocalelor, a semivocalelor și a consoanelor indo-europene din limba albaneză în revista *Language* (1941, 1950, 1953). E. Çabej a tipărit în *Buletin për Shkencat Shoqërore* (1956-1958) o serie de studii asupra foneticii istorice a albanezei, în special asupra evoluției ei interne de-a lungul ultimelor patru secole, bazându-se mai ales pe limba lui Gjon Buzuku²⁶⁶. [98]

* Justin Rrota, „Për historinë e alfabetit shqip”, 1936.

CARACTERELE FONETICE CONSTITUTIVE ALE ALBANEZEI

Caracteristicile care deosebesc o limbă de alta se numesc în lingvistică *caracteristici constitutive*. Pentru albaneză astfel de caracteristici constitutive sunt:

1. Caracterul fix al accentului²⁶⁷, plasat în special pe silaba penultimă, ceea ce se mai numește și *regularizarea mecanică a accentului*.

2. Vocalele finale neaccentuate din perioada indo-europeană au dispărut²⁶⁸, în timp ce vocalele finale lungi neaccentuate din perioada indo-europeană s-au redus la vocale scurte, de obicei *ē* (ə). Astfel *ē* final de la substantivele feminine ca *vajzē* „fată”, *fushē* „câmpie” corespunde istoricește lui *-a* lung latin în substantivele feminine de tipul *rosa*, *puella*.

3. Vocalele inițiale neaccentuate din perioada indo-europeană și din perioada latină au dispărut. **Buzuku** le păstrează însă reduse, de ex. lat. *imperator*: alb. *mbret* „rege”, la **Buzuku** se păstrează o semivocală; lat. *angustus*: alb. *ngushtë*, **Buzuku** *engushtë*. Prin acest *en-* se exprimă, după cum a observat N. Jokl, un *n* sonant care formează silabă și se notează prin \underline{n} ²⁶⁹.

4. Diftongii indo-europeni lungi și scurți au dispărut, reducându-se la vocale simple (s-au monoftongat); pe de altă parte, albaneza a creat o nouă serie de diftongi. Toți aceștia sunt diftongi scurți²⁷⁰.

5. Se observă o asimilare a consoanelor în contact, astfel încât multe grupuri consonantice s-au redus la consoane simple. Și vocalele se reduc, dând grupuri vocalice și adesea vocale simple. Aceste simplificări, aceste treceri de la grupuri de sunete la sunete simple nu se realizează de obicei dintr-o dată, ci prin trepte intermediare. Astfel *gl*, pentru a ajunge la *gj* (*g´*) de azi, a trecut printr-o fază *g - j* (*gi*), deci *gluhë*: *giuhë*: *gjuhë* „limbă”. De asemenea, grupul *kt* s-a redus în albaneză la *t*, ca în cuvântul *natë*

„noapte”: lit. *naktis*, lat. *noctem*. Nici aici evoluția *kt:t* nu s-a produs dintr-o dată, ci poate printr-o treaptă intermediară *ht*, prin urmare *kt:ht:t*, sau prin treapta *kt: it : t*.

Acest proces poate fi urmărit și pentru perioada istorică mai recentă. Abaneza se înfățișează deci ca o limbă inovatoare și nu conservatoare. Conservatoare sunt: indiana veche (sanskrita), greaca veche, latina; armeană și celta sunt inovatoare, ca și albaneza, și poate chiar mai mult decât aceasta. Albaneza este o limbă atestată foarte târziu, abia în sec. al XV-lea, când se prezintă destul de evoluată. Dacă ar exista documente mai vechi, ea s-ar prezenta mult mai conservatoare. Cu toate acestea, lituaniana, atestată în sec. al XV-lea ca și albaneza, este conservatoare într-un înalt grad, de aceea albaneza poate fi considerată o limbă inovatoare.

Brugmann²⁷¹ stabilește următoarele trăsături caracteristice ale limbii albaneze: 1. în vocalism, reflexele i.e. *e*: alb. *ō* (gr. *me*:alb. *mos* „nu”); i.e. *ō*: alb. *e* (lat. *pomum*: alb. *pemë* „pom”); i.e. *o*: alb. *a* (alb. *natë* „noapte”; lit. *naktis*, lat. *nox*, *noctis*); 2. în consonantism, reflexele: i.-e. *s*: alb. *gj* (*g*) (lat. *serpens*: alb. *gjarpër* „șarpe”); i.e. *sk*: alb. *h* (gr. *gignosco*: alb. *njoh* „a ști, a cunoaște”); *nt*: *nd*; *nk*: *ng* (*nëndë* „nouă” etc.); în flexiunea verbală, extinderea formei de prezent în *-nj* provenind dintr-un **-nĭō*.

SCHIMBĂRILE FONETICE ȘI LEGILE FONETICE²⁷²

Schimbările pe care le suferă unele vocale în diferite perioade de evoluție a limbii, ca și cele suferite de consoane se produc cu o mare regularitate. Pe un teritoriu lingvistic sau într-o anumită regiune a lui, toate sunetele sau grupurile de sunete care apar în aceleași condiții evoluează în același mod. Această regulă este unul dintre principiile de bază ale metodei în lingvistică. Excepțiile întâlnite uneori nu sunt decât aparente. În cea mai mare parte, ele decurg din *analogie*, unul din factorii principali care produc modificări fonetice. De ex., în latină, paradigma a fost *honos*, *honoris*; forma de nominativ cu *-r-* s-a creat, prin analogie, de la genitiv. Tot astfel în limba albaneză, nazalizarea ghegă în cazuri ca *mī* „șoarece”, *ullī* „măslin”, *drū* „lemn, pom”, este secundară, deoarece aceste cuvinte corespund lat. *mus* și *oliva* și sl. *dŭvo*; ele sunt formații analogice după *mullī* „moară” etc. în care *i* nazal este justificat istoric.

Legile fonetice nu au acea valoare universală și necondiționată pe care o au legile naturii, de aceea e mai bine să se vorbească despre „reguli

fonetice". Ele au limite determinate, cum ar fi limitele geografice sau cronologice (adică atât din punctul de vedere al locului, cât și al timpului). Monoftongarea diftongului *je* la *e* în cuvinte ca *dhjetë* „zece”: *dhetë* acționează numai în ghegă, nu și în toscă, și chiar în ghegă este legată de câteva condiții precise, pentru că, de ex., în cuvinte ca *tjetër* „altul”, *vjet* „an” nu s-a aplicat. În toscă, rotacismul a avut perioada sa de acțiune, iar după acea perioadă nu s-a mai exercitat. Astfel, un cuvânt modern ca turc. *inat* „mâine” nu se mai supune acestei modificări. Prin urmare, legile fonetice sau regulile fonetice acționează într-o anumită perioadă istorică și pe un anumit teritoriu lingvistic.

Într-o limbă legile sau mai bine zis regulile fonetice se descoperă și se stabilesc prin deducție din câteva etimologii sigure. De ex., ecuația alb. *motër* „soră”: lat. *mater*: gr. *meter* ne arată că *a* lung indo-european a dat *o* în albaneză. Reguli ca aceasta sunt apoi valabile pentru categorii întregi de cuvinte și se aplică acelor categorii. Dacă o regulă fonetică dedusă dintr-o ecuație sau mai multe nu-și găsește aplicații în alte cazuri care par să fie asemănătoare cu primele, aceasta înseamnă că sau regula fonetică este corectă, dar unele dintre aceste apropieri etimologice sunt greșite, sau că regula este greșită. Există și a treia posibilitate: ca o altă regulă fonetică să se fi interferat cu prima.

A. ACCENTUL

Prin *accent* se înțelege evidențierea unei silabe dintr-un cuvânt față de celelalte. Cuvântul latin *accentus* se leagă etimologic de *cantus*, *cantare*, ceea ce exprimă muzicalitatea accentului și este traducerea cuvântului grecesc *prosodia* (gr. *odé* „cântec”). Un studiu comparativ al limbilor indo-europene dovedește că, într-o fază mai veche, acestea au avut un accent muzical, încă viu în lituaniană și în sârbo-croată. În acest tip de limbi, silaba accentuată nu se deosebește prea mult prin intensitate; [100] la vechii greci, silaba accentuată, în comparație cu cele neaccentuate, era mai înaltă cu o terță. Pe lângă aceasta, în perioada istorică limbile indo-europene au cunoscut și accentul dinamic sau accentul de intensitate (*expirator*).

Cu cât o limbă indo-europeană a păstrat mai mult timp accentul muzical, cu atât mai bine a păstrat forma cuvintelor și invers, cu cât accentul dinamic a fost mai puternic, cu atât silabele neaccentuate s-au redus, s-au transformat, au dispărut. Pentru o astfel de evoluție, comp., de ex., lat. *capio* „a prinde, a apuca”, *incipio* „a începe” - cândva accentul dinamic al latinei a fost pe *i*, iar **in-capio* s-a transformat în *incipio*²⁷³.

De aceste două tipuri de accent se leagă două fenomene:

1. În limbile indo-europene, accentul muzical a avut ca urmare apariția *apofoniei* (Ablaut) în formarea cuvintelor, adică schimbarea calitativă a sunetelor în interiorul cuvintelor, în special alternanța vocalelor *e* și *o*: lat. *tego* „acopăr” - *tectum* „acoperiș”, dar pe lângă acestea există lat. *toga* „învelitoare”. În cadrul acestei apofonii, în limbile indo-europene *e* aparține verbului, iar *o* aparține substantivului²⁷⁴.

2. Accentul dinamic a determinat schimbări cantitative ale vocalelor în interiorul cuvântului, astfel că vocalele accentuate devin lungi, iar cele neaccentuate devin scurte. Avem aici un Ablaut cantitativ cu treaptă lungită, treaptă²⁷⁵ normală, treaptă de reducere și treaptă de dispariție.

În limba albaneză există un accent dinamic destul de puternic, dar pentru a vedea efectele lui trebuie să-l studiem în cele trei poziții în care apare. După poziție deosebim trei accente: 1. accentul silabei; 2. accentul cuvântului; 3. accentul propoziției.

1. Accentul silabei

În principiu, accentul silabei stă pe vocale și la fel se întâmplă și în albaneză. Există însă limbi care au și consoane accentuate, ca sârbo-croata în cuvântul *trg* „târg, piață”. Acest tip de consoane formează silabă (consoane silabice).

2. Accentul cuvântului

În limbile indo-europene accentul nu era fixat pe o anumită silabă, ci era *mobil* în interiorul cuvântului; aceasta se vede azi în lituaniană și în rusă, de ex. rus. *gòrod* - *gorodà*. Aceasta este starea veche, care se reflectă și în greacă: *àntropos* (nominativ) - *antrópou* (genitiv). Deplasarea accentului în interiorul unui cuvânt se leagă de unele funcții gramaticale, ca de ex. la plural, la cazurile oblice etc.

După Jokl, în albaneză, începând din epoca romană încoace, accentul s-a fixat, și-a pierdut caracterul mobil, de aceea în albaneză cuvintele latine îl păstrează: lat. *préshbyter*: alb. *prift* „preot”. Dar există în albaneză unele urme care par să dateze dintr-o epocă foarte veche, când accentul era mobil, de ex. *përposh* (*përpevsh* „pe jos”: lat. *pedem*, gr. *pòdos*). De la acesta avem adjectivul *i poshtër* „jos, josnic” (cu -r, care se pare că păstrează terminația comparativului). Acest cuvânt există și în nord: *Curraj i epër*, *Curraj i poshtër* (toponime). Pe lângă aceasta, avem cuvântul *pështjerë* la Buzuku, Bogdanî, la arbăreșii din Italia, Borgo Erizzo în Dalmația. Acesta poate fi reconstituit și se presupun fazele: **pòstero*: *i poshtër*; *postéro*: *pështjerë* (é : je, ca în lat. *medicus*: alb. *mjek*). S-a observat că schimbarea accentului în interiorul cuvântului servește și unei funcții gramaticale, în special la formarea pluralului, de ex.: alb. *dhëndërr* „ginere”

- pl. *dhëndurrë*²⁷⁶. Se observă și în cuvântul *veshtë* - pl. *vreshta* „vie”. Prima formă provine dintr-o bază **vēnest* (locul unde se face vinul), în timp ce [101] **venést* a dat *vēneshta*: *vreshta*. Forma actuală de singular *vneshtë*, *vreshtë* este un plural singularizat. Adjective: singular *tjetër* „altul” din *jetër* (*t* - este secundar), plural *të tjerë*, din *tjerë* (*të* - e secundar). După cum a observat Pedersen, cuvântul *jetër* reflectă un **étero*. Pluralul *tjerë* reflectă un **etér* care a dat *tjerë* prin afereza lui *e* - inițial și transformarea lui *e* în *je*. Un alt exemplu de deplasare a locului accentului la plural spre începutul cuvântului este *gjarpër* „șarpe” - *shtërpinj* „târătoare”. Forma *gjarpër* a apărut dintr-o bază **sérpono* - care se apropie de lat. *serpens*. *Shtërpinj* oglindește un plural colectiv **serpini*, cu schimbarea accentului și cu dezvoltarea unui *-t-* în grupul *sr*; *gjarpinj* e un plural recent.

Ca ultim exemplu să luăm perechea *deri*, *gjer* „până, până la” *ndjerë* „până la”, și *ndër* „printre, între” legate etimologic între ele. După cum a constatat Jokl, *ndjerë* reflectă o bază indo-europeană **entéro*, raportându-se astfel la lat. *inter* „între” etc. Dar și *ndër* se apropie de lat. *inter*. Prin urmare raportul dintre *ndjerë* și *ndër* este acel dintre **entéro-s* accentuat și **enteros* neaccentuat folosit ca prepoziție.

În limba albaneză contemporană la majoritatea cuvintelor accentul se află pe penultima silabă, cuvintele fiind astfel paroxitone. În unele cuvinte se observă azi procesul de deplasare a accentului²⁷⁷. De ex., *këlbazë* „gălbează”, derivat de la verbul *kalb* „a putrezi” - **kálbëzë* - *këlbázë*. La fel se întâmplă cu cuvintele de tipul *kámbezë* „cocoșul puștii” - *kamése* (ghega de sud) sau cu **bukurzë* - *bukurézë* „licurici” și cu *únëzë* - *unázë* „inel” etc. N. Jokl a considerat acest proces ca general și l-a numit *regularizarea mecanică a accentului*. Comp. și aceste cazuri: *kóthër* - *kothére* „fărâmitură uscată de pâine”, *kréhër* „pieptene” - pl. *krëhenj* (*gërhana* „pieptene pentru lână”; în N. *gërhanë-a* este un plural singularizat), *vórrëzat* - *vorrézat* „cimitirele”, *bishtëzë* - *bishtézë* „chingă”, *gishtëzë* - *gishtézë* „degetar”, *dórëzë* - *dorézë* „mâner”, *Prévezë* - *Prevézë* (*prevë* „trecere, potecă”). La fel se explică și *hámull* - *hamállë* „câmpul după secerarea grâului”.

Dar albaneza are și cuvinte oxitone (*atá* „ei, accia”) și proparoxitone (*fúshavet* „câmpiiilor”), iar la **Buzuku**, **Bogdani** etc. găsim și accentul pe a treia silabă înainte de finală: *mjálcazitë* „albinele” sau în albaneza din Grecia, *grérazitë* „viespile”²⁷⁸.

Odată cu căderea silabei finale, cuvintele proparoxitone au dat în albaneza nouă cuvinte paroxitone: *fúshësë* a dat *fúshës*, *málinë* a dat *málin*. Acest lucru a fost observat pentru prima dată de Sami Frashëri, când spune (*Gramatika*, 1886, p. 4) că în loc de *hëkurë* „fier”, *púnënë* „muncă” se spune *këkur*, *púnën**.

* V. și *Buletin për Shqencat Shoqërore* 1 (1956), 128.

Regularizarea mecanică a accentului, cu fixarea lui pe silaba penultimă este, după toate aparențele, un proces din perioada istorică și nu din cea preistorică a limbii albaneze. Cuvintele împrumutate din greaca veche și din latină păstrează, în general, locul accentului așa cum l-au avut aceste cuvinte în cele două limbi din care provin.

Cuvintele turcești oxitone sunt păstrate ca atare în toscă, în timp ce ghega le transformă în paroxitone: *hurma* - *hurmë* „curmal”, *sarmá*: *sármë* „sarma”, *hallvá* : *hállvë* „halva” etc.²⁷⁹.

Accentul în cuvintele compuse

Unele limbi indo-europene accentuează prefixele, altele accentuează numai verbul. Albaneza nu accentuează prefixul, ci cuvântul-rădăcină, de ex. *thaj* „a usca” - *përtháj* „a se vindeca (rana)”; *shij* „a șterge” - *mëshj* „a șterge” - *fshij* „a șterge, a mătura”; *dórë* „mână” - *përdór* „a folosi”. Așa se explică și *djeg* „a arde” - *ndez* „a aprinde” (al doilea cuvânt se leagă de *djeg*, dar are *n*-).

De altfel limba albaneză păstrează un stadiu mai vechi în unele tipuri de cuvinte. Astfel, în compusele de tip vechi se accentuează prefixul, de ex. *tek* „la, spre” = *te* + *ku*, așa cum a explicat Pedersen. La început această prepoziție a fost adverb și de aceea se folosește azi cu nominativul. Și *nga* „de la, din” a fost adverb. Și în unele dialecte accentul stă pe prefix, de ex. *kurgjā* „nimic”, dar și *kurgj* în *Arbnesh* (Borgo Erizzo, Dalmația) și în *Dibra kurgj*. La fel *mjesditë* „amiază” se pronunță *mjézdít* în unele dialecte, cum ar fi în Borgo Erizzo (Tagliavini, 191)^{280, 102}

În compusele vechi cu un pronume ca prin element, de ex. *sivjet* „anul acesta” se accentuează partea a doua, dar *sot* „azi” (*so dite*) și *sonte*, *sonde* „descară” (*so nate*, după cum se știe încă de la Bopp) au accentul pe prima parte, pe pronume. Se pare că acesta este un mod mai vechi de accentuare, iar *sot* și *sonte* sunt compuse mai vechi decât *sivjet*. Cu ele se aseamănă, în această privință, și *tek* „la, spre” din *te ku*, amintit mai sus. Și pronumele posesive *im* „al meu”, *yt* „al tău”, *jote* „a ta”, *ynë* „al nostru” etc. au accentul pe prima parte, de aceea partea a doua (pronumele personal) apare redusă din punct de vedere fonetic. Același lucru e valabil și pentru adverbul *tutje* „încolo, departe” care, după părerea noastră, este aglutinat din unitățile simple *të(kë) tu(a) tje*, ca și pentru *duke*, *tuke*. Așa trebuie considerate și *aq:aqë* „atât”; acesta trebuie descompus în *a - q / a - që* cu accentuarea elementului deictic (demonstrativ) *a-*; *q-*, *që-* reprezintă forma redusă a lui *qyetë* = *aq* „atât” pe care o găsim la P. Budi. Cuvântul *aq - aqë* este probabil o formație veche cu *a*. La fel sunt și *afer* „aproape”, *avull* „abur”.

Dimpotrivă, formațiile noi cu aceste elemente au accentul pe partea a doua: *i atillë* „asemenea”, *ai* „el, acela”, *ajó* „ea, aceea”, *atá* „ei, aceea”, *ashtrú* „așa”, *atý* „acolo”, *andéj* „încolo” etc. Și în *ndónëse* „cu toate că, chiar dacă...”, cuvânt format din trei părți, accentul cade pe prima parte. Alte compuse ca: *sikur* „ca, ca și cum”, *nëpër* „prin, printre” se pronunță mai curând complet neaccentuate. Rezumând aceste cazuri, vom recunoaște, pentru albaneza veche existența unei accentuări a compuselor pe primul element.

3. Accentul propoziției

Propoziția *ku është* „unde este” se accentuează *kú është*, ceea ce a dat în vorbire *kúshtë*, în special în sud. Tot astfel *sa është* „cât este” a dat *sa'shtë*, *nga është* „de unde e”: *nga'shtë*, *përse është* „pentru ce este”, *përse'shtë* etc..., peste tot cu afereza vocalei neaccentuate a celui de al doilea cuvânt. Această afereză apare și în alte limbi (gr. *pù ine* „unde este” și *pù'ne*, sb.-cr., *ne ima* „nu este” și *nema*) și se datorează influenței accentului în interiorul propoziției. La fel se explică și verbul albanez *jakë - jakëni*, *jakë = eja këtu* „vino aici”: *ja këtu*, *jakë*.

Accentul joacă un rol important în propoziție. În gramatica istorică se explică prin el unele forme gramaticale.

Ramura foneticii care studiază schimbările fonetice suferite de cuvinte în interiorul propoziției se numește *fonetică sintactică* (germ. Satzphonetik). Acest domeniu nu a fost cercetat aproape de loc în albaneză²⁸¹. Există schimbări fonetice, evoluții și dispariții de sunete etc. care nu pot fi înțelese exact decât privindu-le în interiorul propoziției. Astfel, de exemplu, dezvoltarea unui *j* pentru evitarea hiatului în cuvintele *i jati* pentru *i ati* „tata”, *e jëma* pentru *e ëma* „mama”, *jap* pentru *ap* „a da”, pe care le-a studiat H. Pedersen, s-a produs între două cuvinte diferite în îmbinările din propoziție. Legătura care explică astfel de creații în interiorul complexului propoziției se numește în lingvistică, cu un termen luat din gramatica indiană, *sandhi*. Prin *accentul sintactic* și prin *sandhi* se explică în limba albaneză și unele creații din morfologie și, în special, din formarea cuvintelor. În morfologie, raportul dintre pronumele demonstrativ și articolul care a apărut din acesta se explică prin faptul că, în propoziție, pronumele a fost totdeauna accentuat, iar articolul prepozitiv (în procliză) și postpozitiv (în encliză) a fost pronunțat neaccentuat încă din vechime: *ai* „el, acela”, dar *i mirë* „bun”, și *mal-i* „munte - le”. Tot astfel pronumele personale *mua* „pe mine, mie” și *ty* „pe tine, ție” au fost accentuate în propoziție, în timp ce formele scurte *më* „îmi, mă” și *të* „îți, te” au fost neaccentuate, atât în

procliză (*më tha* „mi-a spus”), cât și în encliză (*thuajmë* „spune-mi”). De aceea primele au păstrat forma lungă, iar celelalte s-au redus la forme scurte. După cum a observat pentru prima dată **Bopp** în 1854, adverbul *sonte* „deseară” (la autorii vechi *sónëte*) a apărut din aglutinarea a două cuvinte: *só nate*, *aso nate* „deseară”, cu accentul pe pronumele *so*, iar *sot* a apărut din *só dite*. Pronumele nedefinit *asgja*, *asgjë* „nimic” s-a format în interiorul propoziției astfel: într-o frază de tip popular ca *as gjë më tha*, *as gjë (gja) më dha* „nici nu mi-a spus, nici nu mi-a dat nimic” s-a produs o atracție, o[103] apropiere a celor doi membri *as...gjë (gja)*, ele ajungând să formeze un singur cuvânt. Cuvântul italo-albanez *mbiattu*, *mbiatu* „îndată, imediat”, pe care **G. Meyer*** îl explică prin alb. *mbi* „pe, asupra, despre” + it. *atto* „act, acțiune” nu e nimic altceva decât *mbi atë* „despre aceasta”, în fraze ca *mbi atë më tha* „despre asta mi-a spus”, accentuat *mbi áta*, deci două cuvinte au devenit un singur cuvânt. La fel çam. *shklata* „cum așa?”, pe care **H. Pedersen** îl explica prin it. *schiatto* „neam, rude”, nu e nimic altceva decât o întregă propoziție redusă la un singur cuvânt: *shkle àta?* „Ce a fost asta?”, cu pronumele neutru (în Gjirokastra *ç'qe ata?* „ce a fost asta?”) și cu accentul pe cuvântul din mijloc. Cuvântul *mase* „numai”, care apare la **Gjon Buzuku** în propoziții ca *të jeni mase të mirë* „numai să fiți buni”, a apărut în propoziții negative de tipul *Nuk erdh tjetër ma se* „n-a venit altul decât...”. Astfel, tosc. *mbase* „poate” este *mba se* „eu spun că”, ghg. *druse* „poate” este *drue se* „mă tem că...”, iar italo-alb. *oce* „poate” provine din *thot se* „spune că”. Astfel de aglutinări de cuvinte care, prin conservarea membrilor care le alcătuiesc, dovedesc că sunt relativ recente, sunt frecvente în limba albaneză, mult mai frecvente decât se crede. Toate aceste procese se leagă strâns de o caracteristică a foneticii sintactice a albanezei. **G. Weigand** a observat cu multă perspicacitate că, în vorbire, în propoziția albaneză cuvintele nu se despart unele de altele, ci, la fel ca și franceza, albaneza le *leagă*, adică le pronunță într-un flux neîntrerupt. Cu alte cuvinte, lipsese acele mici *pauzo caro*, în alte limbi, izolează cuvintele în vorbire. De exemplu, un text vorbit ca *nëpërshkrime* poate fi *në përskrime* „în descrieri” sau *nëpër shkrime* „prin scrieri” și numai din context se înțelege ce a vrut să spună vorbitorul prin aceasta. Tot astfel stau lucrurile cu *nështator*: *në shtat orë* „în șapte ore”: *në shtator*, „în septembrie”, după caz, și cu *nandorë* : *nandorë* „noiembrie” sau *nand orë* „nouă ore”. [104]

* *Dicționarul etimologic al limbii albaneze*, 165.

Vocalismul indo-european în limba albaneză

Vocalismul indo-european nu este cunoscut, dar poate fi reconstituit printr-o comparație a limbilor indo-europene între ele. Existau vocalele *a*, *e*, *i*, *o*, *u* și (ə,) numit *ɣva*, cu un termen din gramatica ebraică. Aceasta este seria vocalelor scurte, cea a vocalelor lungi fiind *a*, *e*, *i*, *o*, *u*.

Diftongii indo-europeni au ca al doilea element un *i* sau *u*: *ai*, *ei*, *oi*, *ui* și *au*, *eu*, *ou*. Seria diftongilor cu vocală lungă: *ai*, *ei*, *oi* și *au*, *eu*, *ou*.

Prin vocalismul indo-european al limbii albaneze înțelegem acel sistem de vocale pe care aceasta l-a moștenit în esență din perioada sa preistorică, perioadă comună cu celelalte limbi indo-europene surori și pe care l-a dezvoltat și modificat în cursul secolelor într-o manieră proprie. Această evoluție face parte dintre acele trăsături caracteristice (caractere constitutive) pe care le-am amintit mai sus și care deosebesc albaneza de limbile-surori, conferindu-i locul specific pe care-l ocupă în sânul familiei lingvistice indo-europene.

Vocalele indo-europene simple se reflectă în limba albaneză astfel:

I. Seria scurtă

1) *i*-*e*.*ă*: ca în majoritatea limbilor indo-europene, și în albaneză *i*-*e*. *a* se reflectă prin *a*: de ex.: alb. *kam* „a avea” și *kap* „a apuca”: lat. *habeo*, *capio*; alb. *i athët* „acrișor”: lat. *acidus*.

În toscă, înainte de *n*, *m*, nazalizându-se, *a* s-a transformat în vocala medie *ë* (ə): gheg. *bāj* - tosc. *bēj* „a face”, gheg. *hănë* - tosc. *hënë* „lună”, gheg. *ranë* - tosc. *rërë* „nisip”, gheg. *kambë* - tosc. *këmbë* „picior”, gheg. *dhamb* - tosc. *dhëmb* „dinte”, gheg. *gjamë* - tosc. *gjemë* „geamăt, vaier”. În alte câteva cuvinte, această modificare nu s-a produs: *thanë* „spuseră”, *lamë* „lăsarăm”, *thamë* „spuserăm” etc. Acest fapt are cauze istorice și pare să se lege de despărțirea în silabe în interiorul cuvântului și de vecinătate grupurilor consonantice vechi.

2) *i*-*e*.*ë* se reflectă în albaneză în patru moduri:

a) *i*-*e*.*ë* alb. *e* în puține cazuri, de ex. alb. *mbledh* „a aduna, a strânge” (= *mbë* + *ledh*): lat. *lego*, gr. *lego*. La fel și alb. *zgjedh* „a dezlega, a rezolva” (= *zg* + *ledh*); *mbë*-, *z*-, *g*- sunt prefixe: componentul *ledh* corespunde lat. *legere* (și „a aduna, a strânge”, dar și „a citi”): *Zgjidhe këtë shkrim* „citește această scriere” apare și la arbăreși.

b) *i*-*e*.*ë* alb. *ja* sau *je* (*ja*, *je*). Aceasta se întâmplă și în elementele indo-europene ale albanezei, și în elementele ei latine: lat. *medicus*: alb. *mjek* „medic”. Acest reflex al lui *e* scurt indo-european se observă și la verbe: alb. *mbjell* „a semăna”, *sjell* „a aduce” etc.; alb. *mjel* „a mulge”.

gr. *amélgo*; lat. *decem* : alb. *dhjetë* „zece”; lat. *vetus* : alb. *vjetër* „bătrân, vechi”; sl. *pekō* : alb. *pjek* „a coace”, alb. *djeg* „a arde” : lit. *degù*²⁸³.

c) *i.-e. ě* alb. *ie*. Aici intră tipul dialectal și, poate, mai vechi cu accentul pe *i*: *miel*, *siell* etc., în special la verbe. De ex., la arbăreșii din Italia există *miel* cu participiul (*kam*) *mjëlë*, *siell* - (*kam*) *sjellë*, *viel* - (*kam*) *vjëlë*., la fel și la scriitorii vechi, în Borgo Erizzo (Dalmația) etc. Reiese că prezentul actual (*mjel*, *sjel*, *vjel*) provine din participiu. Substantive: alb. *miell* „făină”: germ. *Mehl*.¹⁰⁵

d) *i.-e. ě* alb.: *ja* (*ja*). Din cazuri ca: lat. *dexter*: alb. *i djathtë* „drept” (**Buzuku** *i djathtë*), lat. *ex*, gr. *eks*: alb. *jashtë* „afară”, lat. *mel-is*, gr. *meli-tos*: alb. *mjalhtë* „miere”, lat. *serpens*: alb. *gjarpër* „șarpe”, lat. *sex*: alb. *gjashhtë* „șase” reiese că *i.-e. ě* a dat și *ja* (*ja*).

Evoluția *i.-e. ě*: alb. - *ja* (*ja*) este neexplicată. Reflexul apare și în câteva cuvinte latine: lat. *serra*: alb. *sharrë* „ferăstrău”, lat. *cerrus*: alb. *qarr* (bot.) „cer”²⁸⁴.

În 1947 lingvistul italian V. Pisani a dat o explicație a faptului că *ě* se transformă în *ja*. Acest fapt se întâmplă și în celelalte limbi: v. sl. *petř* rus. *pjat*'.

Trebuie subliniat că, într-o fază relativ nouă a albanezei, *je* (*je*) care provine din *ě* s-a transformat din nou în *e* în multe regiuni din Gegëria: *dhjetë* „zece” - *dhetë*; *vjel* „a culege” - *vel* etc. **Buzuku**, **Budi** scriu *dhjetë* și nu *dhetë*. Transformarea *je* : *e* nu se produce în toate cuvintele. Se pare că fenomenul acesta se leagă de caracterul consoanei din vecinătate: o oclisivă dentală sau labială (*t*, *d*, *p*, *b*) nu a permis monoftongarea: *tjetër* „altul”, *djeg* „a arde”, *pjek* „a coace”, *bjeshkë* „munte înalt cu pășuni”, în timp ce spirantele au permis-o: *dhetë*. Există și oscilații, ca în cuvântul *vjet* „an” în care *je* nu s-a monoftongat. Aceste refaceri, în care rezultatele ultime revin la formele de la început, se numesc în lingvistică *restaurări* sau *formațiuni regresive*. Așadar cuvântul albanez care corespunde lat. *decem*, gr. *deka* este *dhjetë* și nu *dhetë*.

3) *i.-e. ĭ* este reflectat în albaneză, ca în majoritatea limbilor indo-europene, prin *i*: alb. *lidh* „a lega”, *ditë* „zi”: lat. *ligare*, *dies*, v. sl. *denĭ*.

Vocala *i* deschis scurt, care de obicei se găsește înaintea a două consoane, s-a transformat în albaneză în *e*²⁸⁵. Se vede clar acest fapt în împrumuturile latine ale albanezei: lat. *piscis*: alb. *peshk* „pește”, lat. *missa*: alb. *meshë* „missă”, lat. *littera*: alb. *letër* „scrisoare”. Aici intră și numele orașului *Lissus*: *Lesh*.

4) *i.-e. ð* dă regulat *a* în limba albaneză: lat. *nox, noctis*, irl. *innocht* „deseară”: alb. *natë* „noapte”, lit. *naktis* „noapte”; la fel și lat. *os, ossis*: alb. *asht, -i, eshtra* „os, oase” (*eshtër* - plural singularizat), lat. *hortus*, germ. *Garten* „grădină”: alb. *gardh* „gard”, sl. *gradŭ gorod* etc., lit. *gardas* „gard”; lat. *nos*: alb. *na* „pe noi, ne”.

Acest reflex (*i.-e. ð*: alb. *a*) este unul dintre principalele argumente care pledează împotriva teoriei lui Schleicher, Camarda etc., care credeau că albaneza se apropie de greacă și latină. Transformarea *o:a* este caracteristică pentru limbile indo-europene nordice.

La inițială, *i.-e. ð* din perioada preistorică, precum și *o* din perioada latină a albanezei au dat în ghegă *vo-*, iar în toscă *va-*: *vatër, vatër* „vatră”; *vorr, varr* „mormânt”; *i vokët, i vakët* „încropit”. În împrumuturile latine găsim reflexe diferite: pe de o parte, *vo-*, *-va* ca în elementele autohtone: lat. *oleum*: alb. *voj, vaj* „ulei, grăsime”; lat. *orphanus*: alb. *i vorfën, i varfër* „sărac, sărman”, pe de altă parte, *ve-*: lat. *opus, operis*: alb. *vepër* „acțiune, operă”; lat. *orbis*: alb. *i verbër* „orb”. Această dublu reflex nu a fost explicat până azi. Reflexul *vo-*, *va-* a continuat până în perioada slavă: sl. *ubogŭ*: alb. *i vobek* „sărac”, la arbăreșii din Italia *i vapëk*, care e forma corespunzătoare din toscă. Evoluția *vo-*: *va-* aparține perioadei preliterate și medievale a albanezei, după cum reiese din rom. *vatră*, sb.-cr. *vatra* care reflectă forma *vatra* din toscă. Din punct de vedere fonetic există o oarecare apropiere de evoluția *o*: *oa* din română în cuvinte ca rom. *noapte* din lat. *noctem*, rom. *groapă* din alb. *gropë*²⁸⁶.

5) *i.-e. ũ* alb. *u*: alb. *dru* „lemn, arbore” (*Buzuku drutë*): sl. *dsŭrvo*, gr. v. *drys*; alb. *nuse* „mireasă, noră”: lat. *nuptiae nurus*, sanscr. *snusha*.

6) *i.-e. ̥* (*̥va*): reflectarea sa în albaneză este problematică și nu este cunoscută²⁸⁷.

II. Seria lungă

1) *i.-e. ā*, având o pronunție închisă, a dat în albaneză *o*: lat. *mater*: alb. *motër* „soră”, lit. *mote* „stăpâna casei, femeie în casă”. Împrumuturile grecești ale albanezei păstrează acest mod de reflectare, această treaptă mai veche, anterioară pătrunderii elementelor latine, de ex. alb. *mokër* „piatră de moară”: gr. *machana*. Elementele latine n-au luat parte la această transformare, adică *a* latin a dat *a* în albaneză, de aceea putem afirma că această transformare a albanezei datează din perioada preistorică.¹⁰⁶

2) *i.-e. ē* alb. *o*: de ex. alb. *përposh* „jos, în jos, la vale” = *per* + *posh*: lat. *pes, pedis* (albaneza n-a păstrat acest cuvânt ca substantiv, ci numai ca adverb); alb. *i plotë* „plin, întreg, deplin”: lat. *impletus*; alb. *mos* „nu”, gr. *me*.

Fonetic nu e posibil ca *i.-e. ē* să fi dat dintr-o dată *o*, ci trebuie să fi existat o treaptă intermediară. *ē* trebuie să fi fost *e* deschis: *ē* : *a* închis, adică *ē* : *ā* : *ā* : *ō* ²⁸⁸.

Asupra lui *e* latin părerile diferă, dar el nu a dat *o*, prin urmare *e* : *o* e o transformare foarte veche, preromană. Pentru latină comp. *valere* : alb. *vlej* „a valora”.

3) *i.-e. ī* a dat în limba albaneză tot *i*, ca și *i* scurt. Comp. alb. *pi* „a bea”: gr. *pino*, sl. *piti*.

4) *i.-e. ō* se reflectă în limba albaneză prin *e*²⁸⁹: alb. *pelē* „iapă”: gr. *polos* „mânz”, alb. *tetē* „opt”: gr. *okto*, lat. *octo*. La fel sunt tratate și împrumuturile latine ale albanezei, comp. alb. *pemē* „pom”: lat. *pomum*, *poma*; alb. *herē* „(o)dată”: lat. *hora*.

5) *i.-e. ū* are în albaneză două reflexe, după poziție (Pedersen):

a) în corpul cuvântului, *i.-e. ū* dă *y* : alb. *hyll* „stea”: lat. *sol*, considerând, după Pedersen, un **sul* ca bază a alb. *hyll*;

b) în silaba finală *i.-e. ū* dă *i* : lat. *mus* : alb. *mi* „șoarece”, gr. v. *mys*, sl. *miš* alb. *thi-u* „porc”: lat. *sus*, v. gr. *hys*, *sys*.

Cum se produce această trecere de la *ū* la *y*?²⁹⁰ De ex., lat. *fructus*: alb. *fryt* „fruct” are la autorii vechi forma *frujt*. Evoluția *uj* : *y* aparține ultimelor trei secole. De ex., pentru *yll* în Gjakova se spune *uvill*, în care *v* e un evitator de hiat, iar forma anterioară a fost *uill*. La Buzuku găsim *γill* (*uill*). Acest fapt a fost observat de N. Jokl. Pronumele *yt* e scris de Buzuku *γit* (*uit vēlla*). Prin urmare, *u* lung a dat *y* prin intermediul treptei *ui* (*uj*). Această evoluție a fost observată mai întâi de Meyer-Lübke și explicată apoi de N. Jokl.¹⁰⁷

Metafonia

Transformarea vocalei *a* în *e*, numită *metafonie* (*Umlaut*) apare la câteva categorii gramaticale, în special la substantiv și la verb. E o caracteristică a câtorva limbi indo-europene, printre care se numără și albaneza²⁹¹.

Substantive: *dash* „berbec” - *desh* „berbeci”, *asht* „os” - *eshtra* „oase”, *plak* „bătrân” - *pleq* „bătrâni”, *natē* „noapte” - *net* „nopti”. Pe lângă plural, metafonia apare și la genitiv: *i ati* „tata” - *i t'et* „tatălui”. Comp. și gr. *alphi*: alb. *elp* „orz”.

Verbe: *rrah* „bat” - *rreh* „bați”, *vras* „ucid” - *vret* „ucizi”, *flas* „vorbesc” - *flet* „vorbești”, *ngas* „ating, ațâț” - *nget* „atingi, ațâți”. Aceste creații ale albanezei au fost studiate de A. Meillet și de N. Jokl. Meillet a observat următorul fapt: lat. *lego*, *legis* etc. corespund alb. *rrah*, *rreh* care provin dintr-un **rrahi*. Metafonia se datorează unui *i* lung din silaba următoare. (tipul *vras-vret*: **vratjō* : *vras*; *vratī* : *vret*).

La substantiv se întâmplă același lucru, de ex. lui *plak* - *pleq* îi corespund pe deplin lat. sg. *hortus*, pl. *horti*; alb. sg. *plak* „bătrân”, pl. **plaki* : *pleq*. Dialectele din nord au *gardh* „gard”, *gardhe* „garduri”, *gjerdhe*, *gjirdhe*; *konak* „loc de popas” - *koneqe* (Grecia), în nord *koniqe*; *çaradak* „cerdac” - în nord, *çerdiqe*; *prak* „prag” - *pregj*, *prigje*; *shat* „sapă”, *shetër*, în nord *shitmat* etc. Multe dintre acestea au fost culese în nord de W. Cimochowski. Prin urmare, în nord avem treptele *a* : *e* : *i* la pluralul substantivelor. Transformarea *a*:*e*:*i* apare și la verb: *rrah* „bat”, *rreh* „bați”; *rrihni* „bateți”; *kam* „am”, *ke* „ai”; *kishja* „aveam”.

Cum se explică faptul că *a* latin dă în albaneză uneori *a*, alteori *e*? De ex., lat. *civitem* : alb. *qytet* „oraș”, lat. *potestatem* : alb. *pushtet* „stăpânire”; lat. *sanitatem* : alb. *shëndet* „sănătate”; lat. *voluntatem* : alb. *vullnet* „voință”; lat. *veritatem* : alb. *vërtet* „adevărat”; lat. *galbinus* : alb. *gjelbër* „verde”; lat. *calicem* : alb. *qelq* „cupă”; lat. *salicem* : alb. *shelg* „salcie”; lat. *gallus* : alb. *gjel* „cocoș”; lat. *draco* : alb. *dreq* „drac”; lat. *Christi Natale* : alb. *Kërshndella* „Crăciun”; lat. *miraculum* : alb. *mrekulli* „minune”; lat. *imperator* : alb. *mbert* „rege” etc.

Aceste cuvinte nu au în silaba următoare un *i* lung care să justifice trecerea lui *a* la *e*; de exemplu, lat. *gallus* : alb. *gjel* „cocoș”, lat. *civitem* : alb. *qytet* „oraș”; lat. *canis* : alb. *qen* „câine”. Asupra metafonei în aceste cuvinte există mai multe teorii. Meyer crede că *gjell* nu vine de la *gallus*, ci de la pluralul *galli*, *dreq* nu vine de la *draco*, ci de la pluralul *draci*. Această ipoteză nu pare prea sigură, deoarece de obicei împrumutăm cuvintele la singular și nu la plural.

Meyer-Lübke crede că la *galbinus* : *gjelber*, *a* > *e* din cauza lui *l* care închide silaba. Totuși, există și cazuri când aceasta nu se întâmplă în albaneză. De ex. *kalb* „a putrezi”, *gjalpë* „unt” etc. (Barić). Ulterior Meyer-Lübke emite ipoteza că albaneza n-a luat aceste cuvinte din latina, ci din dalmată. De ex., alb. *mbret* „rege” - în Dalmația (Ragusa) *impret*. Dar și această ipoteză rămâne nedemonstrată.

N. Jokl are o părere mai plauzibilă. Pentru câteva cuvinte ca *qelq*, *shelg* etc. el crede că procesul s-a petrecut în albaneză, acest *e* aparținând pluralului singularizat. O dovadă ar fi alb. *shëndërtat* „sărbătoare religioasă la 6 august”: lat. *Sanctam trinitatem*, care l-a păstrat pe *a*, deoarece acest substantiv nu poate avea plural (în religia creștină, trinitatea este concepută ca o singură ființă, cu trei forme), prin urmare evoluția *a* : *e* nu este posibilă. Nu sunt singulare, ci [108] plurale singularizate următoarele cuvinte: lat. *civitem* : alb. *qytet* - pl. *qytete*: acest plural s-a singularizat: *qytet*, cum se

întâmplă în sg. *asht* „os”, pl. *eshtra* „oase” care, sub forma *eshtër*, se folosește și la singular. Există și alte câteva dovezi. Pentru cuvântul *qytet* Hahn (1854) amintea ruinele unui castel al lui Skanderbeg cu numele *qytat i Skënderbegut*. De asemenea, lat. *miraculum* a dat la plural *mrekuj*, de la care s-a format singularul *mrekull* „minune, miracol”; avem de-a face aici cu procese ale morfologiei care influențează fonetica. În *Dicționarul* lui Bardhi (1635) găsim forma *mrakull*, la fel și în *Dicționarul* lui Gazulli *me un mrakullue* „a se minuna”.

Prin urmare *qytet*, *shëndet*, *mrekull* etc. sunt plurale singularizate. Unele dintre ele nu exprimă pluralul obiectelor, ci o intensitate, sunt plurale intensive, ca *pleqëri te bardha* „bătrâneți fericite”, *nderimet* „onoruri”, *fajet e tua* „greșelile tale”.

Transformarea lui *a* în *e* nu este singurul tip de metafonie din albaneză. Un alt tip este *u - y*. Fenomenul se petrece la plural, ca în *lumë* „râu”: *lymëna* „râuri”; *gju* „genunchi”: *gjynjë* (pl.), *grure* „grâu”; *grynjëra*, *grynjëna* „lanuri de grâu”, în *dry-ni* „lemne” față de *dru-ni* etc.

Un alt tip de transformare vocalică, apropiat de metafonie, este transformarea *e - i* în plurale de tipul *shteg* „potecă” : *shtigje* „poteci”, *breg* „țârm” : *brigje* „țârmuri”. [109]

Vocalele neaccentuate (atone)

1. Vocalele atone inițiale

În legătură cu vocalele neaccentuate se pun câteva probleme: 1. în ce poziție din interiorul cuvântului sunt mai rezistente vocalele neaccentuate? 2. cum se pune problema vocalelor neaccentuate în silabă închisă și în silabă deschisă? 3. care dintre vocalele neaccentuate și-a păstrat mai bine timbrul și care nu?

Cele mai multe dintre aceste probleme sunt încă nestudiate. Se poate spune, în general, că în albaneză vocalele scurte neaccentuate au dispărut în poziție inițială și în poziție finală, iar cele lungi s-au redus, de obicei, în aceste poziții. De acest fapt se leagă și problema cronologiei acestor fenomene. Vocalele inițiale neaccentuate au suferit afereza²⁹². Comp. lat. *augustus*: alb. *gusht* „august” (lat. vulg. *agustus* : it. *agosto*). În documentele vechi, în special la Buzuku, se observă că aceste vocale nu au dispărut complet. Astfel, la acest autor întâlnim dispariția vocalei inițiale ca în

lat. *amicus* : alb. *mik* „prieten”, dar într-o poziție determinată, anteconsonantică (înaintea a două consoane) găsim urme ale acestor vocale ca: *vocală + mb* : *embëri*, *mbrini* „înjuțați”, *vocală + nd* : *Enduo* (*Antonius*), *Ndue*; *vocală + lt (ld)*: *elter* (*altare*), *lter* „altar”; *vocală + rg* : lat. *argentum*: alb. *argjend* „argint”. Vocale inițială se păstrează aici nu sub forma *vocalei pline*, ci sub forma unei *sonante (semivocale)* care poate forma silabă. Miklosich, fără a-l cunoaște pe **Buzuku**, a emis ipoteza că, în albaneză, vocalele inițiale au dispărut treptat. Pe atunci teoria aceasta nu a fost acceptată. După cincizeci de ani a fost descoperit **Buzuku**, iar ipoteza a fost confirmată. Lingvistul român **A. Balotă**, fără a-l cunoaște pe **Buzuku**, a emis aceeași ipoteză. Și în română există un asemenea fenomen, și acolo, în unele dialecte vocala inițială se conservă bine, sub forma unei vocale medii *î*: lat. *imperator*: rom. *împărat*, alb. *mbret* „rege”; lat. *angustus*, rom. *îngust*, alb. *angushtë* „îngust”, dar la **Buzuku** *engushtë*. Există, de asemenea, și alte exemple²⁹³.

Din afereza vocalelor neaccentuate deducem că vocalele neaccentuate inițiale de azi nu pot fi aceleași cu vocalele existente la început. Ele sunt sau secundare, adaosuri ulterioare, sau provin din împrumuturi noi din alte limbi, ori au existat încă de la început, dar au fost accentuate. Este secundar elementul deictic *a* - în *ata* „ei, aceia”; *i atilë* „astfel de...”, după cum o arată și existența formelor simple (*për*)*ta*, *i tillë*, *shtu* „așa” (la **Harff** și **Buzuku**). Vocale accentuată a existat, dar a pierdut accentul în cuvinte de tipul *ari-u* „urs”. Existența acestei vocale în vechime e dovedită de înrudirea cuvântului cu gr. *arktos*, celt. *art* „urs”. La **Bogdani** găsim *arat* „urși”. O astfel de deplasare a accentului se observă și la *njeri* „om”, cândva (chiar și azi în nord) *niëri*, care merge cu gr. *anër*, *andrós* „bărbat”. Vocale este secundară și în alb. *arësye* „motiv, cauză” din lat. *rationem* etc.[110]

2. Vocalele atone în corpul cuvântului

În corpul cuvântului vocalele neaccentuate s-au redus, de obicei, la *ë* (*ø*), comp. *gaz* „bucurie”: *gëzoj* „a se bucura”; *baltë* „noroi”: *mbëltoj* „a sădi”, *Beltojë*; *darkë* „cină”: *dërkuj* „a cina”; *luftë* „război, luptă”: *lëftoj* „a lupta”; *grek* „grec”: *gërqisht* „grecește”; *lirë* „liber”: *lëroj* „a elibera” etc.

În poziție posttonică, *ë* neaccentuat a căzut complet în multe regiuni. Astfel, autorii vechi din nord au pentru gr. *fàrmakon*, forma *farmëk* „otrăvă”, *petëk* „haină” pentru *petk*. Dintre celelalte cuvinte de origine străină. comp. de ex., gr. *kàlamos*: alb. *kallëm*, azi *kallm* „trestie”; lat. *cànapis*: alb. gheg.

kanp, tosc. *kērp* „cânepă”. În toponimie, *Pult* apare în documente cu formele: *Pūlatum: Pulēt : Pult; Isamum: Ishēm: Ishm; Drivastum: *Drivēsht: *Driēsht : Drisht*. Numele acestui oraș se leagă de *Drin*, de aceea la *Bogdani* există forma *Drinsht*.

b. În poziție protonică: lat. *vitulea*: alb. *fujë,-ak* „capră de un an”; lat. *venenum*: alb. *vner, vrer* „fiere, venin” (*vēner - vērer* în izvoarele vechi); lat. *parentem*: alb. *prind* „tată, părinte” (*pērind* la autorii vechi din nord); lat. *miraculum*: alb. *mrekulli* „minune” (*mërekull* la autorii vechi); lat. *gaudimentum*, alb. *gazmend* „bucurie” (*gazëmend* la autorii vechi); lat. *voluntatem*: alb. *vullnet* „voință” (*vullëndet* la toți autorii vechi); alb. *e shtunë* „sâmbătă” - *eshëntundeja* la acești autori. De asemenea, la autorii vechi apar: *prire* „a atârna, a înclina”: *përirem; pruar : përuar; prapë* „din nou, iar”: *përapë; pres* 1. „a aștepta”, 2. „a tăia”: *përes; mbledh* „a strânge, a aduna”: *mbëledh; krabë* „băț, ciomag”: *kërabë; Koplík: Kopiliko*.

În ceea ce privește cronologia, reducerea vocalelor atone la *ē* poate fi veche, dar dispariția lor este relativ recentă, petrecându-se în special în ultimele trei secole. În comparație cu rotacismul, această dispariție este mai recentă. Aceasta reiese din cuvinte cum sunt lat. *venenum*: alb. *vner*; dacă în *vēner*, *ē* ar fi căzut mai înainte, atunci transformarea *n : r* nu s-ar fi produs, deoarece rotacismul se produce numai între două vocale. La fel ca *vēner, vērer: vrer* se explică și cuvinte cum sunt: *kanëp : kanp, kërëp - kërëp* „cânepă” (tosc.) din lat. *canapis* și *vēneshtë, vēreshtë : vreshtë* „vie” (*vneshhtë*) care se raportează la *venē; shpënetkë, shpëretkë: shprëtkë* „splină” (*shpnetkë*). În toate aceste cazuri, *ē* (Θ) neaccentuat a căzut după ce a realizat rotacismul. Prin urmare, rotacismul este mai vechi decât căderea lui *ē* (Θ) neaccentuat în interiorul cuvântului. Acesta este un fapt de cronologie relativă.

3. Vocalele atone finale

a. În poziție finală vocala scurtă a căzut.

b. Vocala lungă s-a redus, de obicei, la *ē* (Θ), de aceea substantivele latine în *-us* au pierdut această terminație în albaneză. Tot astfel s-a pierdut și vechea desinență indo-europeană a nominativului. Astfel, de ex., lat. *hortus* corespunde alb. *ghardh* „gard”, iar lat. *malum* a dat în albaneză *mall* „dor”.

Chiar și la verbe, *ō* final a căzut: lat. *leg-o*: alb. *mbledh* „a aduna, a strânge”. Spre deosebire de *-ō, -ā* s-a redus la *ē* (Θ), de aceea desinența de feminin *fushë* „câmpie”, *vajzë* „fată” etc. e reflectarea unui *ā*: lat. *rosā*: alb. *fushë*.

Ca urmare a acestui fenomen, toate vocalele finale neaccentuate de azi sunt secundare, noi sau au apărut din diftongi. Și articolele postpuse *-i*, *-u* etc. fiind vechi, au apărut din diftongi, iar *-a* final actual de la femininul articulat (*fush-a* „câmpi-a”) este rezultatul unui krasis: *-ē + e* (*fushē + e*), deci al reducerii celor două vocale la una singură. Această regulă fonetică are o mare importanță și pentru morfologia istorică, deoarece prin ea se explică numeroase forme nominale și verbale. Reducerea vocalelor neaccentuate la *ē* (θ) și dispariția lor se datorează accentului dinamic al albanezei.[111]

4. Vocala *ē* (θ) neaccentuată și accentuată

Ca reflex al unei vocale neaccentuate, din ce vocale ar fi putut apărea vocala *ē* (θ)? Aceste posibilități se prezintă astfel²⁹⁴:

1. *a:ē* (θ): *gaz* „bucurie”: *gēzōj* „a se bucura”, *baltē* „noroi”: *mbēltoj* „a sădi”, *Beltojē*, lat. *camisia*: alb. *kēmishē*, gr. *kalamos*: alb. *kallēm*, *kallm* „trestie”. Dintre verbe aici intră alb. *plasa* „plesnii”: *pēlcas* „plesnesc”, alb. *vrasē* „ucidere”: *vras* „ucid” etc.
2. *i : ē* (θ): alb. *lirē* „liber”: *lēroj* „a elibera”, alb. *grisha* „invitai”: *gērshas* „invit”.
3. *o:ē* (θ): alb. *dromcē* „fărămă”, *dērmoj* „a (se) fărăma”, alb. *gropē* „groapă”: *gērmoj* „a săpa”.
4. *u:ē* (θ): alb. *luftē* „luptă, război”: *lētoj* „a lupta”.
5. *y:ē* (θ): alb. *mbyll* „a închide”: *mbēllij* „a planta”.

Acest *ē* (θ) neaccentuat în poziție protonică s-a transformat uneori:

ē : u; ē : i; ē : a, în special în dialecte, de exemplu:

- a) *ē:u*: alb. *mēraj* „mărar”, în nord *murak* (*marajth*); *zambak* „crin”, *zēmbak* : *zumbak*; *skētērrē* „iad”: *Skutēr* (azi numele unui loc în apropierea Tiranei); *vērratē* „cicatrice”: *vurratē*; *Shēnpal*: *Shupal*.
- b) *ē:i*: alb. *lēgatē* 1. „gâlbează”; 2. „mlaștină”: *ligatē*; *lēshoj* „a lăsa”: *lishoj shēkoj* „a privi”: *shikoj*; *mēshkonjē* „catâr” (fem.): *mishkonjē*; *njēzet* „douăzeci”: *njizet*; *lēkurē* „piele; coajă”: *likurē*; *shēndet* „sănătate”: *shindet*; *lēmoj* „a freca, a lustrui”: *limoj*; *lēmoshē* „pomână”: *limoshē*; *lēpjetē* (bot.) *Rumex*: *lipjetē*; *shaloj* „a înseta”: *shēloj*; *shilōj*; *qēlloj* „a ținti” - *qilloj*.
- c) *ē:a*²⁹⁵: alb. *miqēsi* „prietenie”: *miqasi*; *tērthore* „împrejurime”: *tarthore*; *kēpurdhē* „ciupercă”: *kapurdhē*; *kēpucar* „cizmar”: *kapucar**

* *Kapucar* se numește cel care spune povești (în nord) și pentru aceasta e răsplătit cu bani, la început cu vreo pereche de pantofi. Bardhi, *Fj.* 168 are *kapucar* pentru *kēpucar*.

Ē (θ) *accentuat* este considerat azi, în general, un fonem tipic tosc, care corespunde lui *a* nazal din ghegă. Și în ghegă a existat un *ē* (θ) *accentuat*, de exemplu, la **Buzuku** nu apare *nja*, ci *njē* „unu”. De asemenea, el are *atē* „pe el(ea), pe acela (aceea)”, *kētē* „pe acesta (aceasta)”.

Azi *ē* (θ) *accentuat* are trei timbre în toscă:

a. În vest (Labëria, Nimara), *ē* are un timbru *o*, de aceea în Vuno *ē* care corespunde lui *a* nazal din ghegă apare ca *o*: *kēmba* „piciorul” - *komba*, *s'e bēj mē* „nu mai fac” - *s'boj mo*, *gjēndēr* „glandă” - *gjondēr* (legat de nazalizare). Și în Calabria, în satul Acquaforsa se spune *zemra* „inimă” - *zombra*, *dhēndri* „ginerile” - *dhondri*, *hēngra* „mâncă” - *hongra*, *ēndra* „vise” - *ondra*.

b. În est și în nord (Korça, Kolonja, Skrapar, Berat) *ē* în *drēri* „cerbul” - *dreri*, *kēmba* „piciorul” - *kemba* etc. are timbrul *e* și se pronunță în multe locuri ca un *e* simplu, cu numeroase variante locale.

c. În Çamëria apare de multe ori *ē* : *i*: *gjēmb* „ghimpe” - *glimb*, *qēngj* „miel” - *qingj*, *ēsthē* „este” - *ishtē*. Un astfel de vocalism întâlnim uneori și în unele regiuni din nord (*ishtē* în Kraja), ca și la albanezii din Grecia: *glimp*. [112]

Cantitatea vocalelor accentuate

Ghega păstrează mai bine decât *tosca* deosebirea cantitativă dintre vocalele lungi și cele scurte, apărând astfel mai *conservatoare*. Dar și în unele regiuni periferice din Toskëria se păstrează destul de bine cantitatea vocalelor, în special în Çamëria și în satele din Labëria, ca și la arbăreșii din Italia (la aceștia chiar mai bine decât în cele două dialecte ale noastre). Azi albaneza are trei tipuri de vocale și trei tipuri de silabe: lungi, medii și scurte: *vëlla* „frate” - lungă, *lopē* „vacă” - medie, *ata* „ei, aceea” - scurtă.

Scriitorii vechi și arbăreșii au exprimat cantitatea vocalelor și în scris, dublând vocalele, de ex.: *aar* „aur”, *kaa-u* „bou-l”, *deet* „mare”²⁹⁶. Azi în albaneză cantitatea vocalelor nu se mai exprimă în scris. Limba scrisă a renunțat la o caracteristică însemnată a pronunției.

Cauzele istorice ale deosebirilor cantitative

De această problemă s-au ocupat Hahn, Dozon, Gj. Pekmezi, Weigand etc. După ei, cauza diferențelor cantitative este, în general, consoana de după vocală; în special vecinătatea unui *r* după vocală a produs lungirea vocalei, de ex. *shqiptār* „albanez” (*r* care încheie silaba), *bār* „iarbă” (în timp ce în *bari* „păstor” *a* e mai scurt). Această observație este valabilă pentru limba de azi și nu pentru gramatica istorică, deoarece e

limpede că această regulă nu poate explica toate cazurile. În cazuri ca *mbret* „rege” și *det* „mare”, deși avem *e* urmat de *t*, la *det* *e* este mai lung; la fel, *ndjek* „a urma, a urmări” cu *e* scurt: *mjek* „medic” cu *e* - lung (din lat. *medicus*), *lut* „a ruga” - *kut* „măsură de lungime, 80 de cm.”, *lut* cu *u* scurt, *kut* cu *u* lung (din lat. *cubitus*), *mendohem* „a se gândi” - *pendohem* „a se căi, a regreta” (din lat. *poeniteri*); *strall* „cremene” - *djall* „diavol” (din lat. *diabolus*) etc. ceea ce înseamnă că numai vecinătatea consoanei nu rezolvă problema, ci intervin și alte cauze.

În câteva cazuri, *Pekmezi** și, după el, *N. Jokl* au observat următoarele situații: în lat. *cubitus*: alb. *kũ*, trei silabe s-au redus la una în albaneză; silaba *-bi-* a căzut, dar a lăsat urme, lungindu-l pe *u*. La fel se explică și alb. *dẽ* „mare” dintr-un **deubetos*, alb. *mjẽk* „medic” din lat. *medicus*, alb. *pỹll* „pădure” din lat. *padulem* (*paludem*) „mlaștină”²⁹⁷; alb. *mendohem* „a se gândi”, alb. *pendohem* „a se căi, a regreta” din lat. *poenitari*, *ai u tha* „el le spuse” n-au pierdut silabe; *bari u tha* „iarba se usucă”, cu *u* lung pentru că trebuie să fi avut două silabe. În alb. *mĩ* „șoarece”: lat. *mus*, alb. *th* „porc” vocalele sunt lungi.

Cu alte cuvinte, cantitatea vocalelor în albaneză are cauze istorice proprii. În parte, vocalele lungi reflectă cantitatea vocalelor din perioadele străvechi (ca în *mĩ thĩ*); în alte cazuri, ele provin din contragerea a două vocale într-una singură (ca în *ngae: ngẽ* „cauză, motiv”) sau apar ca urmare a dispariției silabei următoare (ca în alb. *mjẽk*: lat. *medicus*). Așa se explică, din punct de vedere istoric, schimbările cantitative ale vocalelor în cuvinte care, altfel, sunt asemănătoare: *mbret* „rege”: *dẽ* „mare”; *ndjẽk* „urmez, urmăresc”: *mjẽk* „medic”; *mendohem* „a se gândi”: *pẽndohem* „a se căi, a regreta” etc.[113]

Nazalizarea²⁹⁸

Pronunția nazală a unei vocale se produce când aerul nu trece prin cavitatea bucală (deoarece asemenea vocale ar fi orale), ci palatul coboară, astfel încât aerul trece prin cavitatea nazală.

În albaneză nazalizarea are următoarea caracteristică: în această limbă *vocală+n > vocală nazală*, de ex. *a+n > ă*. Un fapt asemănător se petrece și în franceză sau polonă. Azi nazalizarea este un fenomen caracteristic pentru ghegă, dar trebuie știut că nu apare la fel în toată Gegëria. Există deosebiri de intensitate după regiuni, de ex. în Gegëria de Nord-Vest

* Gj. Pekmezi „Gramatik der albanesischen Sprache”. Wien, 1908.

fenomenului este mai puternic decât în partea sudică. Unele regiuni, cum ar fi Dibrasau Ulqin, nu cunosc nazalizarea. Autorii vechi din nord nu o notează, cu toate că, desigur, au pronunțat în felul acesta. Numai **Bogdani** - și, de câteva ori și **Buzuku** - au *vocală + n* pentru vocalele nazale: *manzi* „mânzul”, *pensë* „cinci”, *ren* „nor”, *anshtë* „este”. Și azi există în nord ținuturi în care se pronunță *anshtë*, de aceea nu se poate spune cu siguranță dacă formele lui **Bogdani** trebuie citite cu *vocală nazală* sau cu *vocală + n*. Există câteva urme ale nazalizării și în toscă. În gramatica lui **Ilia Dilo Sheperi** se vorbește și despre nazale: *janë të bëra* „sunt făcute” (Tepelene), *dhondër* „ginere. (Himara) etc. Un cuvânt ca gheg. *giũ* - tosc. *gjiuri* „genunchi” (irl. *glun*), gheg. *gjun* arată că la forma articulată nazalizarea e mult mai puțin accentuată: lat. *solanum*: alb. *shullë* „loc însorit”, *shullã* (gheg.), *shullani*; lat. *frenum*: alb. *freri* „frâul” (tosc), *frë* (gheg.) *freni*; lat. *molinum*: alb. *mulli* (tosc.), *mullĩ* (gheg.), *mullini*.

Există și o nazalizare secundară, analogică: alb. *ullĩ* „măslin” (*ulli*): lat. *oliva*, în care la început n-a existat nazală, ci a mers după tipul *mullĩ*; de asemenea *dru* „lemn, pom” (gheg.) - *dru* (tosc.) se leagă de sl. *dsürvo*, fără nazală²⁹⁹. În albaneză, *vocală + n + z* a dat *vocală nazală + z* (gheg), *vocală + n + z = vocală orală + z* (tosc.): gheg. *mãz,-i* „mânz” (forma veche *manz*); gheg. *brez,-i* „brâu” - tosc. *brez,-i* „brâu” (forma veche *brenz* care se raportează la verbul *brenj*, *mbrej* „a înjuga”); gheg. *kĩ nza*, *thëllãnza*, *rãnze*, *gjĩzë*, *kërthĩzë* - tosc. *kizë* „cosor, seceră”, *thëllëze*, *rrëzë* „rază”, *gjizë* „brânză de vaci”, *kërthizë* „buric”. Dar există și astfel de tipuri: gheg. *anzë*, tosc. *arzë* din *anëzë*: *arëzë* „viespe”. În aceste cuvinte *ë* (Ø) neaccentuat a căzut după ce a produs rotacizarea în tosc. *arëzë*.

Nazalizarea din albaneză are legături istorice cu cea din română. De asemenea, și rotacismul în albanză și română se leagă de nazalizare, deoarece rotacismul este legat de vocalele nazale: gheg. *llanë* - tosc. *llërë* „braț”.

Repartiția dialectală actuală în limba albaneză este următoarea: toscă prezintă rotacismul împreună cu absența nazalității, iar ghega cunoaște nazalizarea împreună cu lipsa rotacismului, în general. Acest fenomen complex nu e întâmplător, ci se leagă de structura fonetică a albanezei.

De nazalizare se leagă și faptul că lat. *e + n* a dat *a* în ghegă și *e* în toscă: [114] lat. *e + n* > gheg *a*, tosc. *ë*, comp. lat. *arena* > gheg. *ranë*, tosc. *rërë* „nisip”, lat. *centrum* > gheg. *qandër*, tosc. *qëndër* „centru”.

De aceea *ā* din ghegă nu este întotdeauna mai vechi decât *ē* din toscă, deoarece amândouă pot proveni dintr-un *e* mai vechi. Așa pot sta lucrurile și cu *āshtē* - *ēshtē*. Din cauza formei nazale din ghegă, Pedersen deduce acest cuvânt dintr-o bază **en esti* „este acolo înăuntru”, în timp ce mai înainte îl considera, în mod greșit, reflex al lat. *est*.

În unele condiții speciale, în albaneză se observă pierderea nazalității, denazalizarea. Aceasta se întâmplă mai ales când silaba cu vocală nazală pierde accentul în cuvânt. De ex. *rē* „nor” dar *errēt* „întunecos”, (*e* + *re*). Există denazalizare și în transformarea lui *e* în *i*, ca în *vend*, *vënd* „loc”, dar pl. *visē* „locuri, ținuturi”; comp. fr. *fin*, dar *fine*. [115]

Diftongii³⁰¹

În albaneză toți diftongii indo-europeni s-au monoftongat, de aceea diftongii actuali sunt secundari. Când s-au monoftongat diftongii indo-europeni și când s-au născut cei noi? Această chestiune rămâne încă neclarificată, deoarece albaneza este o limbă atestată târziu.

1. Diftongii indo-europeni

Acești diftongi nu se mai păstrează ca atare în albaneză. Există două serii de diftongi indo-europeni: I. scurți; II. lungi.

Seria I : *aī eī oī aū eū oū*. La acești diftongi al doilea element este *i* sau *u*, de aceea se vorbește despre diftongi cu *i* și cu *u*. Primul element este o vocală lungă.

Încă nu s-a stabilit exact ce reflexe au acești diftongi în albaneză. Exemplele nu sunt foarte convingătoare:

I.-e. oī și *aī* au dat în albaneză aceleași rezultate, deoarece atât *o* cât și *a* au dat *a*. Se acceptă că diftongii *oi*, *ai* au evoluat la *e*. De ex., alb. *derr* „porc”: gr. *hoiros*; alb. *verē* (*venē*) „vin”: gr. *oinos*, lat. *vinum*.

I.-e. ei : *i*: alb. *dimēn* „iarnă”: gr. *heimón*, sl. *zima*.

I.-e. au : alb. *a* : alb. *thaj* „a usca”; *i* *thatē* „uscat”: lit. *saūsas*, sl. *suhū* (*suha*), în albaneză căzând *u*. Și lat. *au* a dat în albaneză *a* sau *av*, *af*³⁰². Astfel, există pe de o parte, lat. *gaudium*: alb. *gaz* „bucurie”, lat. *aurum* : alb. *ar* „aur”, lat. *laurus*: alb. *lar* „laur”, lat. *Paulus* : alb. *Pali*, pe de alta lat. *laudem*: alb. *lavd* „lăuda”; lat. *causa*: alb. *kafshē* „lucru”. Motivul acestei duble reflectări îl constituie, poate, consoanele vecine: când *au* s-a aflat în

apropierea unor lichide, în albaneză avem *a*; când s-a aflat lângă *d*, *s* sau o altă consoană a dat *av*, *af*, dar problema nu e pe deplin clarificată.

I.-e. eu : alb. *e* prin căderea lui *u*. Ilira a avut *eu*: *Teuta*³⁰³

I.-e. ou : alb. *e*, după Meyer. După Mann, *i.-e. ou* : alb. *a* : *dash* „berbec”. Dar și aceste reflexe sunt dubioase, deoarece nu există exemple sigure.

Seria a II-a: *āi, ā, āi; āu, ēu, ōu*

Toți acești diftongi au manifestat o tendință care a făcut să cadă al doilea element, diftongii având aceleași reflexe ca vocalele lungi³⁰⁴: *i.-e. ā, āu, āi* > alb. *o*; *i.-e. ē, ēu, ēi* > alb. *o*; *i.-e. ō, ōu, ōi* > alb. *e*.¹¹⁶

Reflexele diftongilor indo-europeni scurți și lungi în albaneză reprezintă una dintre problemele incomplet clarificate ale foneticii istorice a limbii albaneze, un domeniu în care rămân multe de făcut.

2. Diftongii actuali

Gramatica școlară prezintă diftongii din limba albaneză într-un mod greșit. Pe de o parte sunt numite diftongi unele legături dintre două vocale și grupuri vocalice ca *ua, ie, ye* care azi, în toscă cel puțin, nu mai sunt diftongi, deoarece se pronunță în două silabe. Pe de altă parte, nu sunt amintiți mulți diftongi pe care limba îi are, cum sunt: *aj, ej, oj; ja, je, jo*. Pornind de la principiul că diftongul este format din două elemente vocalice care formează o singură silabă și că, drept urmare, unul dintre aceste elemente va fi un *i* sau un *u* semivocalic (*i, u*), rezultă, în albaneză există diftongi cu *i* și diftongi cu *u* semivocalici. Prima serie cuprinde deci cazurile cu *i* + vocală și pe cele cu vocală + *i* : *ia, ie, io, iu, iy* și *ai, ei, oi, ui, yi* în cuvinte ca: *jam* „sunt”, *tjetër* „altul”, *jo* „nu”, *jote* „a ta”, *ju* „voi”, *iu duk* „i se păru”, *i vējyer* „prețios”, *aj (ai)* „el, acela”, *muaj* „lună”, *krejt* „de tot, complet”, *këndoj* „cânt”, *ftua* „gutuie”, *ftoi* „gutui”, *frujt* „fruct”, (*fryt* la autorii vechi din nord), *yitë* „stelele”.

Seria a doua cuprinde cazurile cu *u* + vocală³⁰⁵ și pe cele cu vocală + *u*, *un, ue, ui, uo, uy* și *uy, eu, iu, yu*, de ex. în: *ua thashë* „le-o spusei”, *u e ti* „eu și tu”, *u i thashë* „eu îi spusei”, *kau* „boul”, *trau* „grinda”, *vrau* „ucise”, *thau* „uscă”, *ndau* „despărți”, *qau* „plânse”; *Moiseu, Noeu* (la Gj. Buzuku), *leu* „născu”, *theu* „despică, crăpă”, *miu* „șoarecele” *i riu* „tânărul”, *fshiu* „șterse”, *e rrëzou* „îl(o)nimici”, *mejtou* „gândește-te”, *fryu* „sufală”.

După cum se vede din aceste exemple, se pot forma diftongi nu numai în interiorul unui cuvânt, ci și între două cuvinte diferite, în cadrul propoziției, ca în *u e ti* „eu și tu”, *ua dhashe* „le-o dădui”. Acesta este unul dintre fenomenele de fonetică sintactică despre care s-a vorbit mai sus. În propoziție diftongii se formează din finala unui cuvânt și inițiala cuvântului următor, de ex. *e u tha* „și le spuse”, în care grupul *e u* formează o singură silabă.

Din exemplele de mai sus se observă că *je* este într-adevăr un diftong, deși nu este considerat astfel în școală, în timp ce grupul *i e*, care nu este diftong, este considerat ca atare. În dialecte *ie* este substituit deseori de *je* în substantive ca *miell* „făină” : *mjell*, *diell* „soare” : *djell* și în verbe ca *mbyell* „a semăna” : *mbyell*, *viel* : *vjel* „a culege”.

În ceea ce privește grupul *ua*, Pedersen a constatat că azi acesta nu este diftong în toscă, deoarece în cuvinte ca *muaj* „lună”, *krua* „izvor” formează două silabe. În acele dialecte din Toskeria în care *ua* se pronunță cu accentul pe al doilea element, deci ca *uá* în *muáj*, *kruá* avem, din punct de vedere fonetic, un diftong real, *uá*. O astfel de pronunție există azi în ținuturile Korça și Devoll.

Istoriceste, și *ua*, *ie*, *ye* au natura unor diftongi, deoarece au apărut din vocalele simple existente în perioadele vechi ale limbii. Evoluția lor istorică este: *vocală* > *diftong* > *legătură vocalică* („*lidhje* diftongore”).

Evoluția istorică a lui *ua* se vede clar în cuvinte ca lat. *capreolus*: alb. *kapruall*, *kapruell* „căprior”; lat. *cotoneus*: alb. *ftua*, *ftuje* „gutuie”. Aici vocala simplă *o* (scurtă sau lungă) s-a diftongat când consoana următoare închidea silaba. Această consoană putea fi o lichidă sau o nazală, prin urmare legăturile sunt *-ol*, *-oll*, *-or*, *-on*. Această evoluție a fost studiată de N. Jokl, care a stabilit că de la *ō* până la *ua* și *ue* au existat șase trepte fonetice: *on* : *ōn* : *ō* : *ou* : *uo* : *ua*, *ue*, *ū*

Să studiem ultimele trei trepte pe care le putem urmări în albaneză (primele trei trepte au fost deduse de N. Jokl din raporturile albanezei cu slava din Balcani și cu româna):[117] *ou* e atestat mai ales în toponimie. Lângă Shkodra se află satul *Gruemirë*. Într-un cadastru venețian din anii 1416-1417, acest toponim este scris *Grouemirë* (Shën Mëri), prin urmare în secolul al XV-lea *ou* era încă viu. În *Dicționarul* lui Harff din 1497 găsim cuvântul *growa* (*groua*) „femeie”.

Uo e atestat foarte bine la **Buzuku** (1555) și la **Budi** (1618-1621). **Bardhi** (1635) și **Bogdani** (1685) nu au *ou*, ci au a șasea treaptă: *ue*. *Uo* se întâlnește și azi în Italia, în Molise, în dialectele studiate de Lambertz și în Grecia, în satul Vila (Atica): *buoll* pentru *buall* „bivol”³⁰⁶, *duor* „mâini”, *muor* etc. ca și în unele regiuni din nord. Faza a șasea o trăim azi. De

observat că forma *ua*, ca în toscă, apare și în unele regiuni din nord, în special în Kelmend, Luma: *me shkua* „a merge” (Kelmend), *mua* „mie, pe mine” (Luma) etc. Ghega și toscă merg în două direcții diferite: *uo* > gheg. *ue*, *ū* tosc. *ua*. Care dialect e mai conservator? Nici unul dintre ele nu a păstrat forma veche *uo*. Din forma *kujtuam* „ne amintirăm” existentă în *Evanghelia de Paști* se vede că toscă a ajuns la *ua* încă din sec. al XIV-lea. Acest fapt se desprinde în special din graiurile arbăreșilor din Italia și din Grecia, care au *ua*. Ghega a părăsit foarte târziu grupul *uo*, după cum dovedesc Buzuku și Budi cu *uo* care apare la ei. În sud, numele dinastiei Gjin Bua Shpata (Bua = buall?) (1380-1400) arată că treapta *ua* fusese atinsă cel puțin din sec. al XV-lea. În școlile medii se afirmă că *ua* s-a monoftongat la *o* sau *ye* la *e*. Se învață, de asemenea, că există o trecere a lui *ua* la *o* în *fua* „gutuie”, *fioji* „gutui”, dar de fapt *o* s-a deschis la *ua*, *ue* iar *e* s-a deschis la *ie*, *ye*.

După cum s-a spus, azi grupurile *ie*, *ye* nu mai sunt diftongi, ca în cuvintele *shtie* „a turna, a pune”, *bie* „a aduce”, unde nu există diftongi. Avem diftong la imperativ: *bjerē* „adu”, *shtjerē* „toarnă”, de asemenea la participiile *vjelē* „cules”, *sjell* „adus” etc. Din astfel de egalități ca alb. *bie* = *bjerē* = gr. *phero*, lat. *fero* se observă că grupul *ie*, ca și diftongul *je* din albaneză își are originea într-o vocală simplă urmată de o lichidă sau de o nazală care închide silaba. Și aici avem, ca la *ua*: vocală: diftong: grup vocalic, adică: *fero* : *bjerē* : *bie*.

La fel stau lucrurile și cu *ye*, ca în *fyell* „fluier”, *i vyer* „valoros”, *krye* „cap”; și aici *ye* a apărut dintr-un *e* în poziția amintită. Aceasta se vede în flexiune : *krye* - articulat *krej(kreja)*; *fyell* - pl. *fejet* (în nord).

Pentru evoluția istorică a vocalismului albanezei e important să se rețină că, într-o fază mai veche a albanezei, ilustrată de operele scriitorilor din Nord din sec. al XVI-lea și al XVII-lea se atestă și pentru ghegă formele pline, nereduse ale acestor diftongi și grupuri vocalice. Acești autori au *uo* sau *ue* pentru *u* actual, *ie* în loc de *e* actual și *ye* în locul lui *y* de azi: *muoj*, *muej*; *bie*, *miell*; *fyell*. Prin urmare, și în problema diftongilor cele două dialecte principale ale albanezei au fost cândva mai apropiate unul de altul, ca și de tipul comun al limbii decât sunt azi. În dialectul din Borgo Erizzo (Arbënesh) în Dalmația, al cărui locuitori au emigrat în jurul anului 1730 din părțile Krajei și Shestanului, se păstrează și atăzi diftongii și grupurile vocalice în cuvinte ca *niell*, *diell*, *fyell*, *grua*, *gruo* etc.[118]

Apofonia

În limbile indo-europene un fenomen regulat al sistemului vocalic este apofonia (Ablaut). Apofonia este alternanța regulată a anumitor vocale în cuvinte legate etimologic între ele.

După cum s-a spus și mai sus, există două feluri de apofonie: calitativă și cantitativă. Apofonia calitativă este schimbarea sau alternanța a două vocale diferite, produsă în ultimă instanță de accentul muzical; comp., de ex., lat. *tego* și *toga*. Utilizarea vocalelor se face într-o asemenea manieră încât de obicei *e* aparține verbului, iar *o* substantivului³⁰⁷. Apofonia cantitativă este modificarea diferitelor trepte ale aceleiași vocale în cuvinte etimologic înrudite³⁰⁸. Aceste trepte sunt în număr de patru: treapta (sau gradul) normală sau plină; treapta lungă, treapta redusă, treapta dispariției (zero): de ex. lat. *donum*, gr. *dosis*, primul cu *o* lung, al doilea cu *o* scurt. Această apofonie este legată de accentul dinamic.

Din domeniul albanezei amintim drept cazuri de apofonie calitativă: *bie* „a aduce” : *barrē* „greutate” , *bar* „iarbă”. În *bie* avem vocala indo-europeană *e* care a dat *ie*, *je*; la *barrē*, *bar* avem vocala *o* care a dat *a* (apofonia *e*: *o*). La fel *vjer* și *var* „a atârna”. Există apofonie cantitativă la verbe, la prezent și la aorist, în cazuri ca *mbledh* „adun”: *mblodha* „adunai”, *djeg* „ard”: *dogja* „arsei”, *heq* „trag”: *hoqa* „trăsei”. Aici *e* sau *je* actual de la prezent oglindesc un *e* vechi indo-european; *o* de la aorist reflectă pe *e* lung indo-european (ca în alb. *mos* „nu” = gr. *mē*), astfel că transformarea actuală *e* (*je*) : *o* reflectă transformarea veche *e*: *ē* după cum a observat G. Meyer. Și N. Jokl leagă între ele cuvintele *bie* „a cădea” și *bora* „zăpadă”, *dëbora* „zăpadă” prin apofonie cantitativă: *bie* de la **ber* -(lat. *fero* etc.) și *borē*-a de la **bērā* care ar însemna „ceea ce cade”, ca în rom. *zăpadă* din sl. *zapad*, *padati* „a cădea”. În acest fel se leagă între ele și *mat* „a măsura”, *masē* „măsură” cu *mot* „an”, *moshē* „vârstă”, *djeg* „a arde” cu *ndez* „a aprinde” etc.[119]

Contragerea vocalelor

Se numește *contragere* reducerea la diftong sau la o vocală lungă a două vocale aflate în contact. Există două cazuri:

1. două vocale identice care se reduc la o vocală;
2. două vocale diferite care se reduc la o vocală.

1. De obicei în albaneză două vocale identice dau aceeași vocală, dar lungă: *a + a* : *ā* *e + e* : *ē* *i + i* : *ī* *o + o* : *ō* *u + u* : *ū* *y + y* : *ȳ*. Astfel de

ex., la Arbënesh (Dalmația): *krahat* „brațele”: *kraat*, *krāt* (*a+a:ā*); *lee* „lăsă-l(o)”: *lē* *thonii* „spuneți-i!” (*thoni atij* „spuneți-i lui!”): *thonī* (*i+i:i*).

2. Când vocalele sunt diferite contragerea se produce mai ales la *a+e* și *o+e*. De ex. : *ngae* „cauză, motiv”: *nge*, *voe* „ou”: *ve*. La autorii vechi găsim *ae*: *ngae*, *ti pae* „văzuși”: *ti pē*, unele dialecte păstrează și azi pe *ae*. Ulterior, Toskëria și Gegëria sudică, ca și graiurile din Grecia și Italia, care sunt mai ales graiuri toscă, l-au transformat în *e* lung. În Gegëria de Est (Kosovo și Dibra), *ae* a dat *ā*: *unē s'kam ngā* „eu n-am motiv” = *ngae*, *nge*. Această contragere atinge și sistemul verbal: *unē rashē* „eu căzui”, *ti rae* „tu căzuși” (formă veche, păstrată în Dushmani), tosc. *rē* „căzuși”, kos. *rā* Acest *ti rae*, care corespunde formei *ti rē* din toscă și din ghega sudică rămâne la aceeași treaptă cu *ti shkele* „tu striviși”, *ti lave* „tu spălași”, *ti shkove* „tu merseși”. Schema este:

<i>shkela</i> „strivii”	<i>shkele</i> „striviși”	<i>shkeli</i> „strivi”
<i>lava</i> „spălai”	<i>lave</i> „spălași”	<i>lau</i> „spălă”
<i>shkova</i> „mersei”	<i>shkove</i> „merseși”	<i>shkoi</i> „merse”

Desinența persoanei a II-a sg. este *-e* (*shkele*); *-v-* din *lave*, *shkove* apare pentru evitarea hiatului, după cum a observat Pedersen; prin urmare *lave*, *shkove* provin din *lae*, *shkoe*. Astfel *rae* este identic cu *lae*. În Italia, melancolicul cântec

O e bukura Moré
 Çë kur të ljë
 Më neng të pë

cu formele *ljë* pentru *lae* (= *lashē* „lăσαι”) și *pë* pentru *pae* (= *pashē* „văzui”) prezintă contragere și la pers. I sg. La autorii vechi din Nord acestor forme le corespund *u lae* (= *unē lashē* „eu lăσαι”), *u pae* (= *unē pashē* „eu văzui”).

Grupul *oe* are o soartă asemănătoare cu aceea a grupului *ae*. **Buzuku**, **Budi** și unele dialecte îl păstrează pe *oe* în cuvinte ca *voe* „ou” pentru *ve*, *voesē* (comp. *voda*) pentru *vesē* „rouă”, *roe* „observ” (= *vē re*), *droe* „frică, teamă”. În toscă și în ghega de sud, *oe:e* ca în *ve* „ou”, *vesē* „rouă”, *vē re* „observ”, în Italia *dre-ja* „frică”, în ghega de N-V, *oe:o* (vocală între *o* și *e*): *vo* „ou”, *vosē* „rouă” *ro* „obsev”; în ghega de est, *oe:ō*: *vō* „ou”, *vōsē* „rouă”, *rō* „observ”; cuvântul *roje* „santinelă” este de fapt *roe*, cu epenteza lui *j* pentru evitarea hiatului.

Toate aceste schimbări se leagă de accent. În Toskëria și în Gegëria de sud accentul a căzut pe al doilea element, *e*: *ae*, *oé*, iar apoi *a* și *o* au căzut: *ae*: *e*; *oé*: *e*. În ghega de est accentul cădea pe *a* sau *o*: *āe*, *ōe*, iar *e* a căzut.[120] În Shkodra accentul s-a propagat, de aceea a apărut o vocală medie, între *a* și *e* sau *o* și *e*.

Și aici toșca, cu *e*-ul ei, se prezintă mai unitară decât ghega, care pronunță aceste grupuri vocalice în trei moduri diferite, după regiuni: *e*, *e* deschis și *o*, iar în Est: *a*, *o*.

Rezultă că grupurile vocalice *ae*, *oe* nu au trecut direct la vocale simple, ci trecerea s-a făcut prin diftongi, deci printr-o grupare vocalică monosilabică.[121]

Krasis

Krasisul este un tip de contragere.

În albaneză are loc un krasis în special când avem $\bar{e} + e$, care au dat *a* și aceasta încă din timpurile vechi, de ex. forma articulată a nominativului feminin: *fushë-a* „câmpie-a” unde $a = \bar{e} + e$ (*e* = articol postpus). Aceasta apare clar și la pronumele personal: $t\bar{e} + e > ta$ „ți-l, ți-o” (pronume proclitic), $m\bar{e} + e > ma$ „mi-l, mi-o”. Există dialecte care păstrează formele *m'e*, *t'e* în *m'e dha* „mi-l dădu”, *t'e dha* „ți-l dădu”, *t'e tha* „ți-l spuse” (dar nu pentru substantivele feminine), cum sunt unele graiuri din toșca de sud, de ex. dialectul din Çamëria și dialectele din Grecia și din Italia. În Gegëria, krasisul se întâlnește încă din cele mai vechi monumente literare. Formele *ma tha* „mi-l spuse, mi-o spune”, *ta dha* „ți-l dădu, ți-o dădu” trebuie scrise ca *ma*, *ta*, împreună și fără apostrof, pentru că aici n-a căzut nici o vocală pentru a se nota lipsa ei printr-un apostrof, ci două vocale s-au contopit într-o a treia, diferită de cele două.

Evoluția $\bar{e} + e$ la *a* în cazul pronumelui a fost observată pentru prima dată de Hahn; la substantivele feminine ea a fost observată de S. Frashëri. După P. Skok*, trecerea lui $\bar{e} + e$ la *a* s-a realizat prin treapta intermediară *ëa*. [122]

Eliziunea

Eliziunea este dispariția vocalei finale neaccentuate înaintea vocalei inițiale accentuate. Acest fenomen a fost amintit și la accent: *vajz'e madhe* „fată mare”, *m'ep* „îmi dai”. Trebuie reținut că, în limba vorbită, eliziunea este un fenomen frecvent, dar ortografia, pentru a menține o normă de scriere și adesea și din motive istorice, o aplică foarte rar. În limba vorbită spunem *m'e mirë* „mai bună”, *vajz'e mbretit* „fata regelui”, *t'ap* „îți dau”.

* *Dituria*, IV, 1929, p. 20.

t'ikni „să plecați”. În ortografia autorilor vechi din nord eliziunea se aplică mai mult decât azi, deoarece aceștia, în ortografia lor, rămân în general mai aproape de limba vorbită și acest fapt e valabil în special pentru Gjon Buzuku. Găsim astfel la acest scriitor pe lângă forme fără eliziune, ca *tē i zotēnonjē* „să-i stăpânească”, *tē mē apē* „să-mi dea”, și pe cele cu eliziune ca *t'egra* „sălbatică”, *tē m apē* „să-mi dea”, *m erdh* „îmi veni”, *n artē* „de aur”, *t idhunē* „amari”, *t atyne* „al acelora”. La Budi, printre altele, *mb atē herē* „pe atunci”, *nd atē mkat* „în acel păcat”.

C. CONSONANTISMUL³⁰⁹

Prin consonantism indo-european în limba albaneză se înțelege acel sistem de consoane pe care limba noastră l-a moștenit în nucleu din perioada sa preistorică, perioadă comună cu celelalte limbi indo-europene, și pe care l-a dezvoltat și modificat în decursul secolelor într-o manieră proprie. Dezvoltarea și schimbarea constituie două dintre acele trăsături caracteristice care deosebesc albaneza de limbile înrudite și îi stabilesc locul propriu în sânul acestei familii lingvistice. Din acest mod de a privi problema decurge faptul că, la fel ca în vocalism, și în consonantism materialul lingvistic, împreună cu problemele care se leagă de acesta, va fi cercetat dintr-o dublă perspectivă: din punct de vedere comparativ, ca reflectare a sistemului consonantic indo-european în limba albaneză, și din punctul de vedere al evoluției ulterioare, interne, a acestei limbi. Din perspectiva comparativă, comparația se va face în special în sfera indo-european, deci cu sistemul fonetic al celorlalte limbi indo-europene.[123]

Guturalele³¹⁰

Oclusivele din limbile indo-europene se împart în trei grupuri principale: *guturale*, *labiale* și *dentale*. Fiecare dintre aceste grupuri are o serie sonoră și una surdă.

Studiul de bază pentru istoria guturalelor în limba albaneză rămâne cunoscuta monografie a lui Holger Pedersen „*Guturalele în limba albaneză*”, tipărită în 1900.

Cei mai mulți lingviști sunt de acord că vechea limbă indo-europeană a avut trei serii de guturale:

1. velare simple: *k*, *g*,
2. velare palatale: *k'*, *g'* (scrise și \hat{k} , \hat{g}) care se pronunță aproape ca *q*, *gj* din albaneză;
3. labio-velare: *k^v*, *g^v*, guturale cu un apendice labial, rostite ca un singur sunet, aproape ca în lat. *aqua*.

1. Velarele simple

Înainte vocalelor închise (*a*, *o*, *u*)³¹¹, velarele indo-europene simple au dat în albaneză *k* și *g*. Pentru *k*: *kopshtë* „grădină”: gr. *képos*, dor. *kapos*; alb. *kohë* „timp”: v. sl. *časŭ*, pentru *g*: alb. *i lig* „râu, bolnav”: lit. *ligà* „boală”, gr. *oligos* „puțin”. Înaintea unei vocale deschise (*e*, *i*) sau înaintea unei astfel de vocale din silaba următoare, velarele s-au palatizat: alb. *kap* „a apuca, a prinde”, dar *qep* „a coase”, comp. lat. *capio*; alb. *kall* „a băga” și *qell* „a întârzia”; alb. *kalb* „a putrezi” și *qelb* „a mirosi urât”. Fenomenul apare și la pluralul substantivului: *plak* „bătrân”: *pleq* „bătrâni”, *gardh* „gard”: *gjerdhe* „garduri” și la verb: *pjek* „coc”: *poqa* „copsei”, *djeg* „ard”: *dogja* „arsei”. În aceste forme verbale guturala se află azi înaintea unei vocale închise (*a*), dar palatalizarea demonstrează că s-a aflat cândva înaintea unei vocale deschise (*e* sau *i*)³¹².

Într-o fază relativ târzie a albanezei, *q* înaintea unor consoane (*n*, *m*, *v*, *ș*, *ç*, *θ*), dar mai ales înaintea lui *t*, s-a transformat în spiranta *j*: *plejtë* „bătrâni”, *zojtë* „pășările”, la **Buzuku** *të kejtë* „relele, suferințele”, la **Bardhi** (p. 136) *i kujth* „roșu” etc. Aceasta e o inovație pe care o cunosc toate dialectele mai arhaice, cum sunt cele ale coloniilor din Grecia și din Italia, ca și ale autorilor vechi din Nord, deci este o inovație a întregii albaneze³¹³.

Într-o mare parte a Gegëriei de N-E, *g* și *gj* s-au transformat în africaterle $\ç$ (\check{c}) și *xh* (\check{g}): *çish*, „ce era”, *xhak* „sânge” (*gjak*) etc.

Grupul *i.-e. kt* a devenit în albaneză *t* prin intermediul unui *tt* sau *ht*: alb. *natë* „noapte”: lit. *naktis*, lat. *nox*, *noctis*; alb. *tetë* „opt”: lat. *octo*, gr. *octó*.

2. Velarele palatale

Gustav Meyer consideră că palatalele indo-europene s-au reflectat în limba albaneză la fel ca în perioada veche: palatala surdă *k'* se reflectă prin sibilanta *s* și prin spiranta interdentală *th*; palatala sonoră *g'* e reflectată prin *z*, *dh* și *d*. Azi este acceptată aproape în unanimitate părerea lui Pedersen, după care reflexul regulat al lui *k'* este *th*, iar reflexele lui *g'* sunt

dh și *d*. Pentru palatala surdă *k'* comp. alb. *i athët* „acrișor”: lat. *acidus*; alb. *bathe* (bot.) „bob”: gr. *phakos* (bot.) „bob”. Pentru sonora *g'* comp. alb. *dhëndër* „ginere”: lat. *gener*, gr. *gambros*, v. sl. *zet*; alb. *dhallë* „zară”:[124] gr. *gala* „lapte”; alb. *lidh* „a lega”: lat. *ligare*; alb. *mbledh* „a aduna”, *zgjedh* „a rezolva”, *zgliedh* (*mb-ledh*, *zg-ledh*): lat. *lego*, gr. *légo*; alb. *dimën*, *dimër* „iarnă”: lat. *hiems*, gr. *heimon* „furtună”, sanscr. *Himalaja*, sl. *zima*.

Palatalele joacă un rol important în problema clasificării limbilor indo-europene. După modul în care au fost tratate aceste palatale în diferite limbi acestea sunt clasificate în două grupuri. În grupul vestic, care se mai numește și *centum* (lat. *centum* = sută), palatalele își păstrează, în general caracterul gutural. În grupul estic, care se mai numește și *satem*³¹⁴, palatalele s-au transformat în spirante, mai adesea în sibilante sau șuierătoare. Limbi occidentale sunt celta, limbile germanice, limbile italice și greaca. Limbi orientale sunt limbile baltice și slave, albaneza, armeană și limbile indo-iranice. Această clasificare a fost între timp contestată, deoarece hitita și toharica, limbi indo-europene din Asia, descoperite mai târziu (prima se vorbea în perioada 1500 - 1200 î.e.n.³¹⁵, a doua se vorbea încă în sec. al IX-lea e.n.), geografic sunt limbi orientale, dar din punct de vedere lingvistic merg cu limbile occidentale, deoarece au păstrat palatalele ca guturale³¹⁶. Aceasta este una dintre cele mai complicate probleme ale lingvisticii indo-europene. Pentru noi este important să constatăm că albaneza reflectă palatalele la fel ca limbile răsăritene³¹⁷: comp. mai sus alb. *lidh* „a lega”, *dhëndër* „ginere”, *dimër* „iarnă”: sl. *zima* etc. În acest punct albaneza se depărtează de greacă și de latină, de care câțiva savanți din secolul trecut (Schleicher, Stier, Camarda) au vrut s-o apropie în mod nejustificat.

Opinia lui Meyer că palatalele au dat în limba albaneză și sibilante: *k' > s* și *g' > z*, a fost combătută de Pedersen; cu toate acestea, rămân unele cazuri care par a pleda în favoarea părerii lui Meyer și pe care Pedersen le consideră cazuri ivite în anumite condiții sau excepții. Nouă ni se pare că teoria lui Pedersen rămâne justă în ansamblu și că asemenea cazuri se explică în alt mod. Astfel, alb. *visë* „locuri, ținuturi” pe care Meyer îl raportează la lat. *vicus* „cartier, sat”, gr. *oikas* „casă” etc. are altă origine: este pluralul vechi al lui *vend* „loc, ținut, țară”, după cum *shpes* „pasăre” este pluralul vechi al lui *shpend* „pasăre”. În ghega nordică se întâlnește *vese* pentru *visë*. Și pentru seria sonoră părerea lui Pedersen rămâne justă. În acele cuvinte care au un *z* inițial, pe care G. Meyer îl deduce dintr-un *g'* palatal, acest *z* - a apărut, după părerea noastră, dimpotrivă, dintr-o semivocală indo-europeană *j* (*i*) la inițiala cuvântului. Aici

întră câteva cuvinte ca: *zet* (în *njēzet* „*doužzeci*”, *dzyet* „*patruzeci*”), *zemēr* „*inimă*”, *mēzēmēr* „*chindie*”, *zamēr* „*chindie*”, *zi* „*negru*”, *ziej* „*fierbe*”, *zog* „*pasăre*”, *zot* „*domn*” (*unē)zē* „(eu)iau”. Prin urmare, în aceste cuvinte nu avem de-a face cu guturale palatale, ci cu dezvoltarea lui *z* dintr-un *j* la inițiala cuvântului, la fel ca în greacă, unde avem, de ex. *zygon* „*jug*”, opus lat. *iugum*³¹⁸.

3. Labio-velarele³¹⁹

După cum a constatat **Pedersen**, înaintea unei vocale închise (*a*, *o*, *u*) labio-velarele indo-europene *kʷ*, *gʷ* au dat în albaneză *k*, *g*, la fel ca velarele simple; înaintea vocalelor deschise (*e*, *i*) au dat postdentalele *s*, *z*. Pentru prima serie comp. pentru *kʷ*: alb. *ulk* „*lup*”: lat. *lupus*, gr. *lykos*, got. *wulfen*, rus. *volk*; alb. *pjek* „*a coace*”: lat. *coquo*, v. sl. *peka*; pentru *gʷ*: alb. *djeg* „*a arde*”: lit. *degū*, sl. *žgū*. Pentru seria a doua (înainte de *e*, *i*) comp. pentru *kʷ*: alb. *pesē* „*cinci*”, gheg. *pesē* „*cinci*”, la **Bogdani** (1685) *pensē*: gr. *penete*, lat. *quinque*, v. sl. *pñi*, sanscr. *pañca*, toate de la o bază indo-europeană **penkʷe*. Pentru *gʷ* înainte de *e*, *i* comp.: alb. *zjarm* „*febră*”: gr. *thermós* „*cald*”, lat. *formus*, germ. *warm* „*cald*”, rus. *požar* „*foc*”. Aici intră și dublete ca *djeg* „*a arde*”: *ndez* „*a aprinde*” și *vdekur* „*mort*”: *vdes* „*mor*” în care guturalele actuale *g*, *k* dovedesc o poziție înainte de vocală închisă, iar *s*, *z* o poziție înainte de vocală deschisă. În sprijinul acestei ipoteze, alb. *darsmē*, *dasmē* îl apropiem de *darkē* „*cină*”; la această pereche de cuvinte, *s* și *k* provin din labio-velara indo-europeană *kʷ*, primul în poziție înaintea unei vocale deschise, al doilea înaintea unei vocale închise, prin urmare *darkē* dintr-un **darkʷā*, iar *darsmē* dintr-un **darkʷima*, **darkʷema*, *darkʷeima*.¹²⁵

Labialele

Dintre ocluzivele labiale, surda *p* s-a păstrat în albaneză ca *p*: alb. *pi*, „*a bea*”: gr. *pino*, sl. *piti*. Labiala sonoră *b* și labiala sonoră aspirată *bh* au dat *b*. Astfel avem alb. *bie* „*a aduce*”: lat. *fēro*, gr. *phero*, sancr. *bhāratī*, arm. *berem* etc. Și acesta este un punct important în care albaneza se depărtează de cele două limbi clasice și se apropie de alte limbi indo-europene, cum sunt limbile ceitice, germanice, baltice, slave, iranice și limba armeană.

În decursul istoriei limbii albaneze, în unele cuvinte s-a produs, ca o evoluție fonetică internă, adesea numai dialectal, apariția unui *b* ca sunet de tranziție după sunetul homoorganic *m*, în special în grupurile *mr*, *ml*: *embēr* „*nume*”, *zembra* „*inimă*”, *dimbēr* „*iarnă*”. La finala cuvântului acest *b* apare, de ex., în alb. *shkrumb* „*scrum*”, care, în rom. *scrum*, n.gr. *skrumi* apare fără *-b* final³²⁰.

În ghegă se observă azi asimilarea progresivă a lui *b* de către *m* care îl precedă în cuvinte ca *mledh*, „a aduna”, *mys* „a scufunda, a îneca”, *kama* „picior”. Este un proces destul de nou, deoarece autorii ghegi din sec. al XVI-lea și al XVII-lea păstrează grupul *mb* neasimilat: la *Buzuku dymbëdhjetë* „doisprezece”, la *Budi t'u mbastojnë* „să le ajungă”, la *Bardhi mbarre* „rușine” (= verecundia), *Bogdani me i ram mboh* „negă”. Unele regiuni periferice ale Gegëriei au păstrat acest grup de consoane și azi: *mbëledh* „a aduna”, *shqimb* „a stinge” în Dibra, *kamb* „picior”, *kombon-a* „clopot”, *mbrapësht* „rău”, *mbush* „a umple” în Borgo Erizzo (Arbënesh) în Dalmația. Această asimilare se observă și în satele din Labëria, în cazuri ca *majta* „știnui” pentru *mbajta*, *myta* „înceai” pentru *mbyta*, *këma* „piciorul” pentru „*këmba*”.

Vechiul grup i.-e. *pn* se reflectă în albaneză prin *m*, comp. alb. *gjumë* „somm”: lat. *somnus*, *sonnium*, gr. *hypnos*. Împreună cu G. Meyer putem accepta că această asimilare nu s-a produs dintr-o dată, ci prin intermediul unei trepte *pn*: *mn* : *m*, cu o formă intermediară *mn*, la fel ca în lat. *somnus*.

Pentru evoluțiile *bl* : *bj*; *pl*: *pj*; *fl* : *ff* v. cap. V.[126]

Dentalele

Ca și labialele, dentalele moștenite din indo-europeană n-au suferit în general nici o schimbare esențială în limba albaneză. Dentala surdă *t* e reprezentată prin *t*: *tjerr* „a toarce”: lat. *torqueo*, gr. *àtraktos* „fus”; alb. *ti*, „tu”, *ty* „ție, pe tine”: lat. *tu*, v. sl. *ty*; alb. *vjet*, *vit* „an”: lat. *vetus*, gr. *étos* „an”.

Dentala sonoră *d* are două reflexe în albaneză: *d* și *dh*. Comp., pe de o parte, alb. *ditë* „zi”: lat. *dies* : v. sl. *denĭ* alb. *dru* „lemn, pom”: gr. *drys*, v. sl. *dъrvo*, pe de altă parte alb. *dhashë* „dădui”: lat. *dare*, *donum*; v. sl. *dati*; alb. *dhjetë* „zece”: lat. *decem*, sanscr. *dasha*, v. sl. *desetъ*. Motivul acestei reflectări duble nu este cunoscut prea bine. W. Cimohowski* face răspunzătoare pentru aceasta fonetica sintactică (*sandhi*).

Din cauza lipsei documentelor vechi, nu putem cunoaște cronologia transformării lui *d* (indo-european și latin) în spiranta *dh* în limba albaneză, în timp ce pentru greacă ea poate fi stabilită. *D* s-a spirantizat la *dh* în special după un *r* : alb. *gardh* „gard” care corespunde lit. *gardas* „țarc, strungă”, v. sl. *gradŭ* „oraș”, germ. *Garten* „grădină”; alb. *urdhër* „ordin” din lat. *ordinem*.

Grupul *nt* din albaneză s-a asimilat totdeauna la *nd*: alb. *dhëndër* „ginere”: lit. *zhentas*”, v. sl. *zet*; alb. *ndej* „a deschide, a întinde”: gr. *teino*, lat. *tendo*; alb. *landë*, *lënde* „lemn”: lit. *lenta* „scândură”. Această

* *Lingua Poznaniensis* II (1950) VN.

asimilare progresivă a fost permanentă în albaneză. Ea cuprinde cuvintele din fondul autohton, ca cele de mai sus, dar și pe cele de origine latină (lat. *conventus*: alb. *kuvend* „sfăt”), pe cele de origine slavă, ca și pe cele din epoca turcă (de ex. alb. *kandar* „cântar”, din turc. *kantar*). În albaneza medievală se pare că această asimilare nu se realizează: la Arnold von Harff, cavalerul german care a călătorit de-a lungul litoralului albanez în anul 1497, găsim *nantë* „nouă”, formă care se folosește și azi în Ljarja și Shestan, la vest de lacul Shkodra. Pentru *ende* „floare” Buzuku are *entë*. Budi pentru *kondend* „mulțumit” scrie *kontent*, pentru *të linda* „pantaloni” are *të lintatë*. De asemenea, în dialectele albaneze din Grecia se spune *u sos verra*, *u sos kuventa* „s-a terminat vinul, s-a terminat sfatul”, iar în dialectele albaneze din Italia apar formele *parmënta* „plugul”, *mbrënta* „înăuntru”. La acești autori și în aceste graiuri nici grupul *nk* nu este asimilat în toate cazurile la *ng*, ci se păstrează formele vechi, cum sunt *kanka* „cântec”, *kënka*, *këntka*.

Printr-o inovație comună întregii albaneze, grupul *tn* s-a asimilat la *n* în cuvinte ca *gjithmonë* „totdeauna” (*mot*), *mbrënë* pentru *mbretnën* „striviră”, *të zonë* pentru *të zotnë*. Această asimilare s-a petrecut mai consecvent în coloniile din Grecia și din Italia. La autorii vechi din Nord găsim formele asimilate alături de cele neasimilate, de ex., la Buzuku *Tenëzonë* și *Zotnë tanë* „Domnul nostru”, *gjithëmonë* „totdeauna” și *motnë* „vreme” etc. Trebuie notat că această asimilare regresivă este un proces intern al albanezei.

Grupul *i.-e. tt* a urmat căi diferite în diferite limbi indo-europene. Pentru albaneză se acceptă părerea lui Pedersen, după care acest grup s-a transformat în *s*: alb. *pasur* „avut” dintr-un **potto* - care se raportează la lat. *potens*, gr. *despótes*.

Grupul *i.-e. tr* s-a păstrat ca atare în albaneză: alb. *tre* „trei”: lat. *tres*, gr. *tria*, v. sl. *tri*, germ. *drei* etc. Pentru *i.-e. dr* la inițială, corespondențe de tipul: alb. *dru* „lemn, pom”: v. sl. *dŕvo* dovedesc că și acest grup s-a păstrat. Pedersen crede[127] că în alb. *djersë* „sudoare”, *djersë*, care provine, după el, dintr-o bază **svidrotja*, **svidroti*, grupul *dr* în interiorul cuvântului s-a simplificat la *r* prin căderea lui *d* înaintea lichidei. În împrumuturile albaneze din greaca veche și din latină credem că grupul *dr* s-a păstrat, comp. alb. *kulshedër*, *kuçedër* care, după cum a observat G. Meyer, este reflexul unui lat. *chersydrus*, gr. *chërsydros*. Și alb. *balladër*, *ballandër* „cascadă” reflectă, după părerea noastră, un lat. *barathrum*, v. gr. *barathron* „genune, prăpastie”. Grupul *dr* se păstrează în împrumuturile mai târzii ale albanezei, ca în *vedër* „doniță, vadră” din sl. *vedro*.

Ca și în grupul i.-e. *rd*, care a dat de timpuriu în albaneză *rdh* (alb. *gardh*: lit. *gardas*), se acceptă că în grupul i.-e. *rt* oclusiva s-a transformat în spirantă în cuvinte ca *qeth* „a tunde, a tăia”: lit. *kertu*.

După o regulă a lui Pedersen, se crede că grupul i.-e. *dl* a dat *gl*, ca în alb. *glatë* = *gjatë* „lung” care se apropie de gr. *dolihós*, v. sl. *dǔlgŭ*, rus. *dolgo* „lung”; acest *gl* a avut apoi soarta oricărui grup *gl*, transformându-se în *gj*, ca în *gluha*: *giuha* „limbă”³²¹. Părerăa lui Pedersen a fost acceptată și de G. Meyer*. Deoarece la această schimbare fonetică iau parte și elemente slave ale albanezei, de ex. *sogje* „santinelă” dintr-un sl. *sod-la* (*soditi*), Jokl crede, pe bună dreptate, că acest fenomen acționa încă în perioada contactelor slavo-albaneze.

După cum a observat G. Meyer, fonemele vechi *tj* și *dj* în poziție posttonică au devenit în albaneză *s*, respectiv *z*³²² atât în cuvintele autohtone, cât și în împrumuturile latine. Aici intră toate desinențele verbale ale persoanei I prezent la verbele de tipul *vras* „ucid”, *pres* „aștept”, *ngjis* „lipsește”, *shes* „vând”, în opoziție cu persoana a doua, unde apare *t*: *vret* „ucizi”, *pret* „aștepți”, *ngjit* „lipești”, *shet* „vinzi”; la persoana I -*s* provine dintr-un *-*tjo* din perioada indo-europeană. Pentru transformarea *dj*:*z*, comp. alb. *mëz*, *maz* „mânz” dintr-un **mandjo*. Dintre elementele latine aici intră *pus* „fântână” de la *puteus*, *mars* „martie” din *martius*, *gaz* „bucurie” din *gaudium*. La inițiala cuvântului întâlnim reflexe diferite: pe de o parte, *dj* latin s-a transformat în *z*: gheg. *zanë*, tosc. *zërë* „zână” din lat. *Diana*, pe de altă parte a rămas neschimbat: alb. *djall* „drac” din lat. *diabolus*. Această diferență în reflexe se datorează cronologiei: după toate aparențele, *djall* a intrat în albaneză mai târziu decât *zanë*.

În ceea ce privește transformările *tj* > *s* și *dj* > *z*, albaneza se apropie îndeosebi de greacă; și aici *tj* a dat *s*, iar *dj* a dat *dz*, *z*.

Pentru albaneză important este faptul că și în messapică *dj* este reflectat prin *z*: cuvântul messapic care corespunde albanezului *mëz*, *maz* apare în numele zeului *Jupiter Menzana*, căruia i se jertfeau cai; acest nume oglindește un **Mendjana*.³²³

În legătură cu *d* trebuie adăugat, în sfârșit, că, după cum există un *b* dezvoltat după *m* (v. mai sus), tot așa există și un *d* ca dezvoltare secundară, homorganică după nazala dentală *n*³²⁴: alb. *andër*, *ëndër* „vis”: gr. *onar*, *oneiros* „vis”, arm. *anurj*. Aceasta este o evoluție internă a albanezei care poate fi, cu toate acestea, destul de veche. În afară de aceasta se observă în albaneză existența unui *d* secundar la finala cuvântului, ca în *aspirind* „aspirină”, *amind* „amin”, *sejmind* „paznic”, *shend* „bucurie”, *ankand* „licitație”, *pelind* „pelin”, *pendë* „pană”. Aceste cazuri dialectale, destul

* *Albanesische Studien* IV, 81, nr. 571.

de noi, aruncă lumină și asupra unei evoluții mai vechi a acestei consoane în poziție finală, în cuvinte ca *send* „lucru”, care se leagă de pronumele interogativ *se* „ce”, *me se* „cu ce”, *për se* „pentru ce”, *kund* „undeva” care se leagă de *ku* „unde”, *kënd* care merge împreună cu *kë*. **Buzuku** și **Bogdani** scriu aceste cuvinte fără *d* final: *sen*, *kun*, *kon*, *kana*. Și în substantivele *katund* „sat”, *dhend* „ovine” și *shpend* „pasăre” se pare că *d* este un sunet secundar, creat fonetic; de asemenea în câteva verbe ca *mund* „a putea”, *bind* „a convinge”, *dënd* „a îndemna”, *gdhënd* „a ciopli”* . Caracterul secundar al lui *d* în *mund* se relevă și în cuvintele *sëmunë*, *sëmurë* „bolnav”, care se leagă de acest verb; aici rotacismul formei din toscă demonstrează că *-n-* a fost intervocalic, prin urmare *d* s-a adăugat mai târziu.

Dintre grupurile consonantice care conțin un *d*, grupul *nd* (*n* velar + *d*) a suferit în albaneza nouă o asimilare la *n* în ghegă și în graiul lab din toscă, în cuvinte ca *ner* pentru *nder* „cinste”, *dhandër* - *dhënër* „ginere” etc. Acesta este un proces care a avut loc în ultimele secole,[128] deoarece la scriitorii vechi din nord aceste grupuri sunt neasimilate, ca și grupurile *ngj* și *mb* : la **Buzuku** *ndiqninë* „urmărire”, *engjëjet* „îngerii”, la **Budi** *ndeer* „cinste”, la **Bardhi** *honeste*: *ndeershim* „cu cinste, cinstit”, *ngjyem* „a se vopsi, a se colora”, la **Bogdani** *andërratë* „visurile”. Toți acești autori scriu *kallënduor*, *kalënduer* „ianuarie”, *vollëndet* „voință” din lat. **calendarius*, *voluntatem*, în timp ce azi se scriu *kallnuer*, *vullnet*. În unele regiuni periferice din Gegëria, cum este Dibra și în unele colonii ghege ca Borgo Erizzo în Dalmația, grupul *nd* se păstrează în cuvinte ca *ma ka anda* „îmi place”, *hunda* „nasul” etc. În părțile Shkodrei și Elbanului asimilarea nu s-a realizat complet, deoarece azi în pronunția lui *n* se simte ultimul rest al oclusivei în cuvinte ca *nan^dë*, *an^da*. Prin urmare, această asimilare ca și asimilarea lui *mb* la *m*, nu este unul dintre punctele în care cele două dialecte ale albanezei s-au diferențiat de mult. Acest fenomen este mai nou decât asimilarea care a transformat grupul *nt* în *nd* și pe care am întâlnit-o mai sus în cuvinte ca lat. *conventus* : alb. *kuvend* „sfat”, fenomen general în albaneză. Dar în ghegă, într-o anumită perioadă din evoluția limbii, nedeterminată cu exactitate, *nd* original și *nd* provenit dintr-un *nt* au evoluat amândouă la *n*. În toponomie asimilarea *nt* : *nd* din ghegă apare la numele râului *Erzen*, în sursele medievale *Erzenta*. [129]

* *Buletin për Shkencat Shoqërore* IV, 1953, p. 35 și urm.

La fel ca în celelalte limbi indo-europene, sunetul *m* s-a conservat ca atare și în albaneză, comp. alb. *muaj* „lună”: lat. *mensis*, got. *mena*, sl. *meseč* etc.; alb. *i madh* „mare”: sanscr. *mah* -, avest. *maz* -, gr. *mégas*, lat. *magnus*; alb. *dhamb, dhëmb* „dintre”: v. sl. *zābŭ* alb. *mjaltë* „miere”: lat. *mel*, gr. *meli*.

Și i.-e. *n* s-a păstrat nealterat în limba albaneză: alb. *nandë, nëndë* „nouă”: sanscr. *nava*, lat. *novem*, germ. *neun*; alb. *na* „pe noi”: lat. *nos*, sanscr. *nas*.

În albaneză grupul i.-e. *gn* a fost asimilat la *nj* (nazală palatală), tot așa cum în limbile romanice³²⁶ lat. *gn* a fost asimilat, ca în it. *agnello* „miel” din lat. *agnus*. Avem astfel în albaneză *njoh* „a cunoaște, a ști”: gr. *gignosco*. În albaneza veche, la **Buzuku** și la ceilalți scriitori, ca și în dialectele actuale din ghega nordică, gupul *n-j*, într-un cuvânt ca *nieri* „om”, care este legat etimologic de gr. *aner* „bărbat”, se deosebește în pronunție de *nj* palatal din cuvinte ca *njoh, një* „unu”. În albaneza contemporană, în general, *n* e palatalizat atât de puternic încât a ajuns la treapta *nj*, întâlnindu-se astfel cu vechiul *nj*. Comună pentru întreaga albaneză și, de aceea, mai veche, este palatalizarea lui *n-j* la *nj* în plurale ca *kronj* „izvoare”, *përronj* „pâraie”, *gjunj* „genunchi”, ca și în desinența verbală *-nj* a unor verbe cum sunt *këndonj* „cânt, citesc”, *fshinj* „șterg”, *lanj* „spăl”. La substantiv schema a fost cândva *kron* „izvor”, la pl. **kroni* care a dat *kron-j*, apoi *kronj*. Verbele se terminau cândva în *-aniō, -eniō -iniō* etc., în care *n-j* a dat apoi *nj*. Se știe că, în general, toșca păstrează nazala palatală *nj* mai bine decât ghega în cuvinte ca *zonjë* „doamnă, stăpână”, *brinjë* „coastă”, *finjë* „leșie” și în pluralele de tipul *kronj* „izvoare”, *barinj* „păstori”. Dar nici în cazul acesta evoluția ulterioară din ghegă, care a dus de la *nj* la *j*, nu e veche. Autorii din Albania catolică a secolului al XVI-lea și al XVII-lea scriu, în mod regulat, *brinjë* „coastă”, *dëshminj* „mărturii”, *luanjet* „leii”, *zonja* „doamna”, *finja* „leșia”, *kopështinje* „grădini”. Câteva toponime din nord, cum sunt *Pulaj, Skruaj, Beltoja* apar în rapoartele misionarilor din acel timp sub formele *Pulanj, Skruanj, Beltonja*, iar *Tujani* de lângă Tirana apare ca *Tunjani*. Și azi unele regiuni din Gegëria, cum sunt Ulqin, Kraja, Shestan, Dibra păstrează pe *nj* în graiurile lor. (Dibra: *brinjë* „coastă”, *finjë* „leșie”, Kraja (Shkodra) *kishnja* „aveam” etc.).

Efectul de diftongare pe care îl exercită *n* (ca și *r, l* și *ll*) asupra lui *o* care îl precedă, în cuvinte ca lat. *cotoneus*: alb. *ftua* „gutuie” a fost studiat mai sus (v. cap. *Diftongii*).

În graiurile populare ale albanezei, ca și în cele din greaca nouă sau din alte limbi balcanice, se observă epenteza unui *n* înaintea unui *d* sau *k*, ca în *andresë* pentru *adresë* „adresă”, *barangë* pentru *barakë* „baracă”.

Rotacismul și încetarea acțiunii lui ³²⁷

Se știe că în toscă *n* intervocalic s-a transformat într-un *r*, fenomen care se numește *rotacism*, de la *rhota*, numele literei *r* în alfabetul grecesc.

Rotacismul este una dintre trăsăturile dialectale principale ale albanezei și una dintre deosebirile vechi dintre cele două dialecte ale sale. Este o inovație a dialectului tosc, nedată din punct de vedere cronologic, dar care aparține cu siguranță [130] perioadei preliterate a albanezei, deoarece în toscă veche a coloniilor albaneze din Grecia și din Italia găsim rotacismul realizat pe deplin: alb. *venë-verë* „vin”: gr. *oinos*, lat. *vinum*, arm. *gini*; *thëni-thëri* „lindină”, *lenë, lerë* „născut” (*i pari lenë* „pimogenitus” la *Buzuku*); *zani-zëri* „voce”, *breshën - breshër* „grindină”, *emën-emër* „nume”, *dimën - dimër* „iarnă”, *gjarpën - gjarpër* „șarpe”, *i tanë - i tërë* „întreg”, *llanë-llërë* „braț”. În *breshër, emër, dimër, gjarpër* rotacismul s-a realizat în formele vechi cu *-ë*: *breshënë, emënë, dimënë, gjarpënë*, în care *n* era intervocalic. Aceste cuvinte se termină în *-ë* la autorii vechi din nord.

Fenomenul apare și în unele graiuri ale limbii române, atât pe teritoriul României, cât și în Istria, în cuvinte ca *bire* pentru *bine*³²⁸. Ar fi dificil ca în această problemă să nu se accepte o legătură între română și albaneză. În amândouă aceste limbi rotacismul - după cum s-a afirmat și mai sus - se leagă istoric de nazalizare. Din punct de vedere fonetic, rotacismul din albaneză se explică prin modul de pronunțare a lui *n* în această limbă; după cum a observat pentru prima dată **H. Pedersen***, *n* este slăbit, iar aceasta este o pronunție caracteristică pentru întreaga albaneză. Prin pronunția slabă a lui *n* se explică și unele cazuri de rotacism din ghegă, ca *vner* „fiere, venin” (tosc. *vrer*) din lat. *venenum*, *kunorë* „cunună” (tosc. *kurorë*) din lat. *corona*; la *vner* se remarcă disimilarea *n - n : n - r*, la *corona* : *kunorë* se observă metateza *r - n : n - r*. Prin urmare, rotacismul nu e un fenomen care aparține numai dialectului tosc, ci apare și în ghegă în câteva cazuri³²⁹.

În ceea ce privește cronologia trebuie spus că rotacismul este destul de vechi, cu toate că nu i se pot fixa limite cronologice, nici *terminus a quo*, nici *terminus ad quem*³³⁰. Se observă desigur că acest proces atinge cuvintele fondului autohton, ca și împrumuturile din greaca veche (*mokën. mokër* „piatră de moară” din *mahana, lakën, lakër* „varză, verdețuri” din

* *Albanesische Texte mit Glossar, Kelt. Grammatik I*, 154, *Romanisches Jahresbericht IX*, I, 214; **N Jokl**, *Linguistisch - Kulturhistorische Untersuchungen* 114.

lahanon) și din latină (*ranē, rērē* „nisip” din *arena, vner* „fiere, venin” din *venenum, frashēn, frashēr* „frasin” din *fraxinus, kunorē, kurorē* din *corona, shullani, shullēri* „loc înșorit” din *solanum, freni, freri* „frâu” din *frenum, mullini, mulliri* „moară” din *molinum*). Majoritatea celorlalte elemente străine (slave, italienești, grecești) nu participă la această transformare, deoarece au intrat în limbă mai târziu: sl. *stanŭ* „stână” și *stopanŭ* „baci” rămân neschimbate, la fel it. *kapitan* „căpitan”, gr. *manār* „miel blând”, *manak* „mărțișor”, tc. *kanun, inat* „mânie”, *lanet* „drac”.

Meyer-Lübke fixează acest proces în perioada preslavă a albanezei. Jokl a observat că unele împrumuturi vechi din slavă au fost supuse rotacismului, ca, de ex. *čĕrsirĕ* (în Himara și în Çamëria) din sl. *tracina*. Totuși nu ni se pare că această constatare poate zdruncina din temelii ipoteza cronologică a lui Meyer-Lübke. Pe de altă parte, este justă părerea lingvistului român S. Pușcariu, care susține că dispariția vocalei finale în limba albaneză s-a petrecut înaintea rotacismului, după cum arată *qen* „câine”, din lat. *canis*, cu *n-* neschimbat. În toponimie se observă o continuare a acțiunii rotacismului și mai târziu. Astfel, numele regiunii *Frari*, lângă Preveza, nume care provine din gr. *Phanari* prezintă rotacism; acest nume *Phanari* apare în istorie în sec. al XIV-lea. Și unele cuvinte din neogreacă intrate în albaneză au suferit rotacismul, ca de ex. *korē* „icoană” din ngr. *ikona*.

Cum trebuie să explicăm o serie de cuvinte în care găsim azi un *n* intervocalic netransformat în *r* nici în toscă? Comp. *anē* „margină, parte” - *enē, hanē - hēnē* „lună”, *dhunē* „dezonoare”, *e shtunē* „sâmbătă”, *punē* „muncă”, *man* „dud”, *thanē* (bot) „corn”, ca și forme ale substantivelor ca *nusenē* „pe mireasă”, forme pronominale ca *unē, tinē, ynē* „al nostru”, *tanē* „ai noștri”, *jonē* „a noastră”, forme verbale ca prezentul *thonē* „ei spun”, *venē* „vin”, aoristul *thanē* „spuseră”, *lanē* „lăsară”, *vanē* „merseră”, *dërguanē* „trimiseră”, participii de tipul *qenē* „fost”, *thanē - thēnē* „spus”, *lanē - lēnē* „lăsat”, *dhanē - dhēnē* „dat”, *zanē - zēnē* „luat”. În această problemă care, după cum se vede, prezintă importanță și pentru morfologia istorică a albanezei, G. Meyer a observat că acest *n* nerotacizat nu poate proveni [131] dintr-un *n* simplu intervocalic, ci a apărut dintr-un *nn*, rezultat probabil dintr-o asimilare a unei alte consoane de către *n*³³¹.

Că această ipoteză este justă o dovedesc câteva împrumuturi latine, în care *nn* a dat *-n-*: lat. *gunna*: alb. *gunē* „pelerină groasă din păr de capră pentru frig și ploaie”; lat. *cannata*: alb. *kēnatē* „vas de lut pentru apă”. Din explicațiile etimologice pe care acest lingvist le dă cuvintelor enumerate mai sus reiese că rotacismul a fost blocat de consoana aflată înaintea lui *n*,

prin urmare schema lui este *vocală + consoană + n + vocală*, de ex. *anē* „parte, margine”: **asna, punē* „muncă”: **spudnā, lanē, lēnē* „lăsat”: **ladno*. Considerăm drept foarte justă părerea lui **G. Meyer** că ar fi existat cândva o consoană lângă *-n-*, care nu a permis acestuia să se transforme în *-r-*. Credem însă că această consoană se afla, de obicei, după *n*, și în cele mai multe cazuri era un *d* sau un *t* mai vechi, iar întregul proces a trecut prin treptele *nt : nd : nn : n*, schema fiind *vocală + n + d + vocală*. Astfel *anē*, care în albaneză are și sensul „margine, sfârșit” (*gjer në anē* „până la margine”, *nē anē tē anēs* „la capătul lumii”, *pa anē e pa fund* „fără sfârșit”) se apropie de sanscr. *antah* „sfârșit, margine”, got. *andais* „sfârșit”, germ. *Ende* „sfârșit”*.

Această ipoteză a fost emisă mai întâi de **Pedersen**, când a dedus acuzativul *nusenē* dintr-un **snusām tām : *nusend: nusenē* „(pe)acea mireasă”. Prin urmare, după părerea noastră, grupul *nd* din perioada preistorică a albanezei nu s-a păstrat ca atare în albaneză, cum credea **G. Meyer**, ci, prin intermediul unui *nn* (*n* geminat), a ajuns la un *n* care nu s-a mai supus rotacizării. Câteva forme cu doi *n* la **Buzuku** ca *hanna* „lună”, *enni* „acum, apoi, după”, la **J. Variboba** *enni* și *punna* în dialectele albaneze din Grecia (după **Reinhold**) e posibil să oglindească această treaptă *-nn-*, care trebuie considerată, în aceste circumstanțe, drept o fază mai veche. Cât despre pronumele personale *unē* „eu”, *tinē* „tu”, acestea sunt formații noi, create cu ajutorul particulei *-nē*, ca în *kjonē* „aceasta”, *ajonē* „aceea”, *ainē* „acela”; ele au apărut în limbă într-o vreme în care acțiunea rotacismului se încheiase. Formele pronomiale *yni* „al nostru”, *jona* „a noastră”, *tanē* „ai noștri”, *tona* „ale noastre” încă nu sunt clarificate.

Se știe, de la **Bopp** încoace, că pronumele posesive ale albanezei sunt aglutinate din pronumele (sau articolul) demonstrativ și pronumele personal la un caz oblic (genitiv-dativ): *yē* „al tău” = *y - t* ca în *ay, e - t = ty* „pe tine, ție”, *jona* „a noastră” = *a(jo) + neve, tanē* „ai noștri” = *(a)ta + neve* etc. Rămâne deocamdată neexplicat de ce în aceste forme *n* intervalic nu a suferit rotacismul, deci de ce nu avem în toscă **tarē, *tora, *yrē* pentru *tanē, tona, ynē* etc. Se pare că *n* a fost păstrat din cauza presiunii sistemului gramatical. Formele verbale *kanē* „au”, *janē* „sunt” conțin și ele un *-nē* dintr-un vechi *-n-*, comp. lat. *legunt*, gr. *legonsi* „citesc” din *lēgonti*. La fel și formele de aorist de tipul *vanē* „merseră” se compară, din punctul de vedere al formei, cu lat. *legerunt* etc.[132]

* Comp. *Buletin për Shkencat Shoqërore* IV, (1953), 30 și urm.

Dintre lichide, i.-e. *r* se păstrează ca *r* în albaneză: comp. alb. *motër* „soră”: lat. *mater* etc.; alb. *ari* „urs”: gr. *árktos*, lat. *ursus*, irl. *art*. La inițiala cuvântului *r* este de obicei întărit într-un *r* rulat „forte” (*rr*): *rrah* „a bate”, *rrroj* „a trăi”, *rruaj* „a rade”, *rrallë* „rar” (din lat. *rarus*), *rrotë* „roată” (din lat. *rota*), *rrugë* „stradă” din *ruga*. G. Weigand a observat că, în timp ce *l* palatal (*l*) și *l* velar (*ll*) se disting bine în limba albaneză (ca în *mal* „munte” și *mall* „dor”), între *r* slab și *r* forte există oscilații atât în vorbire, cât și în scris. La finala cuvântului, *r* vechi a căzut: *bie* „a aduce” alături de *bar*, *bart* „a purta” care merg împreună cu lat. *fero*; acest *r* reapare la imperativul *bjerë* „adu!” și în alte câteva forme.

În grupul *rj* lichida a fost complet asimilată de *j* și a dispărut: *mbar* și *baj* „duc o greutate în brațe dintr-un loc în altul, mut”, *varzë* și *vajzë* „fată” dintr-o bază **várjezë*³³³. Această asimilare joacă rol și în flexiune: alături de *bir* „fiu” avem pluralul *bij* dintr-un **birj*.

Despre transformarea *rd* : *rdh* s-a vorbit mai sus: *gardh* „gard”, *dardhë* „pară” etc.

F. Miklosich este primul care a observat că în albaneză *rn* s-a asimilat dând un *r* forte. Observăm aceasta în câteva împrumuturi: *furrë* „cuptor” din lat. *furnus*, *prall* -*prrar* „(bot.) *Quercus coccifera*” din n.gr. *pournari*, dar și în cuvinte moștenite: *barrë* „sarcină, greutate”: gr. *pherné*, opus lui *bar* care e legat de el; *arrë* „nuc” corespunde sl. *orehŭ*. Această asimilare are importanță și pentru istoria verbului: prezentul actual *marr* „iau” și participiile de tipul *nxjerrë* „scos”, *vjerrë* „atârnat, spânzurat, agățat” conțin un *rr* care provine dintr-un *rn*, fiind, prin urmare, forme de prezent și participiu cu *-n*. Există însă în albaneză și *rr* provenit din gemație expresivă (v. cap. XI). Prin urmare, în acele cuvinte în care azi grupul *rn* apare neasimilat, ca de ex. *arnë* „petec”, *arnoj* „a cârpi”, *ternoj* „a schimba”, *gurnë* pentru *gurrë* „izvor”, el e secundar și relativ nou.

Sunetul *l* a fost studiat în evoluția lui istorică de H. Pedersen într-un articol special. La inițiala cuvântului, i.-e. *l* se păstrează ca atare în albaneză: comp. alb. *i lig* „rău, bolnav”: lit. *ligà* „boală”, gr. *oligos* „puțin”. Acest *l* din albaneză este dentalo-palatal. În poziție intervocalică, *l* vechi s-a velarizat la *ll*, de ex. *dhallë* „zară”: gr. *gála*; alb. *miell* „făină”: ahd. *melo*, germ. *Mehl*; alb. *mollë* „măr” : gr. *malon*, lat. *melum*. *L* geminat (*l-l*) a dat *l*, ca în lat. *pulla*, care a dat în albaneză *pulë* „găină”.

În afară de acestea există câteva evoluții ale lui *l* legate de diferitele sale poziții în raport cu consoanele care îl precedă sau îl urmează. Există trei poziții principale:

1. *lj*

2. *consoană + l*:

a. dentală + *l* : în special *dl*

b. labială + *l* : *bl, pl, fl*

c. guturală + *l* : *gl, kl*

3. *l + consoană*:

a. *l + dentală* : *ld, lt* [133]

b. *l + labială* : *lb, lp*

c. *l + guturală* : *lg, lk*

d. *l + nazală* : *ln*.

Să cercetăm pe rând aceste evoluții.

În majoritatea dialectelor actuale ale albanezei, *lj* a ajuns, prin muiere, la *j*³⁴, dar în toasca de sud și în graiul din Çamëria, în dialectele din Grecia și în câteva dintre dialectele din Italia *l* se păstrează, mai mult sau mai puțin palatal; la fel și în câteva graiuri din Ucraina (în apropiere de Crimeea și Odesa, la Marea Neagră și lângă Melitopol, la Marea de Azov). În toate aceste dialecte se spune *val* „ulei”, *bilë* „fiică”, *malë* „vâr”, *milë* „mie”, *fëmilë* „copil”, *shkëndilë* „scânteie”, *shilë* „gust”.

În ceea ce privește cuvintele cu *oclusivă + l*, se crede că, după cum s-a arătat mai sus, grupul vechi *dl* a dat *gl* în cuvinte ca *i glatë -i gjatë* „lung” și *sogje* „paznic, santinelă”.

Grupurile *bl, pl, fl* au rămas neschimbate. Doar în câteva dialecte (Dibra, Tetova, regiunea Ndroqi, dialectele provinciei Cosenza din Calabria) s-au muiat dând *bj, pj, fj* : *bjej* pentru *blej* „cumpăra”, *pjak* pentru *plak* „bătrân”, *fjetë* pentru *fletë* „foaie, frunză”.

Schimbări mai mari au suferit grupurile *kl, g*³⁵. Acestea au dat în albaneză patru reflexe: pe cea mai mare parte a teritoriului lingvistic albanez ele s-au transformat în guturale palatale (prepalatale): *q, qj* printr-o asimilare reciprocă, dublă, din care apare un sunet care nu este identic cu nici unul dintre sunetele care s-au asimilat. Ghega de nord, în special elementul catolic din Shkodra și din împrejurimi, l-a muiat pe *l* la *j*, păstrând însă guturala, a schimbat deci aceste grupuri în *g-j, k-j*. Ghega din nord-est și est (Kosovo, Luma și, în parte, și graiurile din Dibra și Macedonia) au realizat o velarizare completă, transformând aceste grupuri în *g, k*. Çamëria, unele sate din Korça, cum sunt Dardha și Sinica, dialectele din Grecia și Ucraina, și parțial,

cele din Italia au menținut grupurile *gl* și *kl* neasimilate. Astfel, există și azi variantele fonetice *i glatë*, *i gjatë*, *i giatë*, *i gatë*, „lung”; *gluha*, *gjuha*, *giuha*, *guha* „limbă”; *glu*, *giuni*, *guni*, *gjuri* „genunchi”; *glëndër*, *gjandër*, *gandër*, *gjëndër* „glandă”; *klumësht*, *qumësht*, *kjumësht*, *kumësht*, „lapte”; *kloftë*, *qoftë*, *kjofte*, *koftë* „fie, de-ar fi”. Important pentru limba albaneză este că aceste grupuri există și în cartea lui Gjon Buzuku, în cuvinte ca *gluhë* „limbă”, *glemb* „ghimpe” și *kluonjinë*, *klishë* „biserică”.

Înainte de ocluserile dentale și labiale, *l* se păstrează în general neschimbat: alb. *baltë* „noroi”, *mjaltë* „miere”, dar *hejde* „pir” din sb.-cr. *heljda*; alb. *elb* „orz”: gr. *alphi*; alb. *kalb* „a putrezi”, *gjalpë* „unt”. Muiera lui *l* în grupul *lt* în colonia albaneză din Piana dei Greci (Sicilia) de tipul *mjajti* „mierea”, *bajta* „noroiul” e un fenomen sporadic.

Înainte de guturale (*k*, *g*) în majoritatea dialectelor albaneze *l* s-a muiat la *j*: alb. *ulk*, *ujk* „lup”; *bulk*, *bujk* „țăran” din lat. *bubulcus*; *alkë*, *ajkë* „caimac”; *balgë*, *bajgë* „balegă”. Formele cu *jk*, *kg* aparțin și limbii scrise. Așa cum l-au păstrat pe *l* în cuvinte de tipul *val* „ulei”, dialectele albaneze din Grecia, Ucraina, parțial cele din Italia și toasca de sud cu întreaga Țamërie îl păstrează pe *l* și în grupurile *lk*, *lg*, pronunțând *ulk*, *alkë* „caimac”, *balgë* „balegă” etc. Formele *ulk* și *bulk* se păstrează în general și în scrierile din ghega veche.

Grupul *ln* s-a asimilat mai întâi la geminata *l-l*, iar aceasta la *l* simplu palatal. Astfel, alături de *dielli* „soarele”, avem și *e diela* „duminică”. În primul cuvânt exista un *l* velar care s-a format în poziție intervocalică. Forma *e diel*, cu *l* palatal, a apărut mai întâi la acuzativ, după cum a constatat H. Pedersen: *të dielnë*, unde *ln* s-a asimilat, de regulă, la *l* (numele zilelor săptămânii au apărut, cum consemnează acest lingvist, de la acuzativ). Evoluția *ln* : *l* apare și în sistemul verbal: la verbe ca *dal* „a ieși”, *shkel* „a strivi”, *vjel* sau *viel* „a culege”, *l* final este reflexul grupului *ln*, deci, din punct de vedere istoric, ele sunt verbe cu *-n-*, la fel ca verbele cu *-rr-*: *marr* „a lua”, *nxjerr* „a scoate” etc. pe care le-am tratat mai sus.

Asimilarea progresivă a grupului *ln* la un *l* geminat (*l - l*) și apoi la *l* actual este paralelă cu asimilarea progresivă a grupului *rn* la *rr*. Fenomenele fonetice trebuie privite nu izolat, ci în legătură cu paralelismele care apar în interiorul sistemului limbii.[134]

Albaneza nu cunoaște numai trecerea lui *l* la *j* în pozițiile care au fost discutate, ci și o transformare a lui *l* velar (*ll*) în *j*, azi în special la pl.: *buall* „bour” - *buaj*, *huall* „fagure” - *hoje*, *dell* „tendon” - *dej*, *fyell* „fluier” - *feje*. În graiul din Țamëria această transformare *ll:j* apare ca *ll:l* : *kungull* „dovleac” pentru *kungul*.

În legătură cu cronologia schimbărilor prin care a trecut *l* trebuie notat că faptul că grupurile *kl, gl* s-au păstrat în parte până azi în dialectele italo-albaneze, iar în parte au fost asimilate la *q, gj*, chiar de la începutul tradiției lor literare³³⁶, nu se poate explica printr-o evoluție petrecută în noua lor patrie, deoarece, desprinse de trunchiul albanezei, aceste dialecte nu au mai luat parte la schimbările fonetice petrecute în Albania după separarea lor. Fenomenul se explică astfel: pronunțarea cu *gl, kl* fusese cândva generală pentru întreaga limbă albaneză; într-un număr de dialecte, în special în Toskëria, de unde s-au desprins aceste colonii, asimilarea acestor grupuri la *gj, q* începuse în sec. al XV-lea, când a avut loc strămutarea. Dimpotrivă, păstrarea acestor grupuri la **Gjon Buzuku** dovedește că dialectul din regiunea lui a pronunțat grupurile *kl, gl* până în sec. al XVI-lea. **N. Jokl** a arătat că acest dialect nu poate fi cel din depresiunea Shkodrei, deoarece, după mărturiile câtorva nume topice, cum sunt numele râului *Gjadri* (fonetic *G-jadri*), care apare în 1438 ca *Gladra*, dar în 1459 ca *Jadro* și *Darragjati*, care apare în 1401 ca *Geraglatti*, transformarea *gl:g-j* are loc în această regiune între 1348 și 1459. După părerea noastră, există însă câteva toponime care dovedesc că pronunțarea neasimilată a durat mai mult timp în acele regiuni. Astfel, numele râului *Kiri* apare în 1416 sub forma *fiume de la Clia*, iar la istoricul școdran **Marin Barleci** (în 1537) apare ca *Clyre*, și abia mai târziu, de ex. în 1706, la venețianul **V. Coronelli**, apare ca *Chiri*. Și *Gomsiq*, în Mirdita, este notat în 1638 ca *Glomisichia*, iar râul *Goska*, ca *Gloska*.

Acestea sunt câteva date în legătură cu o cronologie absolută, dar se poate stabili și o cronologie relativă. Comparând evoluțiile: a) *jl:j*; b) *kl, gl : q, gj*, c) *lk, lg : jk, jg* din punctul de vedere al momentului când s-au realizat și combinând datele din documentele scrise cu cele furnizate de dialecte, se poate afirma că cea mai veche dintre ele este muierea lui *lj* la *j*. Urmează apoi asimilarea grupurilor *kl, gl*, cea mai nouă fiind transformarea grupurilor *lk, lg*. Astfel de ex., limba lui Buzuku păstrează grupurile *kl, gl* și *lk, lg*, dar *lj*, în cuvinte ca *voj* „ulei”, *mijë* „mie” apare evoluat la *j*. La acestea din urmă, formele cu *l* au existat cândva și în Gegëria, fapt dovedit de numele propriu *Goliamadi = Gojëmadhi* din condica Shkodrei (1417). Prin urmare, aceste forme cu *lj* conservat au fost cândva generale în albaneză.

Ne vom ocupa aici de spirantele *s*, *z* și *v* și de grupurile formate cu ele.

1. I.-e. *s* și grupurile formate cu *e*³³⁶

Majoritatea lingviștilor aprobă teoria lui H. Pedersen asupra modului de reflectare a lui *s* indo-european în limba albaneză. După acesta, *s* a dat la început *sh* (*š*), reflexul cel mai obișnuit, conservat în general și azi. De ex., alb. *asht* „os”: gr. *ostéon*, lat. *os*, *ossis*, sanscr. *asthi*; alb. *shi-u* „ploaie”: gr. *hyei*, tohar. *swesa*; alb. *ashtë*, *ështëë* „este”: lat. *est*, v. sl. *jestī*.

Înainte a unei vocale închise (*a*, *o*, *u*), acest *sh* (*š*) s-a transformat în *h*: alb. *hyll* „stea”: lat. *sol*, gr. *helios* „soare”; alb. *kohë* „timp”: v. sl. *časŭ*.

Înainte a unei vocale accentuate, i.-e. *s* s-a transformat în albaneză în guturala (prepalatală) *gj*³³⁷. Comp. de ex., alb. *gjarpër* „șarpe”: lat. *serpens*; alb. *gjalpë* „unt”: gr. *helpos* „ulei”, sanscr. *sarpish* „unt strecurat”, germ. *Salbe* „unsoare, alifie”; alb. *gjallë* „viu”: lat. *salvus*, gr. *hólos* „întreg”; alb. *gjashtë* „șase”: lat. *sex*, v. sl. *šestī*, alb. *gjerb* „a sorbi”: lat. *sorbeo*; alb. *gjumë* „somm”: lat. *somnus*, sanscr. *svapna*; alb. *gjak* „sânge”: v. sl. *sokŭ* „zeamă, suc, sevă”, lit. *sakai* „rășină”. Această evoluție fonetică, pe care a observat-o mai întâi T. Stier, a trecut, după părerea lui Skok și a lui Jokl, prin treapta *ts*.

În unele cazuri, i.-e. *s* îi corespunde în albaneză spiranta interdentală *th*(θ): alb. *thi* „porc”: lat. *sus*, gr. *hys* și *sys*; alb. *thaj* „a usca”: lit. *saūsas* „uscat”, sl. *suhŭ* „uscat”. Pedersen explică aceste cazuri cu *th*(θ) printr-o disimilare *s* : *s* la *th* : *s*³³⁸; într-adevăr, în perioada indo-europeană aceste cuvinte conțineau câte doi *s*. Cu o disimilare a doi *s* avem de-a face, după acest lingvist, și în cuvântul *nuse* „mireasă, noră”, pe care îl compară în primul rând cu sanscr. *snushá* și apoi cu v. sl. *snucha* (rus. *snaha*), lat. *nurus* etc. Această teorie acceptă patru reflexe diferite pentru i.-e. *s* în limba albaneză. Ea a fost combătută în 1947 de lingvistul italian Vitore Pisani³³⁹, care accepta numai două reflexe, *sh*(*š*) și *gj* (*g'*), acesta din urmă ca evoluție secundară a lui *sh*(*š*). După părerea noastră, în această problemă nu s-a spus încă ultimul cuvânt. Însuși Pedersen a evidențiat dificultățile care apar aici, cu atât mai mult cu cât avem de a face cu procese fonetice care s-au petrecut, în mare parte, înaintea epocii dominației romane în Albania, iar împrumuturile latine în care lat. *s* este redat în albaneză numai prin *sh*(*š*) nu ne ajută în această chestiune.

La întrebarea dacă a existat și mai târziu o reflectare a lui *s* printr-un *th* în limba albaneză, G. Meyer a răspuns afirmativ pentru împrumuturile latine, italienești și slave din albaneză, bazându-se pe următoarele etimologii: alb. *thikë* „cuțit” din lat. *sica*, alb. *thekër* „secară” din lat. *secale*, alb. *thek* „a coace, a prăji” din it. *secco* „uscăt”; alb. *thirqe* (bot.) „măzărice” din ven. *siserchia* „măzărice”; alb. *thithë* „țâță” (alături de *sisë*) din sb. *silsa*; alb. *thinja* „păr alb, cărunț” din sb. *sinji* „cenușiu”*. Aceste etimologii sunt însă foarte îndoielnice, iar regula[136] fonetică bazată pe ele e caducă. Cât despre lat. *sica*, numele unui cuțit (pumnal) balcanic care se folosea la Roma în perioada imperială, acesta a ajuns mai curând din Iliria în Italia decât invers. Și *thekën*, *thekër* „secară”, după părerea lui N. Jokl (exprimată într-o lucrare inedită), este pluralul singularizat al lui *thekë* „mătasea porumbului”, comp. *thakët e grunit* „țepii spicului de grâu”.

În cuvintele străine intrate în albaneză se observă o scindare în ceea ce privește redarea lui *s*: unele dintre ele apar cu *s* neschimbat, iar altele cu *s* transformat în *sh*(*š*)³⁴⁰. Acest dubiu reflex depinde de momentul în care au intrat aceste cuvinte în limbă: cele mai vechi au realizat transformarea lui *s* în *š*(*s*) împreună cu cuvintele vechi din fondul autohton, cum sunt *asht-i* „os”, *ashtë* „este”, *ështëë* „este”, *shi-u* „ploaie” despre care s-a vorbit mai sus; cele intrate ulterior nu s-au mai supus acestei transformări. Prin urmare, aici avem ocazia să stabilim o cronologie relativă și, până într-un anumit punct, chiar absolută, importantă în orice caz pentru relațiile de împrumut dintre albaneză și limbile vecine. După A. Thumb și N. Jokl, în albaneză *s* s-a transformat în *s*(*š*) în cursul perioadei anteturcești. Acest fenomen a continuat și după sec. al VII-lea e.n., dar nu și după sec. al XI-lea, prin urmare s-a realizat cel mai târziu în preajma anului 1000. La această schimbare fonetică iau parte cuvintele din fondul autohton, împrumuturile din greaca veche și din latină; dintre împrumuturile medievale participă numai stratul cel mai vechi al elementelor slave și italienești, în timp ce elementele intrate ulterior din aceste limbi îl păstrează pe *s* nealterat. Împrumuturile turcești nu iau parte la această evoluție, cu excepția cazurilor sporadice sau locale. Comp. alb. *shtatë* „șapte”: lat. *septem*, alb. *asht* „os”: lat. *os*, *ossis*, alb. *qershî* „cireasă” (din v. gr. *kerasia*), alb. *prësh* „praz” din v. gr. *prason*, alb. *shpellë* „peșteră” din v. gr. *spelaion*, dar alb. *fis* „neam” din ngr. *physis*, alb. *skile* „vulpe” din ngr. *skylos*, alb. *simahuer* „complice la o crimă” din ngr. *symmahos*, alături de alb. *shqind* din ngr. *skinos*, alb. *shekull* „veac, secol” din lat. *saeculum*, alb. *shenj* „semn” din lat. *signum*.

* *Albanesische Studien* III, 44.

Dintre împrumuturile italienești comp. alb. *shpenzoi* „a cheltui”, *shkollë* „școală”, *rashtjel* „greblă”, pe de o parte, cu alb. *sigur* „siguranță”, *studioj* „a studia”, *spec* „ardei”, pe de altă parte. Cuvintele italienești care apar în albaneză cu (*š*) nu trebuie să fi intrat neapărat într-o epocă mai veche, ci pot avea acest (*š*) din venețiană, un dialect care-l pronunță pe *s* oarecum palatalizat, deci spre (*š*). Ca și împrumuturile italienești, majoritatea împrumuturilor slave l-au păstrat pe *s*; comp. *shtrazë* „zăgaz, stăvilar”, *grusht* „pumn” cu *bisedë* „convorbire”, *bisedoj* „a vorbi, a discuta”, *stan* „stână”, *stopan* „baci”, *strehë* „streașină”, *sundoj* „a domni”. Dintre împrumuturile turcești amintim: *esnaf* „breaslă”, *saraj* „palat”, *sebej* „motiv, pretext”, *sobë* „sobă”, *soj* „soi, fel”, *sofat* „bancă”, *syrgjyn* „surghiun” etc. Din toate acestea reiese că orice *s* albanez actual este relativ nou, intrat din afară într-o perioadă nu prea îndepărtată a limbii sau apărut în însăși limba albaneză dintr-un alt sunet, printr-o evoluție internă. În cuvinte ca *sjell* „a aduce”, *si* „cum”, *sa* „cât”, *se* „că”, *vdes* „a muri”, *s*, cum s-a văzut în capit. I, provine dintr-o labio-velară *k'* înaintea unei vocale deschise (*e, i*). În alte câteva cuvinte a apărut din africata anterioară *č* într-o perioadă ulterioară exercitării influenței slave asupra albanezei; aceasta reiese din împrumuturi slave cum sunt *kopsë* „nasture” din *kopča*, *tërsirë* „sfoară” din *tračna*, *porosit* „a porunci, a comanda” din *poro čiti*; comp. și alb. *sorrë* „cioară”: rom. *cioară*, alb. *sutë* „ciută”: rom. *ciută*.

Din unirea lui *s* cu altă consoană se obține mai întâi grupul *sr*. În acest grup, la fel ca într-o serie de limbi indo-europene (tracă, balto-slave, germanice), și în limba albaneză s-a dezvoltat un *t* ca sunet de tranziție și astfel întregul grup apare ca *-štr-*. Comp., pe de o parte, *gjarpër* „șarpe”, pe de altă parte, vechiul plural al acestui cuvânt, *shtërpinj* „târâtoare” și *shtrep* „vierme de brânză”, care se leagă etimologic de acesta și din care provine rom. *strepede*. În *shtërpinj* există o deplasare a accentului spre silaba anterioară, cum s-a văzut și mai sus.

În combinație cu alte consoane vechi, *s*, fiind un sunet cu consistență slabă, a dispărut de cele mai multe ori.

Grupul *st* a dat *tt*: alb. *kollë* „tuse”, care corespunde sl. v. *kašli*, rus. *kašel*.

Grupul *sm* s-a redus la *m*: comp. alb. *mjekër* „barbă”: lit. *smakra* „barbă”, sanscr. *smadhura* „mustață”; alb. *jam* „sunt”: sanscr. *asmi* „sunt”, lit. *esmi*, v. sl *jesmъ*. [137]

La inițială, grupul *sv* a dat *v-*: alb. *vjehër* „socru, soacră”: got. *svaihra*, germ. *Schwäher*, rus. *svekrovj*, sanscr. *shvashurà* -, gr. *hekyrós*; alb. *vetë* „persoană”, *vetëm* „numai”, *i vet* „al său”: v. prus. *swais* „al său”, v. sl.

svoj „al său”, lat. *suus* etc. După părerea lui Pedersen, la inițială grupul i.-e. *sv-* apare în albaneză ca *d-*, de ex., alb. *djersë, dirsë* „sudoare, transpirație”: sanscr. *svedas*, lat. *sudor*, germ. *Schweiss*, let. *sviedas*, gr. *hydrós*, toate cu sensul „transpirație”.

În grupurile *s* + *consoană*, o importanță deosebită o au combinațiile *s* + un *k* de diverse tipuri (velar, palatal, labio-velar).

Evoluția i.-e. *sk-* la *h* în albaneză a fost observată pentru prima dată de D. Camarda; o găsim, între altele, la verbele cu *-h* ca *njoh* „cunosc”: lat. *nosco, cognosco*, gr. *gignosco* care sunt verbe încoative; apoi în alb. *ah,-u* „fag”: gr. *oksya* „fag”, v. nord. *askr* „frasin”. Trebuie notat că, într-o fază mai veche a albanezei, *h* a fost o spirantă surdă velară sau o spirantă surdă palatală. Acest stadiu vechi se păstrează și azi la arbăreșii din Italia, pe de o parte, în *ha* „a mânca”, *hell* „frigare”, *haré* „bucurie”, cu spirantă velară, pe de altă parte în *hje* „umbră”, *hjimë* „povârniș, plai”, cu spirantă palatală.

Condițiile reflectării acestui grup consonantic indo-european în limba albaneză au fost stabilite mai îndeaproape de N. Jokl: *s* + *k* velar înaintea unei vocale deschise (*e, i*) a dat *č* în cuvinte ca alb. *čel* „a deschide”: lit. *skeliù skilti* „a tăia, a despica, a crăpa”; alb. *i čalë* „șchiop”: gr. *skoliós* „șchiop”; înaintea unei vocale închise (*a, o, u*) a dat *h*.

De această importantă problemă a foneticii istorice albaneze s-au ocupat, în afară de G. Meyer, Pedersen și Jokl, un grup de savanți: Wiedemann, Brugmann, Barić, Scheffelowitz, Oštir, La Piana etc. Cu toate cercetările întreprinse, se pare că și aici rămân de explicat câteva puncte esențiale³⁴¹.

În împrumuturile latine ale albanezei *sk* a dat *shk* (*šk*): lat. *scamnum*: alb. *shkamb* „scaun”, lat. *scala*: alb. *shkallë* „scară”.

Grupul *ks* din latină are două reflexe în albaneză: *fsh* (*fš*) și *sh* (*š*) și analogic, în română: *ps* și *s*, fără ca motivele să fie pe deplin lămurite: comp., pe de o parte, lat. *coxa*: alb. *kofshë* „coapsă”, rom. *coapsă*; lat. *fraxinus*: alb. *frashën, frashër* „frasin”, rom. *frasin*³⁴².

Cât despre grupul i.-e. *sp, sph*, K. Treimer și H. Barić au emis ipoteza că în albaneză acesta a dat, printr-o asimilare, spiranta *f*, după cum grupul *sk* a dat *h*. Această teză nu ni se pare nefondată, dar exemplele care servesc pentru ilustrarea ei rămân pentru noi oarecum nesigure. Este neapărat necesar ca orice lege sau regulă fonetică să se sprijine pe o serie de etimologii sigure și evidente.

2. Sibilanta z³⁴³

Z, sonora care corespunde sibilantei surde s, apare în limbile indo-europene mai mult ca prin element în grupuri consonantice³⁴⁴ decât ca sunet de sine stătător. Pentru albaneză prezintă interes mai ales grupurile zv - și zd(h).

La inițială, grupul zd a pierdut în albaneză al doilea element, păstrându-se numai z-. Aici intră, de ex., *za-ni*, *zë-ri* „voce, glas”: v. sl. *zvonŭ* „sunet”, arm. *jain*. Din această regulă fonetică reiese că orice grup inițial zv- din albaneza actuală, de ex. *zverk* „ceafă”, *zverdh* „a înșărea” este secundar. În astfel de cuvinte avem de-a face cu prefixul z-(s-) alipit formelor tematice care încep cu v-.

N. Jokl a dedicat un articol special evoluției grupului i.-e. *zd-h* în limba albaneză. El a dovedit că grupul acesta se reflectă în albaneză prin spiranta interdentală *dh*, iar la finala cuvântului prin *th*; comp. alb. *drithë* „grâne”: lat. *hordeum*, germ. *Gerste* „orz”; alb. *gjeth* „frunză”: sl. *gvozdŭ*.

3. I.-e. v și grupurile formate cu el

La inițială, v indo-european s-a păstrat în limba albaneză, comp. alb. *vjet*, *vit* „an”: gr. (*v*)*etos*, lat. *vetus*. De *vit* „an” se leagă *viç* „vițel” (cu pluralul *vjeta* în N.)[138] ca o amplificare cu sufixul *-sh(s)* al ablativului plural: *vit-sh*, cândva cu sensul „de un an, în vârstă de un an”; din punct de vedere etimologic se apropie, în domeniul exterior albanezei, de lat. *vitulus*, sanscr. *vatsá* „vițel”.

În combinație cu alte consoane, v s-a păstrat uneori, alteori a căzut, după cum era mai puternic sau mai slab decât consoana vecină.

La inițială, grupul sv- s-a redus la v, după cum s-a văzut mai sus: *vjehër* „socru, soacră”, *vetë* „persoană”, sau la z: *zani*, *zëri* „voce, glas” (v. mai sus).

La inițială, în grupul dv-, spiranta v, pronunțată mai slab decât oclusiva d, a dispărut. Comp. alb. *derë* „ușă”: v. sl. *dverŭ* „ușă”, *dvorŭ* „curte”, germ. *Tür* „ușă”, gr. *thyra*; alb. *degë* „ramură”: germ. *Zweig* „ramură”, sanscr. *dviká* „care e dublă”. Toate aceste cuvinte se leagă de cuvântul indo-european pentru doi: alb. *dy* „doi”, lat. *duo*, sl. *dva* etc.

Grupurile care conțin un v au fost urmărite în evoluția lor istorică de G. Meyer. Tratamentul grupurilor i.-e. vr-, vl- la inițiala cuvântului, rămâne încă neexplicat. Comparând alb. *vrap* „fugă, grabă” cu gr. (*v*)*repo* „a înlătura”, (*v*)*ripto*, lit. *virpiu* „a tremura” etc., G. Meyer ajunge la concluzia că aceste grupuri s-au păstrat în limba albaneză. Barić este însă de părere

că, în cazuri de fonetică sintactică (sandhi), adică după cuvinte care se terminau în vocală, *vr-* s-a redus la *r-*, iar *vl-* la *l-*. Ca exemple el aduce următoarele: alb. *rëndë* „greu”: gr. *véiro* „a ridica”, lit. *sveriu* „a cântări”, dintr-o bază i.-e.* *vrentom*; alb. *rrënjë*, *rranjë* „rădăcină”, *rrëze* „rază”, *ranxë*, dintr-o bază i.-e.* *vrad-* : lat. *radix*, got. **waurts* „rădăcină” etc. (pentru *rrënjë* v. mai întâi L. Spitzer); alb. *ruaj* „a păzi” dintr-un **vrano*: germ. *wahren* „a păstra”, lat. *vereor* „a păstra cu frică, a cinsti, a se teme”; alb. *lesh* „lână, păr”, dintr-o bază i.-e.* *vl-*: lit. *vilna*, lat. *lana*. Și M. Vasmer adoptă aceeași ipoteză în cercetarea cuvântului *lag* „ud”. M. Vasmer explică acest cuvânt, pe care Meyer îl deduce din v. sl. *vlaga* „umezeală”, printr-o bază i.-e.* *vlog* - considerându-l moștenit în albaneză și înrudit cu sl. *vlaga*, angl.-sax. *wlacu* „călduț”, let. *welgs* „umezeală” etc. Și pe *lesh* îl explică dintr-o bază i.-e. **vlaks* sau **vlōks* și-l apropie de gr. *lahne* „cârlionț”, *lāhnos* „lână” din **vlaks* -. Regula fonetică a acestor doi savanți ni se pare justă, deoarece se sprijină pe câteva etimologii evidente. Și mai înainte, Pedersen și A. Meillet observaseră că *v* înainte de *r* a dispărut, poate chiar din perioada indo-europeană. Reducerea *vr* : *r* se constată și în alte câteva limbi indo-europene, cum sunt prusiana veche și greaca, în anumite cazuri.[139]

Consoanele evitatoare de hiat

Hiatul (din lat. *hiatus* „deschidere a gurii”) este întâlnirea a două vocale, una la sfârșitul cuvântului sau al silabei, cealaltă la inițiala unui cuvânt sau a unei silabe, fără a se produce în aceste condiții eliziunea și fără a forma diftong. Această întâlnire lasă de obicei o impresie neplăcută pentru ureche, în cuvinte ca *ao* pentru *ajo* „ea” (dialectal), *i ati* „tată”, *e ama* „mamă”, *e ěma* „mama”.

H. Pedersen e primul care a observat că în limba albaneză *j* și *v* apar adesea ca sunete evitatoare de hiat. Pentru *j* el aduce exemple ca: *me aŕt - mejaŕt* „destul”, *emĕ - e jĕma* „mamă”; *atĕ - tĕ jatiŕt* „tatălui”, *i jati* „tata”, la De Rada *ej e mbajtin* pentru *e e mbajtin*, „îl(o) țineau”, *ej e ngriti* „și îl(o) ridică”, *ej e marr* „și îl(o) iau”, în Qeparo (Himara), *praj e tĕ dis* (= *pra e tĕ vdis* „decă și să mor”). După Pedersen, și *ap* „dau” apare ca *jap*, pentru că, împreună cu obiectul pronominal, ca în *ta jap* „ți-l(o) dau” ar fi format totdeauna hiat. Pe lângă *marto!* „căsătorește-te!”, *gĕnje!* „minte!” există *shtrĕngoje!* „strânge-l(o)!”, *qĕroje!* „curăță-l(o)!”, *dĕrgoje!* „trimite-l(o)!”, *kĕrkoje!* „caută-l(o)!” din *shtrĕngoe!* „strânge-l(o)!” etc. Un astfel de *j* conține, după acest savant, și *prej* „de la, de (cătore)” în raport cu *pĕr* „pentru”, cu care e identic; *asaj* „aceleia, ei” în raport cu *sate* „a ta”; *nuseja* „mireasa”, *nuseje* „(unei) mirese”, *puna jote* „munca ta”, *puna jonĕ*

„munca noastră”, *ju* „voi”, *ju rrëfeva* „vă povestii” etc. Amintim aici și: *feoj* „a se logodi” din *fe-ja* „credință”, la *Buzuku feuom* pentru *fejuar* „logodit”.

Pentru *v Pedersen* dă acest exemplu: *-va* de la aoristul *kërkova* „căutai” în opoziție cu *-a* din *vodha* „furai”, răsturnând teoria lui *G. Meyer*, după care acest aorist este reflexul imperfectului latin de tipul *placebam*; prin urmare, schema actuală a aoristului de tipul *kërkova* „căutai” - *kërkove* „căutași” provine dintr-un anterior *kërkoa*, *kërkoe*, *kërkoi*. Și în desinența *-ve* a genitivului plural al substantivelor întâlnim acest *-v* înaintea de desinența *-e* care apare la *vashaze* „(unor) fete”, *njerëze* „(unor) oameni” etc.; din **nusee* a apărut *nuseve* „(unor) mirese”. Noua desinență s-a răspândit și după consoane, ca în *miqve* „(unor) prieteni”, *njerëzve* „(unor) oameni”. *Pedersen* găsește același sunet în substantivul *vesh* „ureche”. În sintagmele *trim i rivo* „tinere viteaz!”, *hën'e revo* „lună nouă!” din dialectele coloniilor din Italia avem în ultima silabă *o* de la vocativ, ca în *zonjëzo* „doamnă!”, *djalo* „băiete!”, *vajzo* „fato!”, *motro* „soro!”, *djelmo* „băieți!”, căruia i s-a adăugat un *-v-* pentru evitarea hiatului. Așa se explică și *këtëvo*, *savo*, *kivo* în cântecele populare ale acestor colonii, tipărite de *Camarda*. După *Pedersen*, *v* aparține poate unei perioade mai vechi decât *j*. Aici intră, după părerea noastră, și *sivonë* „privește, înfățișare” la *De Rada*, care nu este decât *sinë* (= *synë* „ochiul”) + *vo*, cuvânt neexplicat la *G. Meyer*, p. 386.

După cum se vede, acest fenomen fonetic are importanță și pentru evoluția istorică a câtorva forme gramaticale, atât la articol, substantiv și pronume, cât și la verb. *Pedersen* nu crede că și *h* joacă rolul de evitator al hiatului, cu toate că nu uită să amintească unele cazuri care s-ar putea explica în acest fel, ca de ex., alb. *pluhur* „praf”, *bahe* pentru *bae* „praștie” și *ngaha* = *nga* „de la, din”. Credem că astfel de cazuri cum sunt: *grihë* „gresie”: *grini* „tocați”, *pahidhe* : *paidhe* „laț”, *ustahit*: *ustait* „meșterului”, *sehir* „spectacol”: tc. *sejr*, *dahire* : tc. *dajre*, *daire* „dairea”, *gjahu* : *gjau* „vânătoarea”, *psehi* = *pse* „de ce”, *kahurë* : *kaurë* „ghiaur” (*Mitko* 120), *shahir*: *shair*, *gahiret*: *gairret* „curaj” dovedesc acest rol al lui *h*. Acesta apare cu același rol și la verb, la imperativul formelor mediopasive ca *gëzohu* „bucură-te!”, *lahu!* „spală-te!” pentru *gëzou*, *gëzofu*, *lau*, *lajë*. În dialecte și în literatura veche se păstrează formele vechi, cu hiat. Astfel, în *Gjirokastra* și în albaneza din Grecia (după *Reinhold*) se spune *ao* pentru *aio* „ea, aceea”; la *Hahn* apare, pentru toasca de sud, *ffjala ote* pentru *ffjala jote* „cuvântul tău”, iar la *Gjon Buzuku* găsim imperativul *qërtoel* „muștră-!”, *gjykoel* „judecă-!”.

Și în celelalte limbi din Balcani se observă folosirea lui *j*, *v* și *h* ca sunete evitatoare de hiat, în special în dialectele acestor limbi³⁴⁵.

Astfel, în sârbo-croată, în grupurile vocalice *uo*, *io* apare un *j* sau un *v* pentru eliminarea hiatului, înlocuindu-l pe *h*: *tija* în loc de *tiha*[140] „liniștită”, *strava* pentru *straha* „frică, groază”*. Tot așa și *-h-* este folosit pentru evitarea hiatului, ca în numele neamului *Luhari* (Kuç, în Muntenegru): alb. *Luari*, în *panahija* „boabe de grâu fiert” (Bosnia) din gr. *panajia*. În armeană în acest scop servesc spirantele *v* și *j***.[141]

Oclusivele sonore în corpul cuvântului

Încă din perioada preistorică și din perioada antică a albanezei oclusivele sonore *b*, *d*, *g* au dispărut când se aflau în poziție intervocalică. Acest proces important pentru fonetica istorică a albanezei a fost observat mai întâi de G. Meyer. Fenomenul a cuprins elementele autohtone și împrumuturile grecești vechi și latine ale albanezei. Comp. alb. *be* „jurământ” dintr-un **bedā*: sl. *beda* „constrângere.”; alb. *e ve* „văduvă” dintr-un **vid-heva*: lat. *vidua*, rus. *vdova*, sanscr. *vidhāva* etc., alb. *pyll* „pădure” din lat. *padulem*, alb. *kalē* „cal”: lat. *caballus*, rom. *cal*; alb. *djall* „diavol” din lat. *diabolus*. În aceste cuvinte vocala interioară devine lungă; după cum s-a văzut mai sus, lungirea ei se leagă de dispariția silabei de lângă oclusiva care a căzut. G. Meyer a stabilit și cronologia acestei dispariții a ocluserilor: această regulă a început să acționeze într-o perioadă când desinența *-as* (= *os*) a nominativului singular al substantivelor masculine în *-os* și desinența *-o* a persoanei I singular, prezent a verbului tematic căzuseră. Astfel se explică, printre altele, alb. *shteg* „potecă” dintr-un i.-e. **staigas*, alb. *lig* „rău, bolnav” din i.-e. **ligas*; alb. *djeg* „a arde” din i.-e. **dego*, lit. *degu*. Dacă în aceste cuvinte oclusivele sonore ar fi căzut înainte de a cădea desinențele, nu s-ar mai explica azi prezența lor în *shteg* „potecă”, *lig* „rău, bolnav”, *zog* „pasăre”. Pe de altă parte, Jokl a observat că, după cum dovedește, de ex., alb. *pëganë*, *pëgërë* „murdar” din lat. *paganus*, aceste oclusive nu mai cad, ci se conservă în epoca romană târzie, deci în primele secole ale creștinismului, în perioada anterioară imigrației slave în Albania. În împrumuturile care datează din perioada postromană (slave, italienești, grecești etc.) desigur că aceste consoane s-au păstrat: comp. alb. *habit* „a se mira”, *bodec* „vârf de fier”, *kade* „vas de lemn pentru brânză, unt”, *padis* „a da în judecată, a acuza”, *i begatë* „bogat”, *poga*

* A. Leskien, *Gram. d. serb. -kr. Sprache*, 79 și urm.

** S. Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, 226 și urm.

„colac de grâu" de origine slavă; *gabo* „a greși", *rebel* „rebel", *paguaj* „a plăti", *sigur* „sigur" etc. de origine italiană.[142]

Consoanele finale

O trăsătură caracteristică în special pentru toscă este asurzirea consoanelor finale sonore, atât a oclusivelor, cât și a spirantelor și a africatelor: *krimp* „vierme", *funt* „sfârșit", *brek* „țărnam", *griq* „turmă", *urof* „iarbă, plantă", *breth* „a fugi", *gas* „bucurie", *borç* „datorie". Când ajung în interiorul cuvântului, aceste consoane își recapătă caracterul sonor de mai înainte: *krimbi* „viermele", *fundi* „sfârșitul", *bregu* „țărnamul", *grjgja* „turma", *urovi* „iarbă", *brodha* „alergai", *gazi* „bucuria", *borxhi* „datoria". Această schimbare fonetică nu se limitează la finala cuvântului, ci atinge și finala silabei în corpul cuvântului, ca o asimilare de către consoana surdă care urmează. Este dificil să se facă afirmații exacte asupra cronologiei acestei inovații. Nu încapă însă îndoială că ea reprezintă una dintre deosebirile vechi dintre cele două dialecte principale ale albanezei. În toscă, această asurzire trebuie să fi apărut încă din evul mediu, deoarece în dialectele albaneze din Grecia și din Italia ea este realizată.

N. Jokl trebuie să fi considerat ca foarte veche această inovație fonetică a albanezei, de vreme ce o compară cu o inovație asemănătoare din etruscă³⁴⁶. Oricum ar fi, asurzirea consoanelor finale poate fi socotită un fenomen general albanez, dacă avem în vedere formele de optativ ca *shpëtofsha* „aș scăpa", *shpëtofsh* „ai scăpa", *shpëtoftë* „ar scăpa", *shpëtofshim* „am scăpa", *shpëtofshi* „ați scăpa", *shpëtofshin* „ar scăpa" care, după cum remarcă Pedersen, se leagă de aoristul *shpëtova* „scăpai". Aici se observă o asurzire la finala silabei printr-o asimilare regresivă de către un *t* sau un *sh*(*š*) din silaba următoare. Prin urmare, nu întâmplător în ghega lui Gjon Buzuku, în aceste poziții, oclusivele *b*, *g*, *gj* asurzesc în cuvinte ca *u qelptë* „mirosirați", *penktë* „zăloage", *trekt* „târgurile", *u djektë* „arserați", *u fëdikshë* și poate și palatala *gj* și spiranta *dh* în cuvinte ca *në të gjeqtë* „găsirăți", *u doqshë* „arseră", *të mathtë* „mare", *tue u drithtunë* „tremurând".

Astăzi în limba scrisă asurzirea consoanelor nu se exprimă niciodată grafic, nici chiar în toscă. Se produce, astfel, o unificare sau normare, aplicându-se principiul morfologic, cu atât mai just cu cât există subdialecte ale toscii (o parte dintre subdialectele din Labëria și Çamëria) în care asurzirea nu se cunoaște.[143]

În decursul evoluției interne a albanezei, în grupurile de trei consoane una dintre ele a căzut, de cele mai multe ori cea din mijloc, în special când era o lichidă. Acest fenomen caracteristic al albanezei a fost observat de N. Jokl în următoarele cazuri: *heshtë* „suliță, lance”, nu din lat. *hasta*, ci înrudit cu *hell* „frigare”, prin urmare, provenind dintr-un **hellshtë* cu sufixul *-shhtë*, *kashtë* „paie”, care se leagă de *kall*, *kalli* „spic”, prin urmare, dintr-un **kallshtë*, cu același sufix; comp. și *breshhtë* „pădure de brad”, din **bredh - shhtë* : *bredh* „brad” ca și *ashtë* „făget” (de la *ah* „fag”). Și *vjeshtë* „toamnă” provine din *vjel* „a culege”, deci oglindește ideal o formă primitivă **vjelshtë*; *gjeshk*, *gjeshkë* „frunze uscate” : **gjeshkë*. Această regulă acționează și azi în albaneză: din *i plogët* „lânced, lenes” a apărut forma *i ploshtë* (cu același sens) și, pe lângă aceasta, se mai spune și *i plogshhtë*; și *barm*, *barmë* „a doua scoarță a copacilor” provine, după părerea noastră, dintr-un **bardhm*, *-ë*: *bardhë* „alb”. Din aceste exemple reiese că dispariția uneia dintre cele trei consoane ale grupului trebuie să se fi realizat la date diferite; unele dintre aceste formații sunt mai vechi, altele par mai noi. În unele cuvinte ca *bjeshkë* „munte înalt cu pășuni”, care provine, după Jokl, dintr-un **bjershkë*, pierderea lui *r* pare să fie veche. Mai nouă e în *shkoj* „merg” care, după cum a observat același savant, provine dintr-un **shtkoj*, legându-se de *shtek* „potecă”, comp. *shtek me shkue* „a merge pe potecă”. [143]

Geminația

Se numesc *geminate* consoanele duble în cuvinte cum sunt: *mbassi* „pentru că, după ce”, *pritte* „aștepta”. Din punct de vedere fonetic, adeseori acestea nu sunt altceva decât consoane pronunțate lung, comparabile cu vocalele lungi.

Exceptând câteva cazuri cu *nn* ca *hanna* „luna”, *enni* „acum, după”, *punna* „munca”, discutate în cap. IV, în albaneză există azi geminație numai atunci când între două silabe sau între două cuvinte se întâlnesc două sunete identice sau asemănătoare, care se asimilează unul de către celălalt într-un sunet geminat³⁷. Drept cazuri de asimilare în interiorul cuvântului comp. între altele, imperfecte cum sunt: *pritte* „aștepta”, *flitte* „dormea”, *matte* „măsura”, *muntte* „putea”, *rentte* „fugea”, *entte* „țesea”, apoi în *nett* „nopti” și *gjata vjettë* „în cursul anilor”, *mbassi* „pentru că, după ce”, *inaççe*, *fshaççe* (din *inatçe* „mânios, încăpățânat”, *fshatçe* „în comun, împreună”). Cazuri de asimilare între două cuvinte sunt, de ex., *flet tepër* „vorbește prea mult”, *për rahat* „în liniște, în pace”, *ron në fshat* „trăiește în sat”, *nuk kam* „nu

am". Geminația între două cuvinte este facilitată în albaneză de faptul - explicat și mai sus - că aici cuvintele nu se disting în pronunție în interiorul propoziției, ci „se leagă”, se pronunță într-un flux neîntrerupt. Astfel, găsim la *Buzuku eççim* (din *etshim* „însetare”), *dy diçç* (*dy ditsh* „după două zile”), *dittë e ti* „zilele tale”, *në u gjettë* „ne-a găsit”. În albaneză se manifestă o tendință de simplificare a geminatelor, care se observă clar la numeralele ordinale: de la *shtatë* „șapte”, *tetë* „opt”, *dhjetë* „zece” trebuia să existe (și se pare că au existat) *i shtatti* „al șaptelea”, *i tetti* „al optulea”, *i dhjetti* „al zecelea”. Aceste forme au cedat locul formelor mai simple *i shtati*, *i teti*, *i dhjeti*. Alături de *i balttë* există și *i baltë* „de lut”. În textele coloniilor din Grecia și din Italia găsim *i shtattëtë* „al șaptelea”, *i nëndëtti* „al nouălea”, *për së tretti* „pentru a treia oară”. Rămâne de cercetat în ce măsură aceste grupuri oglindesc o pronunție reală, în special la arbăreșii din Italia, la care poate fi o imitare a grafiei italienești.

O atenție deosebită merită geminația expresivă în unele cuvinte care au o valoare afectivă. În limba albaneză numai lichida *r* are o asemenea funcție, pronunțându-se forte (*rr*). Cuvinte din această categorie sunt, după părerea noastră, printre altele *burrë* „bărbat”, *curr* „stâncă înaltă; a ciuli”, *derr* „porc”, *rrej* „a minți”, *errem* „a înnopta”, *errët* „întuneric”, *gërric* „a zgâria”, *hakrrohem* „a se înfricoșa”, *ngurroj* „a ezita”, *përrallë* „poveste”, *sorrë* „cioară”, *shkatërroj* „a distruge, a nimici”, *shporr* „a alunga, a îndepărta”, *turrem* „a se năpusti”, *urrej* „a urî”, *varrë* „rană”, *vorr*, *varr* „mormânt”, *zjarr* „foc” (alături de *zjarm* „foc”), *zorrë* „intestin”. Acest proces atinge și cuvinte moderne, cum este *motorri* „motorul”. Dacă se va accepta acest punct de vedere, aceste cuvinte și altele ca ele vor primi o nouă explicație, diferită de aceea de până acum. Până astăzi în aceste cazuri *rr* a fost explicat, de obicei, prin asimilarea grupului *rn*. Ni se pare că noua explicație ține seama mai realist de circumstanțele pronunției, fiind cunoscut rolul afectului în fonetică.[145]

Asimilarea³⁴⁸

Am văzut mai sus că asimilarea consoanelor în contact face parte dintre caracterele constitutive ale limbii albaneze. Această tendință, despre care putem spune că a acționat totdeauna în albaneză, a determinat reducerea celor mai multe grupuri consonantice la consoane simple. Am văzut, astfel,

că *kt* a dat *t* (*natë* „noapte”), *tn* : *n* (*monë* „an, vreme”), *nd*:*n* (*anë* „parte, margine”), *ts*:*s* (*pasur* „avut”), *gl*:*gj* (*gjuhë* „limbă”), *kl*:*q* (*qumësht* „lapte”), *dl*:*gj* (*sogje* „santină”), *tj*:*s* (*pres* „a tăia, a aştepta”), *dj*:*z* (*mëz* „mânz”); *zana* „zână”), *rn*:*rr* (*barrë* „greutate, sarcină”), *rj*:*j* (*bij* „fii”), *ln*:*l* (*e diel* „duminică”), *sk*:*h* (*njoh* „a cunoaşte, a şti”), *sk*:*ç* (*i çalë* „şchiop”), *sm*:*m* (*mjekër* „barbă”), *ks*:*sh* (*frashër* „frasin”), *sp*(*h*):*f*; *sv*:*v* (*vetë* „persoană”), *zv*:*z* (*zani*, *zëri* „voce”), *zd*(*h*):*dh*, la finala cuvântului *th*(*gjeth* „frunză”), *vr*:*r*:*rr* (*ruaj* „a păzi”, *rrënjë* „rădăcină”), *tl*:*l* (*lag* „ud”).

D. SEMIVOCALELE ȘI SONANTELE

1. Semivocalele³⁴⁹

Semivocale sunt fonemele *j* (*ĵ*) și *u* (*ū*), care, după cum am văzut mai sus, formează împreună cu vocalele pline, diftongii scurți și lungi din limbile indo-europene, fie ca prin element al diftongului, fie ca al doilea element al acestuia: *ĵa*, *aj*, *aū*, *eū* etc.

În poziție inițială semivocalele au avut un tratament special. Semivocala *u* la inițiala cuvântului a fost tratată la consonantism (ca *v* în cuvinte ca *vjet* „an” etc.). Cât despre i.-e. *j* inițial, unii îl redau grafic prin *j-*, iar alții prin *i-*, după cum se crede că avem de-a face cu o spirantă sau cu o semivocală. Există și lingviști care atribuie limbii indo-europene amândouă aceste sunete. Pornind tocmai de la o asemenea părere, G. Meyer acceptă două reflexe ale acestor sunete în limba albaneză, *j* și *gj*. După el, i.-e. *ĵ* spirant se reflectă în albaneză printr-un *gj*: alb. *ngjesh* „strâng brâul”: gr. *zostós* „a strânge, a încinge brâul”, v. sl. *po-jasŭ* „brâu”³⁵⁰. Același tratament l-a avut lat. *j* - în albaneză, comp. lat. *judicare*: alb. *gjykoj* „a judeca”³⁵¹. I.-e. *ĵ* semivocalic inițial a dat în albaneză, după Meyer, *j-*, în cuvinte ca *ju* „voi”: lit. *jus*, got. *jus*. În acest fel avem două reflexe ale lui *ĵ-* sau ale mai multor i.-e. *ĵ-* inițiali în limba albaneză, la fel ca în greacă, unde avem pe de o parte *z* (-*x*) ca în *zostós*, *xyjon* - *zygon* „jug”: lat. *jugum*, iar pe de altă parte, *h-*, ca în gr. *hepar* „ficat”: lat. *jecur*. Dintre cele două reflexe ale i.-e. *ĵ-* în albaneză acceptate de G. Meyer, numai primul (*ĵ-* : *gj-*) este corect. Pedersen a dovedit că al doilea reflex nu poate fi acceptat, deoarece în pronumele *ju* „voi” *ĵ* este un sunet secundar, apărut în decursul istoriei interne a albanezei și care servește la evitarea hiatului, cum s-a văzut mai sus: forma originală a acestui pronume este *u*: *u thashe juve* „vă spune vouă”. Cu toate acestea credem că am dovedit că fonemul i.-e. *ĵ-* are într-adevăr două reflexe în limba albaneză: unul este *gj-* (v. mai sus), celălalt este *z-*, la fel ca în

greacă: -zet „zeci” (*njezet* „douăzeci”, *dyzet* „patruzeci”), *i zi* „negru”, *e zezë* „neagră”; *zemër* „inimă”, *mëzemër* „chindie”, *zamër* „chindie”, *zog* „pasăre”, *ziej* „a fierbe”, *zot* „stăpân”, *zall* „prund” etc.*.

Astfel își găsesc explicația istorică[146] acele cuvinte cu z- inițial pe care G. Meyer le privea ca reflexe albaneze ale palatalelor indo-europene *g'*, *g'h* și pe care însuși Pedersen era obligat, până într-un punct, să le considere ca atare (v. mai sus cap. I).

Explicând acum aceste reflexe drept continuarea în albaneză a i.-e. *ǰ*, venim în sprijinul teoriei lui Pedersen, care afirmă că palatalele indo-europene s-au reflectat astfel în limba albaneză: *k'* prin spiranta interdentală surdă *th*: alb. *athet* „acrișor”, *g'* (și *g'h*) prin spiranta sonoră *dh* (*j*), iar la inițiala cuvântului și prin *d*: *lidh* „a lega”, *dimën* „iarnă”. În aceste cazuri se observă cum o lege fonetică este înlocuită acum de o alta: nu palatalele sonore indo-europene au dat *z* în albaneză, ci z- inițial actual din albaneză a apărut dintr-un i.-e. *ǰ*- inițial.

2. Sonantele³⁵²

Sonante sunt în special lichidele și nazalele care formează singure silabă și de aceea se mai numesc lichide și nazale silabice sau sonante.

Studiul evoluției istorice a sonantelor este foarte dificil în domeniul indo-european. Deoarece în acest caz analogiile între diferitele limbi indo-europene nu sunt clare în toate situațiile, iar pe de altă parte în orice limbă avem de-a face cu reflexe diferite, lingvistica comparată este obligată să opereze cu sonante de diverse tipuri: sonante scurte, lungi, închise, deschise etc.

Pentru limba albaneză se acceptă ca sigure aceste reflexe: *r* sonant *r̥* a dat *ri*, ca în limba celtă: alb. *dritë* „lumină”: gr. *dekormait* „privesc, văd”, *krimb* „vierme”: sanscr. *krimsh*, lit. *kirmis* „vierme”. Un alt reflex este *ir*: alb. *bir-i* „fiu”: got. *baur* „rod, copil”; *r* sonant lung *r̄* a dat *ar*: alb. *i parë* „primul”: sanscr. *purvah*, v. sl. *pŕvŭ*, lit. *pirmas*, gr. *prótos*, lat. *primus*. Un al patrulea reflex este *ur*: alb. *pjerdh* „a da vânturi” și *përputh* „a potrivi”; *shpie* „a duce” și *shpurë* „dus”; *bir* „fiu” și *burrë* „bărbat”³⁵³.

* *Buletin për Shkencat Shoqërore* III (1952), 37-66; *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft* 9 (1956), 203-229.

Pentru *l* sonant *l* se cunosc următoarele reflexe, paralele cu cele ale lui *r* sonant: *li* în *plis* „bulgăre de pământ”, *shije* „gust. - *shilē*, după părerea noastră apropiat de lat. *sal, salis* „sare” (*sare* și *gust* sunt două concepte înrudite); *al* în *palē* „pereche”: gr. *diplásios* „dublu”, germ. *Falte* „pereche”; în *valē* „val”: germ. *Welle* „val”, v. sl. *вѣна*, lit. *vilnis*; *ul* în *përkul* „a se apleca” (*për-kul*), *kulpër* „curpen”, *sjell* „a aduce”, *sulem* „a se năpusti, a năvăli”, *sillem* „a aduce”, *ulk* „lup”: gr. *lykos*, lat. *lupus*.

Asupra i.-e. *n* sonant (*nasalis sonans*) părerile sunt împărțite. Pedersen a observat că *essëll* „care n-a mâncat micul dejun” este legat etimologic de *sillē* „micul dejun” și înseamnă „fără micul dejun”. *E* are aici sens privativ, la fel ca *in-* în lat. *justus: injustus*. De aceea Pedersen a crezut la început că acest *e-* corespunde lui *in-* din latină și, la fel ca acesta, ca germ. *un-* și gr. *a-* din *ádikos* „nedreptate”, provine din nazala sonantă indo-europeană *n*. Și Meyer se gândise la *e-*, dar pentru alb. *shtatē* „șapte”: lat. *septem* etc. acceptase o evoluție internă a albanezei, *e : a*, deci o formă anterioară *shtetē*, care a devenit *shtatē*. Mai târziu, Vasmer se întoarce la reflexul *a*, iar Pedersen acceptă părerea acestuia. Dimpotrivă, Jokl sprijină prima părere a lui Pedersen. În afară de acest reflex, Jokl mai acceptă un al doilea reflex al lui *n* sonant în albaneză: *un* în cuvinte ca *tund* „a clătina, a zdruncina”, *shtrungē* „strungă”. La acestea se adaugă, după părerea noastră, și *grunē - grurē* „grâu”: lat. *granum*³⁵⁴. [147]

NOTE

¹. După apariția cărții prof. EQ. ÇABEJ au mai fost publicate următoarele cărți dedicate istoriei limbii sau gramaticii istorice a limbii albaneze: PETROTTA (1950), BARIĆ (1955, 1959), DOMI (1961, 1975), AJETI (1969), DEMIRAJ (1970, 1973). Pentru istoria limbii literare v. NACHTIGALL (1917), DESNICKAJA (1960), KOSTALLARI (1968), DODI (1975).

². Albaneza începe să fie scrisă cam în aceeași perioadă cu limba noastră și cu limbile baltice, cu care are importante concordanțe.

³. Asupra dialectelor, mai ales a celor din afara Albaniei, vezi studiile prof. ÇABEJ (1936, 1938, 1965, 1966, 1968) și lucrările lui REINHOLD (1855, 1856), G.MEYER (1896, 1897), WEIGAND (1913, 1926), LAMBERTZ (1915, 1923, 1924, 1943), BALOTĂ (1936), TAGLIAVINI (1937, 1941), CIMOCHOWSKI (1951), HAMP (1961, 1963), HOEBLER (1965) ș.a.; o prezentare generală a situației dialectelor albaneze vezi la PÓLAK (1963), DESNICKAJA (1968) și GJINARI (1966, 1967, 1969). Despre dialectele din Albania, numeroase studii, datorate dialectologilor albanezi, au apărut în ultimii ani în BUT, St.Fil, St.Alb.

⁴. Despre toponimia și onomastica Albaniei v. mai ales ÇABEJ (1961, 1966, 1971), JOKL (1934), LAFE (1973), KOSTALLARI (1968), KASTIČIĆ (1972), D. LUKA (1972), MARKELAJ (1960), MIDERRIZI (1969), TOÇI (1969).

⁵. V. infra, pp. 55-74 cu notele respective.

⁶. Pentru chestiunile de principiu privind istoria limbii albaneze v. mai ales ÇABEJ (1959 : Unele probleme...) și PISANI (1964).

⁷. Vezi ÇABEJ (1964: *Altere Stufen...*; 1967 : *Das Albanische...*).

⁸. Pentru preistoria limbii albaneze, în afara op. cit. nr. 7, v. JOKL (1929), OŠTIR (1969), ÇABEJ (1964 : *Einige Grundproblemen...*).

⁹. V. infra, p. 16-22.

¹⁰. V. mai ales ÇABEJ (1973: *Hyrje*), C. POGHIRC, *Introducere în lingvistică*, București, 1972, p. 241-261, L. WALD - E. SLAVE, *Ce limbi se vorbesc pe glob?* București 1968.

¹¹. Acum se mai adaugă și dialectul micenian, recent descifrat.

¹². Despre raporturile speciale ale acestor limbi cu limbile balcanice septentrionale antice, v. V.N. TOPOROV în „*Problemy indoevropskogo jazykoznaia*”, Moscova 1964, p. 52 ss. C. POGHIRC, *Les rapports entre le thraco-dace et le balto-slave*, „*Actes du XIe Congr. Int. des Linguistes*.” (Bucarest 1967), v. II, 1970, p. 765-771 și I. DURIDANOV, *Die thrakisch- und dakisch-baltischen Sprachbeziehungen*, LB XII, 2, 1969.

¹³. Mărturiile cunoscute astăzi despre hitită sunt mult mai vechi (sec. XIX î.e.n.), iar cuvinte hitite izolate apar în limbile Asiei Mici de pe la 2300 î.e.n.

¹⁴. V. titlul original și trimiterea exactă în Bibliografie. Despre istoricul studierii albanezei în plan indo-european v. JOKL (1917), DESNICKAJA (1970).

¹⁵. Vezi TAGLIVINI (1947, 1948, 1965) și ÇABEJ (1960 ș.u.: Studime).

¹⁶. Studii mai generale despre poziția albanezei în plan indoeuropean au mai scris, în afară de BOPP (1854), G. MEYER (1884), MEILLET (1915, 1929), BARTOLI (1932), PISANI (1950, 1955), POLAK (1957, 1966), JOKL (1965), MANN (1965), HAMP (1966).

¹⁷. Vezi JOKL, *Albanisch* (1917), p. 118-120, 127-128, BALOTĂ (1936), p. 344.

¹⁸. Prima variantă a teoriei Schleicher a expus-o în 1850. Lucrarea la care se referea prof. Çabej este faimosul *Compendium*. Schleicher avea să revină în mai multe rânduri, modificând schema, fără a schimba însă locul albanezei.

¹⁹. Vezi nr. 139.

²⁰. V. Bibliografia.

²¹. J. SCHMIDT, *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indo-germanischen Sprachen*, Weimar 1872.

²². V. Bibliografia.

²³. Acest criteriu nu mai este considerat astăzi hotărâtor pentru clasificarea limbilor indoeuropene, deoarece s-a constatat că satemizarea este un fenomen fonetic târziu, iar în unele limbi ca toharica și anumite idiomuri balcanice ea nu s-a petrecut decât în parte.

²⁴. Nici acest fenomen nu mai poate fi considerat ca specific limbilor nordice, deoarece el s-a petrecut și în limbile indo-iranice și în hitită.

²⁵. V și supra, n. 12.

²⁶. Fenomenul apare și în armeană. Apariția lui în toate aceste limbi aflate în strânsă legătură cu limbile vechi balcanice arată, după părerea noastră, că în limba română el e un fenomen anterior venirii slavilor, originar în substratul daco-moesian (v. „Dacoromania”, I, 1973, p. 208); cf. Brăncuș (1973).

²⁷. Special corespondențelor albero-grecești în plan indoeuropean (și nu interinfluențelor) le sunt dedicate lucrările lui BARTOLI (1940, 1942), JOKL (1926, 1935).

²⁸. De relațiile albero-armene s-a ocupat mai întâi PEDERSEN (1900), iar mai recent REICHENKRON (1950, 1960); v. și FRANCISCA BĂLTĂCEANU, în „Studii de tracologie”, București 1976, p. 55-

²⁹. În lucrarea sa, *Albanisch-iranische Beziehungen* (v. Bibliografia, 1927); v. și ÇABEJ (1969, 1973).

³⁰. În *Kelten und Albaner*, 1927; v. mai nou ÇABEJ (1969, 1973).

³¹. Cf. *Hemathia*, numele antic al regiunii maritime a Macedoniei.

³². *Fustan*, -i s.m. 1. piesă a costumului național albanez, veșmânt bărbătesc din pânză albă, cu pliuri și având lungime diferită, după regiune; îmbracă corpul de la mijloc în jos; 2. costum pentru femei. FGJShq, s.v. (nota traducătoarei).

³³. A. MEILLET, *Les dialectes indo-européens*, Paris, 1922, M. BARTOLI, *Introduzione alla neolinguistica*, Genève, 1925, *I dialetti indoeuropei*, AION, IV, 9, 1931, p. 68-185.

³⁴. V. Bibliografia.

³⁵. Ca lucrări speciale dedicate acestei probleme, în afara celor citate în nota 16, v. ÇABEJ (1958: *Problemi i autoktonisē*; 1961: *Die alteren Wohnsitze*; 1972: *Le problème du territoire*); HASDEU (1901); WEIGAND (1927); PHILIPPIDE (1928); RIBEZZO (1940-41); GEORGIEV (1960, 1961); KONTA (1962); PISANI (1964); PÓLAK (1966, 1967); LIAKOS (1970); KATIČIĆ (1972); VULPE (1973).

³⁷. În legătură cu istoria „prebalcanică” a vechilor popoare balcanice v. studiul nostru, *Considérations linguistiques sur l'ethnogenèse paléobalcanique*, din RESEE, XIV, 2, 1976, p. 207-220, cu bogată bibliografie.

³⁸. Profesorul Çabej exprimă aici situația de la prima apariție a acestei lucrări; de atunci au apărut despre albaneză lucrările indicate în n. 16 și 36; despre română v. infra., n. 221 ș.u.

³⁹. În română, mai vechi li se spune tot *arbănași*. Asupra numelui albanezilor v. mai pe larg KERAMPOULOS (1956), K. LUKA (1969) și ÇABEJ (1972: L'ancien nom).

⁴⁰. JOKL (1926).

⁴¹. Aceasta era concepția predominantă în epoca „panilirismului”, propagată mai ales de H. Krahe și J. Pokorny între cele două războaie. Astăzi nu se mai crede în identitatea ilirilor din Italia și Gallia și nici cu venzii slavi.

⁴². V. *Les Illyriens et la genèse des Albanais*, Tirana, 1971.

⁴³. V. Bibliografia.

⁴⁴. La acestea se adaugă, în ultimii ani, importante studii ale lui I.I. Russu, în special cartea sa *Ilirii* (1969), precum și studiile lui R. Katičić, care distinge în nord-vestul balcanic mai multe idiomuri ilirice, unele, probabil, limbi separate.

⁴⁵. V. n. 42.

⁴⁶. Despre neidentitatea dintre venetă și iliră a vorbit mai întâi, fără să publice, acad. AL. GRAUR (1946). Faptul a fost apoi dovedit în cartea lui M. BEELER, *The Venetic language*, Berkeley, 1948 și acceptat apoi de H. KRAHE, *Das Venetische*, 1950.

⁴⁷. Mesapica este sigur înrudită îndeaproape cu ilira de sud, dar, din cauza puținătății materialului, nu se poate demonstra cu certitudine că formau o singură limbă. Despre relațiile ei speciale cu albaneza v. BUGGE (1892), HAMP (1957) și PUSSU, *Ilirii*, p. 44-46.

⁴⁸. Vezi lista lor la Russu, *Op. cit.*, p. 29-30.

⁴⁹. V. lucrarea lui KATIČIĆ, *Ilirii proprie dicti* (Bibliografia).

⁵⁰. Epiroții constituiau, cel puțin în perioada istorică, o populație amestecată illiro-grecescă: v. denumirile *nicopoli* și *casiopei*, care sunt de origine greacă.

⁵¹. În articolul *Asupra unui pasaj controversat din Tucidide* (III, 94, 5), „Analele Univ. București”, Ser. șt. soc., filol., nr. 25, XI, 1962, p. 387-389 am demonstrat că expresia din Tucidide înseamnă „cu un mod de vorbire foarte greu de înțeles., un dialect grecesc totuși (numele de *eurytan* e grecesc), amestecat fără îndoială cu elemente illirice.

⁵². *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Sarajevo, 1916.

⁵³. V. *Getica*, București, 1926 și *Dacia*, 1928 (trad. rom. R. Vulpe, 1957).

⁵⁴. V. mai nou *Studia thracologica*, București 1976.

⁵⁵. *Dacica*, Cluj 1970. Adăugăm recent apăruta traducere românească a lucrării lui CHR. DANOV, *Tracia antică*, București, 1976.

⁵⁶. Este vorba de lucrarea sa capitală *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen, 1896, al cărei titlu prof. Çabej îl citează la p. 26.

⁵⁷. La acestea trebuie adăugate numeroasele și competentele studii ale lui I. I. RUSSU, sintetizate în cartea *Limba traco-dacilor*, București 1957 (ed. a II-a 1964; traducere germană 1969).

⁵⁸. Lista triburilor traco-dace la RUSSU, *op. cit.*, p. 22.

⁵⁹. Pentru o poziție independentă s-a pronunțat recent I. DURIDANOV în *Die Stellung des Pänonischen*, „Actes du Xe Congrès Int. des Linguistes” IV, 1970, p. 759-764.

⁶⁰. Așa cum a demonstrat VL. GEORGIEV (1960, 1061 etc.), cele în *-dava* și *-sara* sunt dacice, iar cele în *-para*, *-bria*, *-diza* tractice de sud.

⁶¹. Studii recente, în primul rând cele ale lui O. Haas, R. Gusmani și Vl. Georgiev, au arătat că această părere, generală înainte de cel de-al doilea război mondial, nu corespunde realității: tracii și frigienii sunt două popoare cu limbi indoeuropene la fel de diferite ca și ilirii și tracii.

⁶². Asupra toponimicii autohtone păstrate în Bulgaria, v. VL. GEORGIEV, *Vaprosi na bălgarskata etimologia*, Sofia 1958; despre cele din România v. cele spuse de noi în *Istoria limbii române*, II, 1969, p. 356-362.

⁶³. Pentru relațiile iliro-albaneze, în afara lucrărilor citate (n. 16, 36, 42), v. volumul de texte antice referitoare la iliri (*Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë*, Tirana 1965), ca și lucrările lui ANAMALI & KORKUTI (1970), ASHTA (1969), ÇABEJ (1970: *L'illyrien et l'albanais*), GJINARI (1972), KATIČIĆ (1972), KRIEZIS (1953), MIRDITA (1972), UHLISCH (1973).

⁶⁴. Acestea au fost adunate tot de KRAHE în *Die Sprache der Illyrier*, 38-47 și de A. MEYER, *Die Sprache der alten Illyrier*, 1957, vol. I, 29-364; v. și RUSSU, *Ilirii*, p.

⁶⁵. V. supra, p.25-26.

⁶⁶. Vezi materialul comparativ dat de noi în ILR, II, 1969, p. 331.

⁶⁷. Cuvântul există și în tracă: *Mezenai* (v. *op. cit.*, nota precedentă, p. 332 s.).

⁶⁸. V. Bibliografia.

⁶⁹. Majoritatea inscripțiilor messapice sunt, în prezent, în general corect interpretate, dar fiind majoritatea foarte scurte, compuse mai ales din nume proprii și foarte uniforme ca formulare, nu oferă nici un vocabular bogat și nici prea multe date asupra structurii limbii.

⁷⁰. V. mai nou lucrările lui TOČI (1969) și KATIČIĆ (1972).

⁷¹. Cf. rom. *barză* (ILR, II, p. 336).

⁷² Vezi acum lucrările lui XHUVANI & ÇABEJ (1962), DOMI (1973).

⁷³ *Çetë vlazni* „grup de familii care au origine comună”. FGjShq, s.v. (Nota traducătoarei).

⁷⁴ Vezi toate aceste cuvinte la KRAHE, *Spr.d.Illvr.*, p. 114 - 120.

⁷⁵ V. lucrările lui G. GIUGLEA și M. HOMORODEAN *Correspondances italo - roumaines. Eléments préromains, latins et vieux germaniques*, în „Atti dell VIII o Congresso internazionale di scienze onomastiche”, Firenze - Pisa 1961, p. 63 - 96 și a MARIEI ILIESCU, în *Rezumatul Congresului II de tracologie*, București, 1976.

⁷⁶ Acesta este unul dintre argumentele cele mai importante și în cazul continuității românilor în Dacia.

⁷⁷ V. și lucrările lui I. I. RUSSU citate în n. 57.

⁷⁸ El a fost reluat în lucrarea aceluiași, *Die thrakischen Sprachreste*, Viena 1957.

⁷⁹ Există peste 30 de interpretări ale acestei inscripții, foarte diferite, nici una sigură (vezi o parte la DETSCHEW, *op. cit.*).

⁸⁰ Astăzi s-au obținut unele succese, dar frigiana e considerată net deosebită de tracă (v. nota 61).

⁸¹ Dat fiind, pe de o parte, puținele fapte cunoscute despre iliră, iar pe de alta multe cuvinte comune acesteia cu traca (întrucât erau limbi indo-europene și, în plus, vecine), concordanța unor cuvinte albaneze cu resturile precare ale limbii trace nu este o dovadă despre originea tracă a albanezei. Cf. cazul lui *mânz*, considerat iliric în română, până s-a constatat că există și în tracă; v. și cazul lui *mal* etc.

⁸² Iliricul *Dimallum* nu poate însemna decât „Doi munți” (cf. *Trimontium*, *Trimammium*; *Trimallia*), având deci sensul mai apropiat de albaneză decât daco-românescu *mal* „țârm” (cf. *Malvensis* : *Ripensis*). Pentru *shqer* v. ILR II, p. 333.

⁸³ *Drizupara* e (ca formație în *-para*) izolat în teritoriul albanez, dar foarte frecvent în cel trac; aceasta dă de presupus că el este adus aici de traci și nu e autohton. Cât privește relația cu alb. *drizë* „spin”, ea nu e garantată de nimic, căci sensul lui *Drizupara* nu se cunoaște.

⁸⁴ Așa cum arată răspândirea acestui nume, el nu e numai tracic, deci nu poate fi un argument pentru originea tracică a albanezilor.

⁸⁵ Acest lucru, cum s-a văzut (nota 46) nu mai este acceptat astăzi, prin urmare teza lui Pauli, singulară și în vremea lui, cade.

⁸⁶ V. articolul din Bibliografie. Ideea a fost reluată în *Die Indogermanen* I, Strasburg 1905.

⁸⁷ De aceeași părere e și Russu în *Illirii*, p. 63-83.

⁸⁸ Este vorba de *posibilitatea* trecerii numelor etnice de la un popor la altul, și nu de *realitatea* faptului, asupra căruia Hirt de bună seamă se înșeală.

⁸⁹ În lucrarea *Poreklo Arbanasi...* (v. Bibl.).

⁹⁰ V. supra, n. 61.

⁹¹ V. Bibliografia.

⁹² Despre existența unei terminologii maritime și pescărești autohtone în albaneză v. DODBIBA (1966) și TAGLIAVINI (1968 - 1970).

⁹³ Cercetările mai noi asupra elementului latin în albaneză au relevat multe deosebiri față de română, printre care unele trăsături care merg cu dalmata (ex. lat. *ct* a devenit în unele elemente latine ale albanezei *it*, ca în dalmată și în unele limbi romanice occidentale); v. infra.

⁹⁴ În realitate ele au fost întâmplător păstrate numai printre resturile limbii trace, dar aceasta nu înseamnă că ele nu vor fi existat și în iliră; cf. n. 81.

⁹⁵ Explicații în bună măsură fanteziste, în orice caz greu de probat, căci nimic nu ne atestă sensul elementelor respective, pentru a putea stabili o etimologie sigură.

⁹⁶ V. mai jos, p. 75 - 77.

⁹⁷ Imposibilitatea acceptării acestui teritoriu restrâns pentru formarea celor două popoare a fost în repetate rânduri criticată, cu argumente solide, atât de savanții români, cât și de străini. Două ni se par argumentele esențiale: 1. Dacă protoalbanezii și protoromânii ar fi locuit același teritoriu și ar fi provenit din aceleași componente (un singur element autohton și unul romanic), din această combinație nu ar fi ieșit două popoare, ci unul singur (n. D. DETCHEW, LB, II, 1960, p. 196). 2. Pe teritoriul indicat, așa cum a arătat E. Petrovici, nu există nici un toponim important și vechi, ci doar câteva minore, de dată recentă, iar stratul cel mai vechi al slavismelor din română nu e de factură sârbocroată, ci bulgară de est.

⁹⁸ Argumentul este o adevărată *petitio principii*: pentru a dovedi că românii și albanezii provin din aceleași elemente se afirmă că elementele latine ale românei au trecut prin albaneză, ceea ce presupune certitudinea primului fapt, care tocmai trebuia demonstrat. Asupra deosebirii de tratament a elementelor latine din română și albaneză v. infra (cap. *Împrumuturile latine și Relațiile albanezei cu româna*).

⁹⁹ Este suficient să se compare cazuri ca lat. **padulem* > rom. *pădure*, alb. *pyll*, lat. *sanitas* > rom. *sănătate*, alb. *shëndet*, lat. *canticum* > rom. *cântec*, alb. *këngë*, lat. *civitas* > rom. *cetate*, alb. *kytet*, lat. *februarius* > rom. *făurar*, alb. *fruer* ca să se vadă cât de nefondată este o asemenea teorie.

¹⁰⁰ Fapt firesc, întru cât ambele popoare sunt autohtone în Balcani, în timp ce slavii au venit târziu, cu alte obiceiuri, și și-au însușit numai unele dintre tradițiile locale. Pentru *kuqedër* v. n. 151.

¹⁰¹ Weigand urmează aici pe Hasdeu, care, după ce anterior considerase că albanezii se trag din iliri, iar românii din daci, revine în 1901 (v. Bibliografie) și, acordând importanță numai asemănarilor dintre română și albaneză, dar uitând deosebirile, îi consideră pe albanezi descendenți din triburi traco-dacice, fapt evident nedemonstrabil.

¹⁰² Teoria a fost, dimpotrivă, respinsă; v. infra, n. 222 și 226.

¹⁰³ Vezi și lucrările despre originea iliră a albanezilor citate supra, n. 36 și 63.

¹⁰⁴ V. supra, n. 92.

¹⁰⁵ Despre importante și numeroase concordanțe iliro-daco-moesiene, care nu se găsesc în traca de sud, v. C. POGHIRC, *Thrace et daco-mésien: langues ou dialectes?* „Thrace-Dacica”, București, p. 335 - 347. Așa cum limbile balcanice moderne, atât de diferite ca origine (greaca, albaneza, româna, limbile sud-slave, eventual turca) sunt considerate că formează o „uniune lingvistică”, cu atât mai mult se poate accepta ideea unei uniuni între limbile balcanice antice care, deși entități diferite (ilira, traca, daco-moesiana etc.), erau mai puțin deosebite ca cele de azi, fiind mai aproape de faza comunității indoeuropene. În materie de vocabular, atestarea unui cuvânt în una din ele nu exclude, ci mai degrabă presupune existența lui și în celelalte, într-o formă ușor diferită. Cf. n. 81 - 82.

¹⁰⁶ Exact ca și în cazul românilor, argumentul *ex silentio* are mai degrabă valoarea contrarie: din moment ce și unii și alții sunt atestați și în antichitate și se află și astăzi pe aceste teritorii, este normal ca ei să fi existat și în epocile când, dintr-un capriciu al istoriei, nu se vorbește de ei.

¹⁰⁷ Fiind vorba de aspectele pastoral-agricole ale unor vechi civilizații indo-europene vecine, este firesc să aibă asemănări.

¹⁰⁸ V. mai recent despre amestecul de traci și iliri în Dardania F. PAPAZOGLU, *L'onomastique dardannienne*, „Recueil des travaux de la Faculté de Philosophie”, Belgrad, VIII, I, 1964, p. 54 - 65.

¹⁰⁹ Afirmția trebuie înțeleasă mai ales în sensul că o graniță netă între cele două etnii este greu de stabilit (ca și în cazul faimoasei „linii Jireček” dintre teritoriile de limbă greacă și latină din Balcani), decât că traci și iliri ar fi popoare amestecate în ansamblul lor.

¹¹⁰ În fapt, ele sunt daco-moesiene.

¹¹¹ V. Bibliografia.

¹¹² La ceștia se adaugă unii autori citați în n. 16, 36, 42 și 63.

¹¹³ Atitudinea lui Jokl este foarte justă, noțiunile vagi de „limbă traco-iliră” sau „traco-frigiană”, care circulau în vremea sa, nemaiputând fi astăzi acceptate de știință.

¹¹⁴ Aceasta întru cât culturile materiale se pot împrumuta și fără invazii de populații noi sau schimbarea unei limbi cu alta. V. observațiile noastre din RESEE, XIV, 2, 1976, p. 207. s.

¹¹⁵ Numărul inscripțiilor messapice descoperite a trecut de 300; v. însă n. 69.

¹¹⁶ Descoperiri spectaculare nu sunt de așteptat, întru cât civilizația spirituală a tracilor era de natură orală, ca și cea indiană din epoca vedică. O singură inscripție tracă a mai fost descoperită în ultima vreme, de interpretare dificilă (v. Vl. Georgiev, în „Arheologija”, VII, 4, 1965, p. 1 - 9).

¹¹⁷ Asupra obiceiurilor balcanice moderne presupuse a fi de origine antică v. mai ales „Thracia”, I - II, Sofia 1972 - 1974, ca și Rezumatele Congresului al II-lea de tracologie, București 1976. Asupra celor albaneze în special v. cele patru volume din *Etnografia Shqiptare* apărute la Tirana (ultimul în 1972).

¹¹⁸ Majoritatea acestora au acceptat mecanic teoriile lui Hașdeu și Weigand (v. n. 101), pomind de la concepția greșită că asemănările lingvistice româno-albaneze nu se pot explica altfel decât printr-o „simbioză” pe un teritoriu comun. Pe baza unei astfel de concepții unii cercetători

austro-ungari îi mută pe români în sudul Dunării, iar alții, printre care și unii români, îi aduc pe albanezi din nord, v. infra, n. 224.

¹¹⁹ Este vorba în primul rând de considerațiile lui V. Pârvan referitoare la cartea lui ILIE GHERGHEL, *Zur Frage der Urheimat der Rumänen*, Viena 1910, apărute în „Junimea literară”, VIII, 1911, 1 - 2, p. 13 - 16 și 6, p. 99 - 102, dar și de *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București 1911, p. 92 ss.

¹²⁰ În *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, „Zeitschrift für romanische Philologie”, Beiheft XXVI, 1, 1910, p. 17 - 75 (retipărit în franceză în *Études de linguistique*, Cluj 1937, p. 64 - 120), ca și în cartea sa *Limba română*, vol. I, București 1940.

¹²¹ Spirit paradoxal, în ciuda evidenței, Al. Philippide îi aduce pe albanezi din nord, Pannonia și pe români din sud, deși admite și continuitatea unei populații romanice la nord de Dunăre (lucru de care adversarii continuității nu vor să ia notă).

¹²² V. Bibliografia, CAPIDAN (1922, 1943).

¹²³ Rosetti (1964), p. 41-44.

¹²⁴ Weigand a fost combătut nu numai de savanți români, dar și de germani: v. cartea lui I. HURDUBEȚIU, *Die Deutschen über die Herkunft der Rumänen*, Breslau 1943. Vezi și n. 22 - 226.

¹²⁵ Cf. lucrările mai noi ale prof. Çabej despre autohtonitatea albanezilor (1961, 1970, 1972 etc.).

¹²⁶ Într-adevăr, restrângerea „leagănelui de formare” a poporului albanez (împreună cu cel român!) la triunghiul Niș - Sofia - Skopje, la Dardania sau țărmurile râului Mat este ridicolă. Se uită că, înainte de venirea slavilor, în nordul Peninsulei Balcanice nu se aflau decât traco-iliri romanizați (românii, dalmațienii) și traci și iliri scăpați de romanizare, din care provin albanezii. În acest timp patria protoalbanezilor se întindea nu numai pe teritoriul actual, dar și mult mai la nord, așa cum cea a protoromânilor cuprindea nu numai Dacia, ci și unele regiuni sud-dunărene. Românii și albanezii erau pe atunci vecini nemijlociți și se puteau, deci, influența reciproc, dar nu în relație de substrat sau superstrat, ci doar de adstrat, numai la nivelul unor dialecte. Interpunerea slavilor i-a separat silindu-i pe albanezi să se restrângă spre sud, ca și pe românii sud-dunăreni (aromânii, meglenoromânii, mai târziu și istroromânii). Pe țărmul Adriaticii în tot cursul antichității populația a fost amestecată, iliro-greco-romană, cu preponderența ilirilor în teritoriul rural și a grecilor, iar mai apoi a romanilor, în cel urban (cf. situația de pe țărmul vestic al Mării Negre).

¹²⁷ Vezi acum, totuși, lucrările citate în nr. 4.

¹²⁸ V. mai ales GH. IVĂNESCU (1968) și J. HUBSCHMIDT, *Substrate in den Balkanischen Sprachen*, în „Die Kultur Südosteuropas”, 1964 - 1965, p. 90 - 102.

¹²⁹ Rolul substratului neindoeuropean, general acceptat mai ales după apariția cărții lui KRETSCHMER (*Einleitung ...*, 1896), a pierdut foarte mult din importanță după descifrarea scrierii miceniene B și a unor limbi anatoliene considerate anterior neindoeuropene. Vi. Georgiev neagă prezența unui substrat neindoeuropean în Balcani (v. cele spuse de noi în SCL, XII, 4, 1961, p. 594 - 601).

¹³⁰ Se impune totuși tot mai mult părerea că etrusca ar fi o limbă indo-europeană.

¹³¹ Cercetările lui A. Tovar ș.a. au demonstrat că substratul iberic al apaniolei nu e identic cu limba bască.

¹³² Kretschmer însuși își modificase părerile în ultimii ani ai vieții; v. n. 129.

¹³³ Originea indo-europeană a multora dintre aceste cuvinte a fost între timp dovedită.

¹³⁴ În aceeași direcție merge și GH. IVĂNESCU, *op. cit.*

¹³⁵ Liciana, lidiana și alte limbi vechi microasiatice sunt considerate astăzi indo-europene.

¹³⁶ Obiceiul există însă și la popoare din alte continente.

¹³⁷ În franceză și în dialectele italiene sistemul e considerat în general de origine celtică. Pentru originea indo-europeană v. V. PISANI, în „Mem. Acad. Naz. dei Lincei”, 1932, s. VI, v. VIII, p. 148 - 166.

¹³⁸ Este vorba în majoritatea cazurilor de apropieri întâmplătoare între elemente de origine și semnificație obscură, concluziile fiind neconvingătoare.

¹³⁹ Teoria „pelasgică” a cunoscut la noi maximum de exagerare în lucrarea lui N. DENSUȘEANU *Dacia preistorică*, în care el înlocuia de fapt termenul de „indo-european” cu acela de „pelasgic” și identifica pe traci cu pelasgii, pentru a face din strămoșii noștri părinții întregii Europe (asemenea „panilirismului” pomenit mai sus). Ecourile pelasgomaniei nu s-au stins nici astăzi. În știință prin pelasgi se înțelege o populație pregrecească din Grecia, considerată anterior ca neindoeuropeană. Astăzi numeroși savanți (A. Carnoy, J. v. Windekens, Vl. Georgiev ș.a.) îi consideră pe pelasgi indoeuropeni (unul dintre neamurile indoeuropene, nu strămoșii lor), înrușiți cu tracii, dar așezați în sud-estul Peninsulei Balcanice, nu în Albania actuală.

¹⁴⁰ Sub raport etnic, macedonenii antichi erau o populație amestecată greco-iliro-tracică. Nucleul de bază, care a dat numele țării, și limba lor, era însă, așa cum am demonstrat, din același trunchi cu grecii (v. SCL, X, 3, 1959, p. 383 - 394 : RL, V, 1, 1960, p. 135 - 145).

¹⁴¹ V. nota 139.

¹⁴² Este vorba de punctul de vedere mai recent al lui Kretschmer.

¹⁴³ Data trebuie mult împinsă în trecut, întrucât primul val de greci a pătruns în Grecia cel mai târziu pe la 2200. Cât despre hitiți, teoriile recente îi consideră pătrunși în Asia Mică pe la 3000 î.e.n. (v. M. M. Winn, în „Journal of Indo-European Studies”, II, 1974, p. 117 - 142).

¹⁴⁴ Pentru problema generală, în afara *Dicționarului etimologic* al lui MEYER și a studiilor etimologice ale prof. ÇABEJ (1960 - 1968), vezi articolul lui AL. ROSETTI (1942) și al lui ULISCH (1968).

¹⁴⁵ În prima sa perioadă Imperiul roman de răsărit era (cel puțin administrația și armata) de limbă latină. Abia după Iustinian el a devenit propriu-zis un imperiu de limba greacă, păstrând însă multe dintre tradițiile romane.

¹⁴⁶ V. totuși nota 144.

¹⁴⁷ V. Bibliografia; cf. mai recent UHLISCH (1972).

¹⁴⁸ Nu trebuie pierdută din vedere posibilitatea existenței unor cuvinte grecești luate de arbăreșii din Italia direct de la grecii pe care i-au găsit acolo, sau prin intermediar italian (v. infra, p. 64). În acest caz numai aspectul fonetic al cuvintelor poate indica vechimea și sursa lor.

¹⁴⁹ Este vorba de aspectul fonetic mai arhaic al cuvintelor grecești din ghegă, corespunzător epocii în care au fost împrumutate. Tosca însă, în contact permanent cu greaca, a „modernizat” continuu forma acestor cuvinte, așa cum evoluau în limba de origine. Pătrunderea lor în cele două dialecte s-a făcut în cel mai bun caz concomitent, dacă nu (de regulă) mai devreme în Toskëria, vecină imediată cu Grecia.

¹⁵⁰ Fapt similar în România, unde majoritatea cuvintelor vechi grecești sunt aceleași ca și în celelalte limbi romanice, intrate deci prin limba comună, și foarte puține sunt împrumuturile grecești specifice latinei balcanice (v. în acest sens, ca și pentru alte paralelisme cu româna, H. MIHĂESCU, *Împrumuturi grecești vechi și bizantine în limba română*, București 1966). Intrate prin latină, sunt după părerea noastră, și *qershî* și *pjepën* (cf. rom. *cireașă*, *pepene*). Pentru cuvintele din greaca medie româna a suferit adesea un alt intermediar, cel slav.

¹⁵¹ Sandfeld a exagerat, totuși, rolul limbii grecești, considerând-o ca pe un fel de a doua limbă în Balcani alături de cea maternă, fapt valabil numai pentru anume epoci și anumite medii orășenești.

¹⁵² Cf. rom. *berneveci*

¹⁵³ Din această serie româna are ca împrumuturi vechi numai pe *mătrăgună*, *frică* și *farmec*; celelalte sau lipsesc, sau sunt împrumuturi mai noi (cf. *potir*).

¹⁵⁴ El există și în basmele românești.

¹⁵⁵ Cf. baladele românești *Moșneagul*, *Uncheșii* etc.

¹⁵⁶ Studiile generale dedicate special elementului latin din albaneză sunt: MIKLOSICH (1871: Alb. Forsch. II), SCHUCHARDT (1872), G. MEYER (1888), MEYER - LÜBKE (1914), JOKL (1921, 1936), TAGLIAVINI (1941), ȘIADBEI (1957), CIORĂNESCU (1959), ÇABEJ (1962, 1974), MIHĂESCU (1966).

¹⁵⁷ Și Bizanțul, cel puțin în prima lui perioadă, a fost un focar de limbă și cultură romană.

¹⁵⁸ Observația este valabilă numai pentru Scythia Minor (Dobrogea), unde numărul inscripțiilor latinești și grecești este aproape egal (câte cca 1200), cu predominarea celor grecești pe litoral și a celor latinești în interior. Cât privește Dacia, ea e net romană: față de peste 3000 de inscripții latinești s-au găsit abia vreo 30 grecești.

¹⁵⁹ La aceleași concluzii ajunge H. MIHĂESCU (1966), care, corectând și precizând „linia Jireček”, arată că ea desparte două arii de dominație culturală greacă sau latină, care nu exclud influența celeilalte limbi, și nici prezența limbii populației autohtone.

¹⁶⁰ Același lucru se întâmplă și în română, unde terminologia de bază a *creдинței* creștine este latinească, moștenită, în timp ce cea a bisericii ca *instituție* este de origine bizantino-slavă.

¹⁶¹ Este vorba însă de două aspecte ale aceleiași limbi, ale căror elemente esențiale sunt aceleași. V. comunicarea acad. AL. GRAUR la cel de-al XII-lea *Congres internațional de lingvistică și filologie romanică*.

¹⁶² Despre latina balcanică și contribuția albanezei la cunoașterea ei v. JOKL (1928, 1936, 1942) și CERN (1941 - 1942). V. mai nou cartea lui H. Mihăescu (1960).

¹⁶³ Este vorba, deci, de influența substratului, cauza principală, deși nu unică, de modificare a latinei în fiecare provincie aparte. În afară de aceasta însă importante sunt și epoca colonizării, originea coloniștilor (italici, gallo-romani, microasiatici etc.) și mai ales condițiile social-istorice și materiale din fiecare provincie în parte, inclusiv influențele străine specifice (germanice în Apus, slave în Răsărit etc.).

¹⁶⁴ V. mai la subiect M. BARTOLI (1942: *Dalmatico e albano-romano*). Mai recent, R. H. HADLICH, *The Phonological History of the Vegliote*, „Studies in the Romance Languages and Literatures”, LII, 1965; G. FOLENA, *Introduzione al veneziano de là da mar'*, „Bolletino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo”, X - XII, 1968 - 1970, p. 331 + 376 (cu bibliografie la zi).

¹⁶⁵ Și în Grecia de nord-est, în apropierea Salonicului.

¹⁶⁶ Cercetările mai noi au dovedit clar că leagănul formării românilor îl constituie în primul rând Dacia, dar și unele regiuni dintre Dunăre și Balcani. Cât privește vecinătatea cu albanezii, v. n. 126.

¹⁶⁷ Dispersarea celor trei ramuri suddunărene se datorește în primul rând interpernerii slavilor.

¹⁶⁸ În dalmată lat. *ct* a devenit *it*, ca în unele elemente latine ale albanezei, în franceză și portugheză.

¹⁶⁹ Cauzele sunt de natură fonetică, asimilatorie, dar ceea ce e important e faptul că într-un caz (*ft, fs*) albaneza e mai aproape de română (*pt, ps*), în celălalt merge cu dalmata (*it*) și cu italiana (*i*).

¹⁷⁰ „Eine halbromanische Mischsprache”. Caracterizarea e valabilă cel mult pentru vocabular, ceea ce nu e hotărâtor.

¹⁷¹ V. mai ales studiul lui MEYER (1886).

¹⁷² În legătură cu *jam* v. mai nou DEMIRAJ (1972).

¹⁷³ Corespondent etimologic al rom. *făptură*.

¹⁷⁴ De remarcat că toți acești termeni există și în română.

¹⁷⁵ Printr-o evoluție semantică paralelă dar independentă, lat. *familia* a ajuns să denumească în română „femeia”, iar în albaneză „copilul”.

¹⁷⁶ V. cele spuse mai sus, n. 151, în legătură cu *qershî*; cf. rom. *cireșar* „iunie”.

¹⁷⁷ De remarcat unele deosebiri esențiale față de română în terminologia religioasă de origine latină: la fel ca limbile romanice occidentale, albaneza preia lat. *ecclesia* și *diabolus*, în timp ce româna are pe *basilica* și *draco*; albaneza are unii termeni de organizare bisericească (*ipeshkv, kavend, qelq, kelshejt*) sau de dogmă (*shëlboj, shpirt, mrekill, bekoj*) pe care româna nu i-a moștenit din latină.

¹⁷⁸ Despre prezența ei în Albania v. Çabej (1959), iar pentru Dacia v. N. Gostar, „Anuarul Institutului de istorie și arheologie”, Iași, II, 1965, p. 234 ss.

¹⁷⁹ Exact ca elementele de substrat ale românei, care sunt uneori mai arhaice ca aspect decât corespondentele lor din albaneză, întrucât, odată intrate în sistemul romanic, și-au încetat evoluția din punctul de vedere al limbii autohtone, elementele latine ale albanezei au rămas, sub aspect romanic, la faza în care au fost împrumutate, în timp ce limbile neolatine au evoluat pe altă cale. Amintim că și româna are peste 100 de cuvinte latinești inexistente în celelalte limbi romanice.

¹⁸⁰ Prof. Çabej are dreptate, chiar dacă unele forme citate au existat și în latină.

¹⁸¹ Dedicat, mai larg, problemelor romanice sunt studiile lui MIKLOSICH (1871: *Alb. Forsch* II), SCHUCHARDT (1872), MEYER - LÜBKE (1914) și BARIĆ (1957).

¹⁸² V. studiile lui HELBIG (1903) și TAGLIAVINI (1938).

¹⁸³ Studiul citat al lui Tagliavini se ocupă de relațiile lingvistice ale Venetiei cu orientul Balcanic.

¹⁸⁴ V.n. 182.

¹⁸⁵ Trebuie avută în vedere ca intermediar, fără îndoială, și limba greacă (la fel ca și în cazul limbii române).

¹⁸⁶ De remarcat, spre deosebire de română, posibilitatea albanezei de a reda fr. e „muet” prin alb. ë.

¹⁸⁷ Dintre studiile mai generale pe această temă cităm: MIKLOSICH (1870), MARIENESCU (1904), LUMO (1919), SKOK (1924), SELIŠČEV (1931), JOKL (1935), ÇABEJ (1938, 1971, 1975), DESNICKAJA (1968, 1973), HAMP (1970, 1973) și GJINARI (1974).

¹⁸⁸ La venirea lor slavii erau deja împărțiți în triburi și uniuni de triburi, dar ele nu corespund cu unitățile etnice cunoscute mai târziu din istorie.

¹⁸⁹ Asupra rolului românilor în cel de-al doilea țarat bulgar v. C. C. GIURESCU și D. GIURESCU, *Istoria românilor*, I, București, 1975, p. 190 - 196.

¹⁹⁰ O situație similară preconizează unii cercetători și pentru anumite regiuni din România.

¹⁹¹ Despre împrumuturile din bulgară v. MLADENOV (1927); despre cele din sârbocroată v. POPOVIĆ (1955), BOISSIN (1964) și AJETI (1968).

¹⁹² Acest lucru l-a dovedit pentru română E. Petrovici.

¹⁹³ După cum se vede, numărul cuvintelor slave cu aspect foarte vechi („slav comun”) este redus și în albaneză ca și în română, unde majoritatea împrumuturilor slave vădesc un fonetism nu anterior secolului IX.

¹⁹⁴ Este curios că în albaneză se atribuie influenței slave *căderea* lui *h*, în timp ce în română i se atribuie *apariția* lui. Mai nou, GR. BRÂNCUȘ (1961) a demonstrat că *h* românesc provine din substrat.

¹⁹⁵ E vorba, cum se vede, nu de flexiunea propriu-zisă (împrumuturi de morfeme), ci de calcuri și topică.

¹⁹⁶ *Kazá* (învechit) „unitate a administrației turcești, cu un subprefect (*kaimekam*) în frunte, având și un judecător” FGjShq (nota traducătorului).

¹⁹⁷ Cf. rom. *vârcolac, moroi*.

¹⁹⁸ Este mai probabil că în română provin din substratul daco-moesian; în orice caz aceste cuvinte nu sunt slave, cum s-a afirmat uneori.

¹⁹⁹ Asupra influenței v. DIZDARI (1960, 1964), KRAJNI (1966), STACHOWSKI (1966), KALESHI (1971) și ÇABEJ (1975).

²⁰⁰ E vorba de celebrul Skanderbeg.

²⁰¹ Bazat pe ceea ce K. Marx numea „modul de producție asiatic”, Imperiul turcesc prefera sistemul tributual.

²⁰² Vezi acum studiile citate în n. 199.

²⁰³ Un fapt asemănător a constatat în română acad. Graur.

²⁰⁴ V. STACHOWSKI (1966) și ÇABEJ (1975).

²⁰⁵ Din sfera italiană puteau să vină unele arabisme, confundabile cu cele venite prin turcă, Cf. G. B. PELLEGRINI, *Convergenze italo-balcaniche negli elementi di origine orientale*, (1968), rezumat în cartea sa *Gli arabismi nelle lingue neolatine*, Brescia 1972, p. 30 - 41.

²⁰⁶ De remarcat că toate aceste cuvinte lipsesc din română.

²⁰⁷ Pentru comparație v. studiul similar al lui D. MACREA, *Fizionomia lexicală a limbii române*, „Dacoromania”, X, 1941 - 1943, p. 362 - 373 (concluzii reluate în lucrări ulterioare).

²⁰⁸ V. Tagliavini (1965).

²⁰⁹ Faptul a fost probat în bună măsură de studiile etimologice ale prof. Çabej.

²¹⁰ Așa cum a demonstrat B. P. Hașdeu, important nu este atât numărul și procentajul acestor cuvinte în dicționar, cât circulația lor în limba vie, vorbită. Vezi HAȘDEU, prefața la *Etymologicum Magnum Romaniae* și D. MACREA, *Circulația cuvintelor în limba română*, „Transilvania”, LXXII, 1942, p. 268 - 288.

²¹¹ V. mai ales ÇABEJ (1968) *Der Beitrag des Albanischen zum Balkansprachbund*.

²¹² V. acum mai ales cercetările publicate cu ocazia celor trei congrese internaționale de balcanistică.

²¹³ De acest cuvânt lega Hasdeu, ca un corespondent autohton și nu împrumut, rom. *abej* (EMR, s.v.).

²¹⁴ Despre câteva din aceste cuvinte unii autori români afirmă că ar veni din greacă (v. mai ales G. Murnu).

²¹⁵ Asupra posibilelor albanisme în română v. infra, p. 100-106.

²¹⁶ După părerea noastră forma mai veche e cea din română și toască, cea cu *o* din ghegă fiind o asimilare ulterioară, datorată lui v-.

²¹⁷ Expusată în *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin, Leipzig, 1929.

²¹⁸ Problema circulației cuvintelor între limbile balcanice, a surselor directe și indirecte, a variantelor, e una din cele mai dificile probleme ale lingvisticii balcanice, foarte puțin studiată.

²¹⁹ În afara istoriilor generale ale limbii române: DENSUȘIANU (1901), PUȘCARIU (1940), ROSETTI (1968), POGHIRC (1069: ILR, II), a studiilor generale de tipul cărții lui SANDFELD (1930) sau a celor citate în nota 182, problemelor generale ale raporturilor româno-albaneze le-au mai fost dedicate cercetări de KOPITAR (1829), HASDEU (1891 - 2, 1901), CANDREA - DENSUȘIANU (1906), TREIMER (1917), CAPIDAN (1922, 1943), JOKL ((1928, 1964), BALOTĂ (1936), ÇABEJ (1936, 1958, 1965, 1975), POLAK (1958), CIORĂNESCU (1959), REICHENKRON (1960, 1965), RUSSU (1962, 1970), RĂDULESCU (1976), precum și de GR. BRÂNCUȘ (majoritatea lucrărilor sale). Pentru problemele particulare v. infra.

²²⁰ V. nota 126. Prof. ÇABEJ întrebuințează just termenul „simbioză” numai pentru unele locuri (termenul se aplică sigur la aromâni, de pildă), în timp ce mulți lingviști români și străini au vorbit de „simbioză” (Capidan), „leagăn comun” (Weigand), „viață comună” (Candrea - Densușianu) referitor la *totalitatea* românilor și albanezilor, fapt pentru care nu se poate aduce nici un argument sigur istoric sau lingvistic.

²²¹ Savanții care susțin această părere sunt departe de a constitui majoritatea celor care s-au ocupat de această problemă și, în cea mai mare parte, sunt legați direct sau influențați de propaganda austro-ungară. În secolul al XVIII-lea, când însuși împăratul Joseph al II-lea afirma că românii sunt „incontestabil cei mai vechi și cei mai numeroși locuitori ai Transilvaniei”, fapt susținut și de contele Teleki, ea și de istoricul maghiar contemporan lor, Andras Huszti (v. C. C. GIURESCU, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, București 1972, p. 120), istoricii austrieci J. Sulzer, F. Engel și maghiarul C. J. Eder pun în circulație teoria părăsirii complete a Daciei și a remigrării românilor abia târziu, după venirea slavilor și a ungarilor (despre „părăsirea” Daciei v. nota următoare). Mai târziu (1871) R. Roesler avea să reia aceste afirmații, folosite apoi în legătură cu problema națională din Transilvania de P. Hunfalvy spre sfârșitul sec. XIX și de L. Tamaș, B. Homan ș. a. în preajma celui de-al doilea război mondial. Concordanțele româno-albaneze (despre a căror semnificație v. n. 97-8, 224) au indus în eroare pe unii lingviști, altfel de bună credință, ca G. Weigand și M. Trurschi care anterior admiseseră continuitatea românilor în Dacia. Ideile lui Weigand au avut oarecare autoritate între cele două războaie mondiale, dar au și fost combătute, atât de savanți români, cât și de străini. Grăitoare este în această privință demonstrația lui P. Mutafchiev, care arată că între secolele VI - X românii nu sunt atestați în faimosul „leagăn” româno-albanez preconizat de Weigand, de unde ar rezulta, cum observă ironic P. Bec, că ei nu erau nicăieri și au căzut din cer. Poziția lui Philippide și mai ales a lui Densușianu, care constatau că în sudul Dunării romanizarea trebuie să fi fost mai puternică deoarece a avut mai bune condiții de supraviețuire (dar n-au negat niciodată categoric existența elementului romanic la nord de Dunăre), i-a indus în eroare pe unii cercetători și a dat „apă la moară” altora interesați. Lucrurile au fost complicate și de punerea simplistă a problemei de unii cercetători, în formula categorică „ori la sud, ori la nord de Dunăre”, când de fapt realitatea era „și la nord, și la sud”. Pentru partizanii continuității v. nota 226; cf. n. 97, 126.

²²² Așa cum a demonstrat VL. ILIESCU (SCIV, XXII, 3, 1971, p. 442 - 442 și „Studii Clasice” XIII, 1971), scrierile lui Vopiscus și Eutropius sunt opere de propagandă din anturajul imperial și prin teoria „evacuării” complete a Daciei încercau să-l dezvinovățească pe Aurelian de „crima” de a fi lăsat cetățenii pe mâinile barbarilor (în aceeași scop propagandistic împăratul însuși a dat numele de Dacia unor regiuni din sudul Dunării, ca să nu pară că a lipsit Imperiul roman de una din provinciile sale). Istoricul Iordanes, trăitor prin părțile noastre în sec. VI (originar din Moesia și cunoscând, deci, realitățile), vorbește doar de „secaterea legiunilor” (*evocatis exinde legionibus*, în *Romana* 217).

²²³ După cum am mai avut ocazia să spun (v. de ex. „Dacoromania” I, 1973, p. 201 ș.u.), asemănările oricât de mari dintre română și albaneză, față de care nu trebuie uitate - cum atrăgea atenția Philippide - deosebirile și mai mari existente între ele, atât în elementele autohtone, cât și în cele moștenite, nu sunt suficiente pentru a impune cu necesitate explicația printr-un teritoriu comun, simbioză etc. Cele circa 100 de cuvinte comune, câteva trăsături fonetice și morfologice (dintre care unele apar și în alte limbi balcanice) se explică pe deplin prin faptul că substratul românei, dacomoesiană, era îndeaproape înrudită cu protoalbaneza (respectiv ilira), având, asemenea limbilor de astăzi (și poate mai mult decât ele, fiind mai aproape de originea lor comună indo-europeană) numeroase cuvinte, expresii, construcții și forme comune. La acestea s-au adăugat elementele latine, influențele comune, mediul și modul de viață asemănător etc. Toate acestea explică în suficientă măsură concordanțele româno-albaneze, fără să fie nevoie să mutăm popoarele pe hartă ca piesele la jocul de șah.

²²⁴ V. supra, n. 97.

²²⁵ Cu excepția lui Densușianu și, în parte a lui Philippide. În sprijinul continuității s-au pronunțat o întreagă serie de istorici străini buni cunoscători ai problemei, ca Th. Momsen, A. Thierry, C. Patsch, J. Jung, L. Home, R. V. Seton - Wetson, Fr. Altheim etc., precum și lingviști de talia lui Fr. Diez, H. Schuchardt, M. Valkhoff, K. Jaberg. W. v. Wartburg, E. Gamillscheg, B. E. Vidos, P. Bec ș.a. Cât privește contribuțiile românești recente, mai ales arheologice și epigrafice, la dovedirea continuității, vezi referințele la C. C. GIURESCU, *op. cit.* în n. 221.

²²⁶ Această concepție, cum am menționat, corespunde mai bine realităților istorice și lingvistice, cu specificarea că leagănul actualilor daco-români este Dacia.

²²⁷ Alături de aceste asemănări există, totuși, numeroase și însemnate deosebiri, așa cum a relevat H. MIHĂESCU (1966), ca și Eq. Çabej, și cum am semnalat în notele precedente.

²²⁸ Am explicat această vocală ca provenind din substratul balcanic antic: existența unei vocale de tipul *ǵ* în tracă (ca și în regiunea iliră) se deduce din alternanța *a / e* în notarea unor vocale atone din numele proprii antice (v. POGHIRC, 1960); cf. BRÂNCUȘ (1973).

²²⁹ Păstrarea unui fapt lingvistic vechi nu e o dovadă de apropiere specială, ci numai inovațiile comune.

²³⁰ V. nota 174.

²³¹ V. n. 239. După cum am arătat mai sus, nu e vorba de un substrat identic cu protoalbaneza, ci numai înrudit cu ea.

²³² Forma românească mai veche, păstrată și azi în Banat, este *-oan'e*.

²³³ Asupra sufixelor de substrat din română v. POGHIRC (1969: ILR II, p. 362 - 364).

²³⁴ V. liste mai complete la ROSETTI (1968), POGHIRC (1969), RUSSU (1970), la care se adaugă recentele apropieri făcute de M. M. RĂDULESCU (1976).

²³⁵ Există și o a patra posibilitate: să provină din surse diferite, dar înrudite între ele: dacomoesiană pentru română, ilira și tracă pentru albaneză (v. elementele slave din română și finlandeză, bulgărești în prima, rusești în a doua).

²³⁶ Lucrul este firesc, deoarece aceste cuvinte de substrat au intrat într-un sistem străin, cel romanic. Că ele nu sunt izolate, ci vii în română o dovedește faptul arătat de D. MACREA (*op. cit.*), că elementele autohtone au în română cel mai mare număr de derivate (4/1), mai mare decât cele latine (3/1) și dublu față de cele slave (2/1). Uneori relația dintre vechile elemente autohtone este mascată de evoluția lor divergentă, datorită „deetimologizării”, cum a demonstrat în mod strălucit M. M. RĂDULESCU (în „Studii de tracologie”, București 1976 p. reunind în aceeași familie cuvintele românești de substrat *gdoace*, *gdoază*, *găunos*, *văgdund* și *gărgdune*.

²³⁷ După cum afirma deja Hasdeu, cu tot caracterul fragmentar al atestărilor, traca și chiar ilira nu mai pot fi considerate o necunoscută, mai ales acum, în urma cercetărilor lui H. Krahe, A. Mayer, I. I. Russu, D. Detschew, Vl. Georgiev ș.a.

²³⁸ După părerea noastră, a spune că elementele de substrat ale românei provin din albaneză e mai exagerat decât a susține că elementele latine ale albanezei provin din română, deoarece continuitatea dintre latină și română e un fapt dovedit, pe când identitatea protoalbanezei cu substratul limbii române e o ipoteză nedemonstrată și, probabil, nedemonstrabilă.

²³⁹ Lucru firesc, fiind vorba de elemente de substrat preromanic.

²⁴⁰ Sandfeld se înșală: identitatea formală nu înseamnă neapărat împrumut. După o astfel de concepție ar rezulta că rom. *apă* n-ar proveni din lat. *aqua*, ci din sanscr. *apa-*, iar rom. *soare* nu din lat. *solem*, ci din sanscr. *surya*. Tot astfel, dacă nu am ști că e vorba de o sursă indo-europeană, în cazul lat. *nasus*, germ. *Nase*, slav. *nosŭ* etc. ne-am întreba mult și bine cine de la care a împrumutat.

²⁴¹ V. JOKL (1928).

²⁴² Vezi, după cartea lui SANDFELD (1930), lucrările lui AL. GRAUR (1936), BALOTĂ (1936), POLAK (1962, 1968), ÇABEJ (1964, 1967, 1968), CIV'JAN (1965), DESNICKAJA (1968), ŠIROKOV (1968), DOMI (1975) etc.

²⁴³ Vezi recent cartea lui H. W. SCHALLER, *Die Balkansprachen*, Heidelberg, C. WINTER, 1975. La lista de mai jos trebuie adăugat ca unul din cei mai de seamă specialiști, Vl. Georgiev.

²⁴⁴ Asupra ideii de „uniune lingvistică balcanică”, în afara părerilor extrem de judicioase ale prof. Çabej, v. mai ales vol. VI din „Actes du Ier Congrès Intern. des Études Balkaniques et S-E Européennes”, Sofia, 1968.

²⁴⁵ V. mai nou PETROVICI (1965), ŠIROKOV (1968).

²⁴⁶ Asupra articolului în limbile balcanice v. HAȘDEU, *Cuvinte den bătrâni*, II, p. 611-687, SCHUSTER (1883), MICHOV (1908), GRAUR (1929, 1934, 1967), ca și cartea lui Hansen () despre articol în română și a lui I. Gălăbov (19) în bulgară.

²⁴⁷ Cf. rom. *casa cea mare* (popular *casa a mare*).

²⁴⁸ Postpunerea articolului fiind în ultimă instanță o urmare a ordinii cuvintelor, influența străină nu e neapărat necesară și, în orice caz, e greu de demonstrat.

²⁴⁹ V. în ultima vreme numeroasele lucrări ale lui M. A. GABINSKI (în primul rând cartea din 1967); v. și ROHLFS, „Omăgiu Iordan”, 1958, 733-744, TOGEBY, „Rom. Phil.” XV, 1962, 221-233, BARIĆ, „Godišnjak Sarajevo”, II, 1961, 1-12, FRÂNCU, „Anuarul de lingv. și ist. lit.”, Iași, XX, 1969, 691-126 etc.

²⁵⁰ V. mai recent JUGRA (1970).

²⁵¹ Forme cu *volo* plus infinitivul au fost semnalate și în latină: v. MARIA ILIESCU, în ILR II, p. 89-90.

²⁵² În cele trei limbi articolul s-a format în perioade diferite, cu mijloace diferite, pornind însă de la situații asemănătoare și, poate, nu fără influențe de la o limbă la alta (v. n. 249). În orice caz teza lui I. Gălăbov că bulgara, venită mai târziu în Balcani, dintr-o familie de limbi care nu cunoaște articolul, ar fi sursa constituirii lui și în celelalte două nu e acceptabilă.

²⁵³ Asupra exagerărilor lui Sandfeld v. nota 152 și 241.

²⁵⁴ Viitorul cu „a voi” există totuși în română, cea mai nordică limbă balcanică.

²⁵⁵ În afară de cunoscuta lucrare a lui PERICLE PAPAĞAGI v. articolele lui BRÂNCUȘ (1960), DOMI (1966), FLOQI (1968) și DJAMO-DIACONIȚĂ (Actes I Congr. Int. Et. Balk., VI, 1968).

²⁵⁶ Cf. versurile populare românești „De la dalbe tinerețe / Pân' la arse bătrânețe”.

²⁵⁷ Vezi acum mai ales importanțele lucrări ale lui Adrian Fichi, ca și cele publicate în actele congreselor de balcanistică și tracologie. Despre analogii albano-române în costumele populare v. GJERGJ (1966).

²⁵⁸ V. supra, n. 151 și p. 110.

²⁵⁹ Despre legenda Meșterului Manole v. mai ales excepționalul studiu al lui MIRCEA EILIADE din *De Gilgamesh a Gengis Khan*, Paris, Payot 1970.

²⁶⁰ V. nota 156.

²⁶¹ Pentru fonetica descriptivă a limbii albaneze v. LOWMAN (1932), RESTELLI (1957, 1960), POLAK (1960), DODI (1967, 1968, 1970, 1975), BEVINGTON (1974) ș.a.

²⁶² V. AL. GRAUR - L. WALD, *Scurtă istorie a lingvisticii*, București, 1965, p. 9 - 18.

²⁶³ CF. S. AL - GEORGE, *Limbă și gândire în cultura indiană*, Ed. Științifică (Bibliotheca orientalis), București 1976.

²⁶⁴ Vezi PEDERSEN (1894, 1895, 1900).

²⁶⁵ Mai ales JOKL (1916, 1931, 1937).

²⁶⁶ Vezi și ÇABEJ (1970, 1971: *Disa aspekte*, 1972: *Lautregeln*).

²⁶⁷ Este vorba de accentul *stabil*, care rămâne în cursul flexiunii pe silaba pe care se află la forma de bază (nominativ, infinitiv etc.) la fel ca la categoria nominală în română. Tendința de accentuare pe penultima silabă (moștenită de altfel din latină) există și în română, fără să fie o regulă.

²⁶⁸ Fenomenul s-a produs și în armeană. În română s-a petrecut abia în ultimele secole numai dispariția lui *-u* final (cu excepția celui care urmează după *muta cum liquida*) și, în parte, a lui *-i* final după consoane muiate (cu aceeași excepție ca și la *-u*). Numai *-a* final (după unele consoane și *-e*) s-a închis la *ă*, indiferent dacă în latină fusese lung sau scurt.

²⁶⁹ Cf. rom. *împărat*, *îngust*.

²⁷⁰ Situație similară în română.

²⁷¹ *Grundris der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, I, 1906 passim.

²⁷² Vezi C. POGHIRC, capitolul *Schimbări fonetice*, în *Introducere în lingvistică* (red. resp. acad. Al. Graur), București 1972, p. 72 - 91.

²⁷³ Despre acest fenomen v. ROXANA IORDACHE, „Analele Univ. București”, seria Filologie, 1964, p. 305 - 318.

²⁷⁴ Ca regulă generală, căci există și forme verbale care au vocalismul *o* în rădăcină (unele teme de perfect, de ex.).

²⁷⁵ Se mai numește și *grad apofonic*, iar treptei reduse i se mai spune *grad zero*.

²⁷⁶ În aceste cazuri accentul *e*, de obicei, doar o marcă suplimentară a formei pluralului.

²⁷⁷ V. nota 267.

²⁷⁸ În română există accent chiar și pe a cincea silabă înainte de finală: *prăpelițele*.

²⁷⁹ Caz identic în română, unde alături de *sarmale* există (dial. Trans.) și *sarme*.

²⁸⁰ Este vorba de lucrarea *L' albanese di Dalmazia*, Firenze 1937.

²⁸¹ Vezi totuși CIMOCHOWSKI (1950).

²⁸² Vezi LA PIANA (1937), ÇABEJ (1956, 1957), GEORGIEV (1960).

²⁸³ În română același fenomen: lat. *pectus, ferrum, mel(is)* > rom. *piept, fier, miere*.

²⁸⁴ În română schimbarea corespunzătoare e condiționată de prezența accentului și de existența vocalelor *a* sau *e* în silaba următoare: lat. *sera* > rom. *seară*.

²⁸⁵ Fenomen identic în română, dar necondiționat de consoana următoare.

²⁸⁶ În românește o asemenea schimbare presupune aceleași condiții din n. 284. Cât privește pe *vatră* v. nota 216.

- ²⁸⁷ Vezi totuși HAMP (1960: Evidence) și MINSHALL (1956).
- ²⁸⁸ Asupra fazelor intermediare v. și GEORGIEV (1990).
- ²⁸⁹ Vezi LA PIANA (1937).
- ²⁹⁰ O schimbare asemănătoare, dar pentru *u*, s-a petrecut în unele dialecte vechi grecești (atic, de ex.); cf. și franceza, unde schimbarea e atribuită substratului celtic.
- ²⁹¹ Fenomenele de *Umlaut* (*a-e > e-e*) sunt cunoscute și în română (cf. *masă - mese* etc.).
- ²⁹² În română, dimpotrivă, în poziție inițială vocalele sunt mai rezistente decât în rest.
- ²⁹³ De fapt și în română în asemenea cazuri acest *i* este, cum îl numește Gh. Ivănescu, „vocala implicită”, aici un reflex al sonantei.
- ²⁹⁴ În românește originea lui *đ* se reduce în esență la *a* și la *e*. Este posibil ca unele din aceste multiple origini ale lui *đ* în albaneză să fie urmarea unui puternic sistem de alternanțe vocalice, și nu o evoluție fonetică propriu-zisă.
- ²⁹⁵ Cf. fenomenul similar din nordul Moldovei: *facut, barbat*.
- ²⁹⁶ Fenomenul se întâlnește și în româna veche.
- ²⁹⁷ Corespunde rom. *pădure*.
- ²⁹⁸ Vezi OLBERG (1971).
- ²⁹⁹ Nu e vorba de împrumut, ci de înrudire în plan indo-european.
- ³⁰⁰ În românește *e + n > in* (lat. *bene > rom. bine*).
- ³⁰¹ Vezi JOKL (1931), ÇABEJ (1958).
- ³⁰² Și româna cunoaște cazuri de reducere a lui *au* la *a*: lat. *auscultare > rom. asculta*; transformarea *au > av* e specifică dialectului aromân, unde e atribuită însă influenței grecești.
- ³⁰³ După H. KRAHE ș.a. în iliră există și cazuri de reducere a diftongului la elementul vocalic.
- ³⁰⁴ La fel s-a petrecut în greaca veche.
- ³⁰⁵ Vezi JOKL (1931).
- ³⁰⁶ Situație similară în româna veche: *buăr și buor (> bour)*.
- ³⁰⁷ V. nota 274.
- ³⁰⁸ Și chiar în forme ale aceluiași cuvânt: lat. *genus, -eris < *genos, genesis*.
- ³⁰⁹ Vezi ÇABEJ (1958).
- ³¹⁰ Cf. PEDERSEN (1900).
- ³¹¹ Vezi OLBERG (1967).
- ³¹² V. articolul lui CAMAJ (1968).
- ³¹³ Fenomenul seamănă cu evoluția (în unele elemente) a lat. *ct* la alb. *it*. Cf. HAMP (1960). Pentru *kl, gl > q, gj* vezi p. 232.
- ³¹⁴ Numele pentru „100” în limbile iranice.
- ³¹⁵ Documente scrise în hitită există din sec. XIX î.e.n., iar cuvinte izolate sunt atestate în texte din Asia Mică de pe la 2300 (v. Carruba).
- ³¹⁶ În toharică satemizarea s-a petrecut doar parțial.
- ³¹⁷ Astăzi limbile satem, inovatoare, sunt considerate ca formând aria centrală, iar cele centum, conservatoare, arii laterale.
- ³¹⁸ Cf. lat. *iacet > rom. zace*.
- ³¹⁹ Vezi JOKL (1937).
- ³²⁰ Despre o alternanță *m/mb/b* în albaneză și în unele idiomuri balcanice antice v. POGHIRC (1963).
- ³²¹ Cf. lat. *glacies, clavis > rom. gheață, cheie*, fenomen târziu existent însă și în italiană: *ghiaccia, chiave*.

- ³²² Grupurile lat. *tj dj* dau în românește *t, (d)z* (înainte de *o* dau *č ĝ*).
- ³²³ Fenomenul există și în română și trebuie presupus și pentru tracă, cf. *Mezenai*.
- ³²⁴ Vezi ÇABEJ (1953).
- ³²⁵ Cf. LA PIANA (1952).
- ³²⁶ Numai în limbile romanice occidentale. În română *gn > mn* (lat. *pugnus > rom. pumn*).
- ³²⁷ Vezi BALOTĂ (1926), ROSETTI (1924), ÇELIKU (1964).
- ³²⁸ Fenomenul e general numai în istoromână și, pe cale de dispariție, în Munții Apuseni.
- ³²⁹ Acest tip de disimilare nu e tot una cu rotacismul. Pentru *kunorë* cf. rom. *cunună* (< lat. *corona*), prin comparație cu care forma albaneză s-ar explica prin simplă disimilare (ca și în rom. *mărunt* față de *amănunt* etc.), fără metateză.
- ³³⁰ În românește el s-a petrecut aproape de epoca primelor texte: cf. v. rom. *înremă*, astăzi *inimă*.
- ³³¹ Este vorba de o opoziție *n forte / n slab* (ca și \bar{r}/r), cum a dovedit M. Sala pentru limba română veche (v. ILR II, p. 206 - 210).
- ³³² Vezi PEDERSEN (1895), LA PIANA (1952), OLBERG (1967).
- ³³³ Cf. fenomenul românesc dialectal similar: *eu par, tu pai* (: *pari*).
- ³³⁴ Vezi rom. *iepure > lat. leporem*, opoziția *cal / cai* etc.
- ³³⁵ V. nota 321.
- ³³⁶ Vezi PISANI (1947), ŠIROKOV (1970), PÂRVULESCU (1974).
- ³³⁷ Cf. explicația propusă de Hașdeu pentru rom. *(ne)ghiob* din i-e. **s(v)obh-*.
- ³³⁸ Româna are în aceste cazuri, în elementele de substrat, *ț* și *s*; cf. alb. *thark* : rom. țarc, dar alb. *thumbullë* : rom. *sâmbure* și *șimburuș* (v. PÂRVULESCU, *op. cit.*).
- ³³⁹ V. Bibliografia, PISANI (1947).
- ³⁴⁰ Cf. ŠIROKOV (1970).
- ³⁴¹ Despre o evoluție *sk > h* în elementele de substrat ale limbii române v. G. REICHENKRON, *Das Dakische*, Heidelberg, 1965.
- ³⁴² Vezi ROSETTI (1963). În cazurile *ks > ss* asimilarea se produsese încă din latină.
- ³⁴³ Vezi ŠIROKOV (1970).
- ³⁴⁴ Este vorba de combinațiile i-e. * *s + consoană sonoră*; în indoeuropeană **z* era deci o simplă variantă pozițională a fonemului **s*.
- ³⁴⁵ Cf. rom. dial. *luvat* pentru *luat* etc. Și intercalarea lui *i* este curentă în vorbirea populară românească.
- ³⁴⁶ Mai certă decât comparația cu etrusca e asemănarea cu limbile slave și cu germana (fenomene independente, fără indoială).
- ³⁴⁷ Spre deosebire de albaneză, româna nu suportă geminatele, le simplifică.
- ³⁴⁸ Vezi *La Piana* (1949) și supra, în notele la fonemele indicate aici.
- ³⁴⁹ Vezi MANN (1945).
- ³⁵⁰ Cf. rom. *înghesui*.
- ³⁵¹ Cf. rom. (vechi și dial.) *ĝudeca*.
- ³⁵² Pentru soarta sonantelor indoeuropene în albaneză cf. tratamentul stabilit de VL. GEORGIEV (în *Trakijskiat ezik*, Sofia 1957) pentru limbile vechi balcanice.
- ³⁵³ Cum se vede, albaneza se apropie aici de limbile balto - slave.
- ³⁵⁴ Prea multe moduri de reflectare a sonantelor indoeuropene (de obicei în fiecare limbă este unul sau cel mult două) arată că situația nu e încă lămurită și că unele exemple se explică probabil altfel.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

I. REPERTORII BIBLIOGRAFICE

1. MANEK F., PEKMEZI G., STOZ A., Albanesische Bibliographie, Wien, 1909, I + 147 p.
2. LEGRANDE., Bibliographie albanaise...du XV-e siècle jusq' à 1900. Oeuvre postume complétée et publiée par H. Guys, Paris, 1912, VIII + 228 p.
3. Indogermanisches Jahrbuch, VII. Abteilung/Bibliografie albanezã/: 1916-1938 N. Jokl 1940-1941 C. Tagliavini: 1944-2948 Gurakuqi.
4. JOKL N., Albanische, in W. STREITBERG, Geschichte der indogermanischen Sprachwissenschaft II-3(II), Strassburg, 1917.
5. GUYS H., Bibliographie albanaise: description raisonnée des ouvrages publiés en albanais ou relatifs à l'Albanie de 1900-1910, Tirana, 1938.
6. PETTA M., Appunti di bibliografia albanese: opere non segnalate nella Bibliographie albanaise di Legrand-Guys e possedute dalla Biblioteca Criptensa. Bollettino della Badia greca di Grotta-ferrata, 9, 1955, 27-42.
7. POLLO ST., Le travail lexicographique en Albanie. „Slavia", 24, 1955, 145-147.
8. KASTRATI JUP., Bibliografi Shqipe. 29.XI.1944-31.XII.1958, Tirana, 1959, 498 p.
9. KOSTALLARI A., Le développement des études albanologiques en Albanie. Problèmes nouveaux et tâches nouvelles. St Alb I, 5, 1964, 5-46 (trad. din BUT, 4, 1962, 11-76).
10. LOSHI XH., THOMAJ. J., La lexicologie et la lexicographie albanaises après la libération. St Alb 6, 1969, 2, 105-127.
11. BECI B., Realizime të gjuhësisë shqiptare në studimin e historisë së gjuhës sqipe gjatë këtyre 25 vjetve. St Fil 24(7), 1970, 1, 3-29/rezum. franc. p. 25-29.
12. BAKA P., Kontribut për bibliografinë e gjuhësisë shqiptare, I-XIII St Fil I, 2, 1964 - V, 1967.
13. BAKA P., Sprove për një bibliografi të gjuhësisë dhe të onomastikës shqiptare (1946-1970), St Fil 24(7), 1970, 4, 139-216.
14. SCHMITT - BRANDT R., Albanologische Forschungen 1968.

II. REVISTE DE ALBANOLOGIE

Albania, Bruxelles-London, 1897-1909.

Archiv za arbanaški starinu, jezik i etnologiju, I-III, Belgrad, 1923-1926 /AArBSt/

Balkan-Archiv, I-IV, Leipzig 1925-1928 /B.-A./

Buletin i Institutit të Studimeve, Tirana 1948 /BIS/

- Buletin i Institutit të Shkencave, Tirana 1952 /BISH/
 Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore, Tirana 1957 /BUT/
 Buletin për Shkencat Shoqërore (Botim i Institutit të Shkencave), Tirana 1957 /BSS/
 Buletin Shkencor, Shkodër, /BShk/
 Etnografia shqiptare, Tirana 1962 /EtShq/
 Flamuri i Arbërit, Cosenza 1883-1887
 Gjurmime albanologjike (= Albanološka istrazibanja), Prishtinë 1962 /GAib/
 Hylli i Dritës, Tirana, 1913-1944
 Leka, Tirana 1929-1944
 Revista d'Albania, Roma 1939 /RAib/
 Studi albanesi, Roma, I-IV, 1930-1934
 Studia Albanica, Tirana 1964 /StAlb/
 Studime filologjike, Tirana 1964 /StFil/

III. VOLUME COLECTIVE

- Actes du I-er Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européenne, VI (Linguistique), Sofia, 1968, 895 p. /Actes I Congr. Et. Balk./
 Balkanskaja filologija, Otv. red. A. V. Desnickaja, Leningrad, 1970, 143 p. (Uc. zap. LSU, no. 343, Vyp. 73) /Balk.Fil/
 Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë. I. Ilirët dhe Iliria. Te autoret antike, Tirana, 1965.
 Konferenca e parë e studimeve albanologjike (Tiranë, 15-21 Nëntor 1962), Tirana, 1965 (red. A. Kostallari) /Konf I/
 Konferenca e dytë e studimeve albanologjike (Tiranë 12-18 Janar 1968), I-III, Tirana 1969 (red. A. Kostallari) /Konf. II/
 Les Illyriens et la genèse des Albanais, Tirana 1971, 258 p.
 Primo Convegno di studi albanesi (9-13 aprilie 1940), Tirana 1940, 61 p. /I Conv./
 Probleme të historisë së gjuhës shqipe, Prishtinë, 1971 /PHGShq/
 Studime mbi leksikon dhe mbi formimin e fjalëve në gjuhën shqipe. Red. A. Kostallari, I-II, Tirana 1972, 496 + 400 p. /StLeks/
 Studime rreth historisë së gjuhës shqipe, Tirana, 1973 /SHGShq/

IV. AUTORI

- AJETI I., Sur la substitution du *et* latin en albanais, Zschr. f. Balk. III, 1965, Heft I-2, p. 1-3.
 AJETI I., Contributions à l'étude des rapports linguistiques entre l'albanais et le serbe, Actes I Congr. St. Balk. VI, 1968, 565-572.
 AJETI I., Historia e gjuhës shqipe. Morfologjia historike. Prishtinë, 1969, 130 p.
 AJETI I., Për historinë e marrëdhënjeve të hershme gjuhësore shqiptare-sllave, StFil, 4, 1972, 83-94.
 ANAMALIS. & M. KORKUTI, Les Illyriens et la genèse des Albanais à la lumière des recherches archéologiques albanaises, StAlb, 7, 1970, 1, 123-155.
 ASHTA K., Ndër burime të fjalës së shkrueme të ilirishtes si periudhë e vjetër e historisë së gjuhës shqipe, Përparimi, 19, 11-12, 1969, 860-886.
 ASHTA K., Ndër burime të fjalës së shkrueme të arbënishtes si periudhë e mesme e historisë së gjuhës shqipe, Përparimi, 16, 1, 1970, 17-38.

- BALOTĂ A., La nasalisation et le rhotacisme dans les langues roumaine et albanaise, Bucarest, 1926, 200 p.
- BALOTĂ A., Albanica. Introducere în studiul filologiei albaneze. I. Țara și oamenii. Trecutul și prezentul. București 1936.
- BARDHI M.-VOKSHI H., Ambigjinija, „Përparimi”, 3, 1955, 139-144.
- BARIĆ H., Albanorumänische Studien I, Sarajevo 1919.
- BARIĆ H., Poreklo Arbanaša u svetlu jezika, „Lingvisticke studije”, Sarajevo, 1954, 7-48.
- BARIĆ H., Hymje në historin e gjuhës shqipe, Prishtinë, 1955, 98 p.
- BARIĆ H., Istorija arbansskog jezika (rezum germ.), Sarajevo, 1959, 75 p.
- BARIĆ H., Etimoloski i gramaticki prilozii, Arch. Arb. St., I, 1-2, 1923, 138-159.
- BARIĆ H., Albanisch, Romanisch und Rumänisch, Godišnyak Balkanološki Institut, 1957, Inj. 1, p. 1-16.
- BARTOLI M., Accordi antichi fra l'albanese e le lingue sorelle, Studi Albanesi, II, 1932, 5-72.
- BARTOLI M., Una norma dell'albanese e del greco e la questione delle velari ario-europee, Rivista d'Albania, I, 1940, 234-60.
- BARTOLI M., Ancora la norma dell'albanese e del greco e la questione delle velari ario-europee, Rivista d'Albania, III, 1942.
- BARTOLI M., La questione delle velari ario-europee e la lingua albanese, Saggi di linguistica spaziale, cap. IX.
- BENLOEW L., Analyse de la langue albanaise. Étude de grammaire comparée, Paris 1879, XIV + 262 p.
- BENLOEW L., Etudes albanaises, Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions, 4-e s., IX, 1881, p. 177 ss.
- BEVINGTON G. L., Albanian Phonology, Wiesbaden, 1974, VIII + 145 p. (Albanische Forschungen, Ed. 13).
- BOISSIN H., Quelques concordances entre le serbo-croate et l'albanais, RĚSl, XI, 1964, 36-42.
- BOPP FR., Über das Albanesische in seinen verwandtschaftlichen Bezickungen, Abk. d. Kön. Preuss. Akad. d. Wiss., Phil.-Hist. 1., Berlin, 1854, 459-549.
- BOREZKY N., Der bestimmte Artikel nach Präpositionen im Albanischen Zvgl. Sprf., 1963, 1, 129-152.
- BORGEAUD W. A., Albanics, RRL, XVIII, 6, 1973, 529-531.
- BRÂNCUȘ GR., Despre valoarea aoristului în albaneză, SCL, 1, 1960, 61-72.
- BRÂNCUȘ GR., Despre dativul locativ, SCL, 3, 1960, 381-386.
- BRÂNCUȘ GR., Paralele frezeologice româno-albaneze, SCL, XI, 4, 1960, 913-918.
- BRÂNCUȘ GR., Observații asupra etimonurilor albaneze din DLRM, SCL, 12, 1961, 2, p. 193-203.
- BRÂNCUȘ GR., Originea consoanei *h* din limba română, SCL, XII, 1961, 471-477.
- BRÂNCUȘ GR., Über die einheimischen lexikalischen Elemente im Rumänischen, RESEE, I, 1963, 3-4, 309-317.
- BRÂNCUȘ GR., Genul neutru în albaneză, SCL, XIV, 1963, 1, 77-88.
- BRÂNCUȘ GR., Intercalarea pronumelui neaccentuat în formele de plural ale imperativului albanez, Omagiu Rosetti, București, 1965, 89-91.
- BRÂNCUȘ GR., Një konkordancë gramatikore rumune-shqiptare, BShq, III, 1966, 4, 169-177.

- BRÂNCUȘ GR., Probleme ale reconstrucției elementelor lexicale autohtone în româna comună, SCL, XVII, 2, 1966, 205-213.
- BRÂNCUȘ GR., Les éléments lexicaux autochtones dans le dialecte aroumain, RRL, XI, 1966, 6, 549-565.
- BRÂNCUȘ GR., Albano-Romanica I: Metoda comparației româno-albaneze, SCL, 22, 4, 1971, 411-416.
- BRÂNCUȘ GR., Albano-Romanica II: Cuvinte autohtone probabile, SCL, XXIII, 3, 1972, 299-306.
- BRÂNCUȘ GR., Albano-Romanica III: Vocala *đ* în română și albaneză, SCL, XXIV, 3, 1973, 291-296 (= AUB, LLRom, XXII, 1, 1973, 157-162).
- BRÂNCUȘ GR., Originea structurii numeralului românesc, SCL, XXIV, 5, 1973, 507-510.
- BRÂNCUȘ GR., Un procedeu de compunere comun românei și albanezei, SCL, XXVI, 4, 1975, 331-333.
- BUBEN V., Vocativ v albanstine, Časopis pro Moderni Filologji, 29, 1945-6, 148-152.
- BUCHHOLZ O., Zur Frage der Verdoppelung der Objekte im Albanischen, I, Congr. Balk. VI, 711-724.
- BUCHHOLZ O., FIEDLER W., Albanische Grammatik, Leipzig, 1987.
- BUGGE S., Beiträge zur etymologischen Erläuterung der albanischen Sprache, B.B. XVIII, 1892, 161-192.
- BUGGE S., Albanesisch und Messapisch, B.B. XVIII, 1892, 193-201.
- ÇABEJ E., Elemente të gjuhësisë e të literaturës shqipe, me pjesë të zgjedhura për shkollat e mesme, Tirana, 1936, 201 p.
- ÇABEJ E., Mundartliches aus Italien, Glotta, XXV, 1936, 50-57.
- ÇABEJ E., Rumänisch-albanische Lehnbeziehungen, RIEB, II, 1936, 172-184.
- ÇABEJ E., Parallele Ausdrücke und Redensarten in den Balkansprachen, RIEB, II, 1936, 226-251.
- ÇABEJ E., Albaner und Slaven in Suditalien, RIEB, III, 1938, 55-566.
- ÇABEJ E., Atlasi gjuhësor shqiptar, 5 fasc., (intrebërile 1-2573), Grottaferrata, 1943.
- ÇABEJ E., Hyrje në historinë e gjuhës shqipe, Tirana, 1947, 119 p.
- ÇABEJ E., Albanologji, Tirana, 119 p.
- ÇABEJ E., Grupet *nd, ng* në gjuhën shqipe, BSS, IV, 30-38, 1953, 57-75.
- ÇABEJ E., Rreth disa etimologjive të Kristoforidhit, BSS, II, 31-49, III, 57-75, 1954.
- ÇABEJ E., Për historinë e zanores e në gjuhës shqipe, BSS, I, 123-140, 1956.
- ÇABEJ E., Über einige mit -z- anlautende Wörter des Albanischen, Zschr. f. Phonetik, IX, 3, 1956, 203-229.
- ÇABEJ E., Kuantiteti i zanorevet të theksuara të shqipes, BUT, II, 1957, 207-214.
- ÇABEJ E., Gjendja e sotme e etimologjisë së gjuhës shqipe, Nëndori, S, 1957, 194-206.
- ÇABEJ E., Për historinë e konsonantizmit të gjuhës shqipe, BUT, I, 1958, 31-80.
- ÇABEJ E., Problemi i autoktonisë së shqiptarëve në dritën e emrave të vendeve, BUT, II, 1958, 54-62.
- ÇABEJ E., Diftongje e grupe zanoresh të shqipes BUT, III, 1958, 71-88.
- ÇABEJ E., Rumänische und albanische Wortdeutungen, CL, III, Supl. 131-134, 1958.
- ÇABEJ E., Alb. *visë* „Orte, Plätze“ und die singularisierten Plurale im Albanischen, L. Posn. VII, 1959, 145-200, VIII, 1959-1960, 71-132.
- ÇABEJ E., Uncle probleme ale istoriei limbii albaneze, SCL, X, 1959, 4, 527-560.
- ÇABEJ E., Hyrje në historinë e gjuhës shqipe. II. Fonetika historike e shqipes, Tirana, 1959, 94 p. (retipărită cu adăugiri la Prishtinë, 1960, 147 p.).

- ÇABEJ E., Studime rreth etimologjisë së gjuhës shqipe I-XXVIII, BUT IV, 1960, 9-102 ş.u. (din 1964 continuă în StFil, ultimul 3, 1963).
- ÇABEJ E., Disa parime e kritere për hartimin e një fjalori etimologjik të gjuhës shqipe, BUT, IV, 1961, 178-184.
- ÇABEJ E., Die alteren Wohnsitze der Albaner auf der Balkaninsel im Lichte der Sprache und der Ortsamen, Atti e mom. d. VI Congr. intern. di sc. onomastiche, Firenze-Pisa, 1961, I, 241-51.
- ÇABEJ E., Crăciun, SCL, XII, 3, 1961, 313-317.
- ÇABEJ E., Einige Grundprobleme der alteren albanischen Sprachgeschichte, Studia Albanica I, 1, 1964, 69-89 (= Konferenca I, 89-108).
- ÇABEJ E., Zur Charakteristik der lateinischen Lehnwörter im Albanischen, BL, VII, 1, 1962, 161-199.
- ÇABEJ E., Altere Stufen des Albanischen im Lichte der Nachbarsprachen, Zeitschr. f. Balkanologie, II, 1964, 6-32 Revistë shkencore e Institutit pedagogjik dyvjeçar Shkodër I, 1964, 5-27.
- ÇABEJ E., Studime rreth etimologjisë së gjuhës shqipe XVI-XIX, StFil I-IV, 1965.
- ÇABEJ E., Stand und Aufgaben der albanischen Wortforschung, StAlb, II, 1, 1965, 9-29.
- ÇABEJ E., Betrachtungen über die rumänisch-albanischen Sprachbeziehungen, RRL, X, 1-3, 1965, 101-115.
- ÇABEJ E., Su alcuni antichi elementi balcanici nell'Italia meridionale e in Sicilia, Rendiconti, d. Ist. Lombardo di Sc. e Lett. Cl. di Lett. 99, 1965, 214-220.
- ÇABEJ E., Die Herkunftsfrage der albanischen Kolonien in Italien im Lichte vornehmlich der Sprache und der Eigennamen, Proceedings of the 8-th Intern. Congr. of Onomastic Sciences 1966, 364-375.
- ÇABEJ E., Das Albanische und seine Nachbarsprachen, Die Sprache, XIII, 1967, 39-51.
- ÇABEJ E., Zur Geschichte der mundartlichen Struktur des Albanischen, Zeitschr. f. Mundartforschung, Beihefte, Neue Folge Nr. 3 u. 4, Verhandlungen d. zweiten intern. Dialektologenkongr. 1967, 136-145.
- ÇABEJ E., Zum Wortschatz der albanischen Mundarten in Kalabrien. Serta Romanica, Festschrift Gerhard Rohlfs zum 75. Gebstg. 1968, 115-124.
- ÇABEJ E., Der Beitrag des Albanischen zum Balkansprachbund, I. Congr. Balk. VI, 1968, 265-275 (= Studia Albanica IV, 1, 47-58 = StFil XXIV (VII), IV, 3-15).
- ÇABEJ E., L'illyrien et l'albanais. Questions de principe, Studia Albanica VII, 1970, 1, 157-170.
- ÇABAJ E., Keltisch-albanische Isoglossen, Studi linguistici in onore di V. Pisani, I, 167-186, 1969.
- ÇABEJ E., Über einige Lautregeln des Albanischen, Die Sprache, XVIII, 1970, 132-154.
- ÇABEJ E., Disa aspekte të fonetikës historike të shqipes në dritën e gjuhës së Gjon Buzukut, BShk, VIII, 1, 1971, 91-107.
- ÇABEJ E., Heimische Elemente in der die Gebirglandschaft betreffen den geographischen Nomenklatur des Albanischen, Disputationes ad montium vocabula aliorumque nominum significationes pertinentes, III, 187-216, 1971.
- ÇABEJ E., Zur slavischen und albanischen Wortgeschichte. Serta Slavica in memoriam Aloisii Schmaus, 1971, 92-103.
- ÇABEJ E., Le problème du territoire de la formation de la langue albanaise, Studia Albanica IX, 2, 125-151, 1972 (= Zeitschr. f. Balkanologie, X, Hft. 2, 7-32 = Bulletin AISEE, Bucarest, X, 2, 71-99).
- ÇABEJ E., L'ancien nom national des Albanais. Studia Albanica IX, 1, 1972, 31-40.

- ÇABEJ E., Über einige Lautregeln des Albanischen, *Die Sprache*, XVIII, 2, 1972, 132-154.
- ÇABEJ E., Emri i Dardanisë dhe izoglosat shqiptare-kelte, *StFil*, XXVII (X), III, 1973, 55-65.
- ÇABEJ E., Hyrje në studimin krahasimtar të gjuhëve indevropiane, Prishtinë, 1973, 254 p.
- ÇABEJ E., Gjurmime etimologjike të reja në fushë të shqipes, *StFil*, XXVIII (XI), III, 1974, 3-14.
- ÇABEJ E., Disa mendime mbi marrëdhëniet gjuhësore rumuno-shqiptare *StFil*, XXIX (XII), I, 1975, 49-65.
- ÇABEJ E., Histori gjuhësore dhe strukture dialektore e arbërishtes së Italisë, *StFil*, XXIX (XII), II, 1975, 51-69.
- ÇABEJ E., Zu einer chronologischen Schichtung der türkischen Lehnwörter im Albanischen, *Türk Dili Bilimsel Kurultayna Bildi riler 1972'den ayribasim 123-130* (= *StFil* XXIX (XII), IV, 1975, 79-86).
- ÇABEJ E., Zu einigen slavisch-albanischen Isoglossen, *Bereiche der Slavistik, Festschrift zu Ehren von J. Hamm*, 1975, 37-51.
- CAMARDA D., Saggio di grammatologia comparata sulla lingua albanese, Livorno, 1864, 350 p. Appendice al Saggio..., Prato, 1866, 268.
- CAMAJ M., Albanische Wortbildung. Die Bildungsweise der Alteren Nomina, Wiesbaden, 1966.
- CAMAJ M., Jotierung des albanischen *gj* und *q* (Zur Schichtung der lateinischen Lehnwörter im Albanischen), *I Congr. Balk.* VI, 837-840.
- CANDREA I. A., Limba albaneză în raporturile ei cu limba română, *Univ. București, Curs litografiat 1930-1931*, 294 p.
- CANDREA I. A., Cercetări privitoare la lingvistica balcanică, *Univ. București, Curs litografiat, 1935-1936*, 160 p.
- CANDREA I. A., DENSUSIANU OV., Viața comună în munți a românilor și albanezilor reflectată în limbă, *Buletinul Soc. Filol.*, II, 1906.
- CAPIDAN TH., Raporturile albano-române, *DR II*, 1922, 444-554.
- CAPIDAN TH., Simbioza albano-română și continuitatea românilor în Dacia, *Rev. Fundațiilor*, X, 5, 1945, 243-270 (= *Limbă și cultură*, București, 1943, 139-174).
- ÇELIKU M., Rotacizmi në të folmet kalimtare të gjuhës shqipe, *StFil*, I, 1, 1964, 159-181.
- ÇELIKU M., Kontribut për dy probleme të morfologjisë së gjuhës së sotme shqipe, *StFil* I, 1971.
- CERN R. F., Albanologische Beiträge zur Kenntnis des Balkanlateins, *Vox Romanica* 4, 1941-2, 207-231.
- CIMOCHOWSKI W., Recherches sur l'histoire du sandhi dans la langue albanaise, *L Posn.* 2, 1950, 220-255.
- CIMOCHOWSKI W., *Le dialecte de Dushmani*, Poznan, 1951.
- CIMOCHOWSKI W., Zur albanischen Wortforschung, *LPosn.*, 4, 1953, 189-210.
- CIMOCHOWSKI W., Prejardhja e gjuhës shqipe, *BUT*, 2, 1958, 37-53.
- CIMOCHOWSKI W., Die sprachliche Stellung des Balkanillyrischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, *StAlb*, I, 1973.
- CIORANESCU AL., Roumain, albanais et latin des Balkans, *Acta Philologica*, II, 1959, 199-204.
- CIV'JAN T. V., Imja suscestvitel'noe v balkanskyyx jazykax. K strukturno-tipologiceskoj karakteristike balkanskogo jazykovogo soiuza. Moskva, 1965, 195 p.

- CORDIGNANO F., *Lingua albanese*, Milano, 1931, 308 p.
- DAKA P., Mbi disa vecori të formimit të emrave vetjake në gjuhën shqipe, *StFil* 3, 1968, 137-159 (rez. fr. p. 157-159).
- DANCETOVIC V., Sufiksi diminutiv i emrave të gjuhës shqipe, Prishtinë, 1960.
- DEMA B. P., Për një Atlant Gjuhsuer të shqipes, *Hylli i Dritës*, 16, 1940, 110-130.
- DEMIRAJ SH., A propos du changement du genre pluriel en albanais confronté aussi avec le roumain, *StAlb*, 3, 1966, r. 2, 97-111 (= I Congr. Balk., VI, 371-384).
- DEMIRAJ SH., Rreth mbaresave të shumës të emrave asnjëse në gjuhën shqipe, *St. Fil.*, 2, 1968, 137-148 (rez. fr. 146-148).
- DEMIRAJ SH., De la perte de l'infinifit en albanais, *StAlb*, VII, 1970, 125-130.
- DEMIRAJ SH., Historia e gjuhës së shkruar shqipe, Prishtinë, 1970, 88 p.
- DEMIRAJ SH., Rreth ndryshimit të gjinisë së emrave në shumës në shqipes vështruar edhe në përjasje me rumanishten, *PHGShq*
- DEMIRAJ SH., Morfologjia historike e gjuhës shqipe (P.I), Tirana, 1973, 183 p.
- DEMIRAJ SH., De l'origine des formes du futur en albanais, *CL*, XVII, 1, 1972, 21-31.
- DEMIRAJ SH., Rreth foljevet *jam*, *kam* e *thom* dhe rreth alternimit *-e/-ie/-i-* në sistemin foljor të shqipes (rez. fr. 32-33) *StFil*, 1, 1972, 13-33.
- DEMIRAJ SH., Rreth formave të së ardhmes në gjuhën shqipe, *SLCShq*, 1973.
- DEMIRAJ SH., Çintegrimi i gjinisë asnjëse në gjuhën shqipe, *SHGShq*, 1973.
- DEMIRAJ SH., Veçoritë e lakimit në sistemin përemëror të gjuhës shqipe (Vështruar historikisht), *StFil*, 4, 1973, 67-93 (rez. fr. 90-93).
- DEMIRAJ SH., Rreth risivet kryesore në sistemin e rasave të gjuhës shqipe, *StFil*, 2, 1973, 65-97 (rez. fr. 93-97).
- DEMIRAJ SH., Morfologjia historike e gjuhës shqipe, I-II, Tirana, 1973-1977.
- DESNICKAJA A. B., Iz istorii albanskogo jazyka, *Nauen. Dokl. Byss, Skoly Filol. Nauk*, 2, 1958, 25-38.
- DESNICKAJA A. B., O morfologiceskoj strukture albanskogo jazyka, *VJa*, 5, 1958, 11-23.
- DESNICKAJA A. B., Iz istorii obrazovanija albanskogo nacionalnogo jazyka, *Trudy In-ta Jazykoznanija*, 10, 1960, 219-251.
- DESNICKAJA A. B., Dva tipa prilagatel'nyx v sovremennom albanskom jazyke, *Sbornik I.I. Mescaninov, Moskva-Leningrad*, 1960,
- DESNICKAJA A. B., O kategorii cisl v obrazovanii imennyx osnov albanskogo jazyka, *Problemy sravnitel'noj filologii (Sb. V. Mirmunskij)*, Moscova, Leningrad, 1964, 162-177.
- DESNICKAJA A. B., Drevnie germansko-albanskije svyzi v svete problem indoevropejskoj areal'noj lingvistiki, *Vija*, 6, 1965, 24-43.
- DESNICKAJA A. B., Rekonstrukcia elementov drevnealbanskogo jazyka i obscebalkanskije lingvisticeskie problemy, 1, *Congr. Balk.*, VI, 1968, 185-201.
- DESNICKAJA A. B., Albanskij jazyk i ego dialekty, Leningrad, 1988, 380 p.
- DESNICKAJA A. B., Slavjano-albanskije jazykovye otnosenija i albanskaja dialektologija, *Slavjanskoe jazykoznanie*, Moscova, 1968, 120-147 p.
- DESNICKAJA A. B., Naddialektnye formy ustnoj reci i ix rol' v istorii jazyka, Leningrad, 1970, 99 p.

- DESINICKAJA A. B., Albanskij jazyk v istorii sravnitel'nogo jazykoznanija, *Balk. Fil.*, 38-61.
- DESINICKAJA A. B., K voprosu o tak nazывaemoj palatalizacii gubnyx v nekotoryx albanskix i balkanoromanaix dislektax, *Fonetika, Morfologija, Grammatika*, Moscova, 1971, 50-58.
- DESINICKAJA A. B., Slavjanskije zaimstvovenija v albanskom jazyke, V *Mezduнародnyj S'ezd slavistov*, Moscova, 1973.
- DESINICKAJA A. V., Rol' ustnyx kojne v istorii obrazovanija albanskogo literaturnogo jazyka, Moscova, 1974, 15 p. (rez. germ. 15).
- DHRIMO A., Formimi i mbiemrave në gjuhën e sotme shqipe, *StFil.*, 3, 1972, 43-83 (rez. fr. 82-83).
- DIZDARI T. H., Huazime orientalizmash në shqipet, *BUT* 1960, 1, 217-244; 2, 239-263; 1961, 1, 181-200; 4, 160-177; 1962, 1, 161-180; *StFil*, I, 2, 1964, 95-119; I, 3, 75-89.
- DODBIBA L., La nature du lexique maritime albanais et ses éléments non empruntés, I *Congr. Balk. VI*, 857-872, *SzAlb* 3, 1966, nr. 2, 63-84.
- DODBIBA L., Leksiku i sotëm detar i shqipes dhe elementet e tij të pahuazuara, *StLeks*, II, 239-266.
- DODI A., Rreth sistemit vokalik të shqipes, *StFil* 3, 1967, 139-149 (rez. fr. 148-9).
- DODI A., Vokaliceskaja sistema albanskogo jazyka, I *Congr. Balk. VI*, 265-275.
- DODI A., Phénomènes du système phonétique de l'albanais littéraire durant la formation de la langue nationale albanaise, *StAlb*, 7, 1970, 2, 117-123.
- DODI A., La langue littéraire nationale albanaise et sa structure phonétique dans la seconde moitié du XIX-e et XX-e siècle, *StAlb*, 1, 1975, 51-61.
- DOMI M., Concordances et analogies syntaxiques albano-roumaines, *StAlb*, 3, 1966, nr. 2, 145-160 = I *Congr. Balk. VI*, 681-695.
- DOMI M., Morfolojia historike e shqipes (Konspekt leksione), Tirana, 1961.
- DOMI M., Suffixes illyriens et albanais. Concordances et parallelismes, *StAlb*, 10, 1973, 1, 127-135.
- DOMI M., Considérations sur les traits communs ou parallèles de l'albanais avec les autres langues balkaniques et sur leur étude, *StAlb*, 1, 1975, 81-91.
- DORSA V., Studi etimologici della lingua albanese, Cosenza, 1862, 111 p.
- DOZON A., Manuel de la langue chkipe ou albanaise, Paris, 1879.
- DURANTE M., Sulla declinazione albanese, *Rend. Accad. dei Lincei, Cl. sc. mor.*, s. VIII, vol. XVII, fasc. 3-4, 1962.
- DLEZOVIC EL., Znatnije razlike izmecu dve grupe govora u arbanskom jeziku: Gegiske i Toskiske, *JslF*, 18, 1941-1950, 107-122.
- FIEDLER W., Untersuchungen zur Pluralbildung im Albanischen (Diss.) Berlin, 1961.
- FIEDLER W., Zum Genus im Albanischen, Beiträge zur Sprachwissenschaft Volkskunde u. Literaturforschung (Steinitz Festschrift), Berlin, 1965, 87-102.
- FIEDLER W., Franz Bopps Verdienste um die Erforschung der albanische Morphologie, *ZUB* 18/2, 1969, 313-314.
- FIEDLER W., Zur Kategorie des Aspektes in den Balkansprachen, *ZS1*, 15/1, 1970, 66-77.
- FISCHER H., NOPCSA FR., Sind die heutigen Albanesen Nachkommen der alter Illyrier? *Zschr. f. Ethnol.*, 1911, 564 ss, 915 ss.
- FLOQI S., Constructions tautologiques en albanais contemporain (et concordances et divergences albanano-roumaines), I *Congr. Balk. VI*, 293-305.

- FRASHËRI S., *Shkronjetore e gjuhese shqip*. Bukuresht, 1836.
- GABINSKIJ M. A., *Vozniknovenie infinitiva kak vitoricnyj balkanskij jazykovyj process. Na materiale albanskogo jazyka*, Leningrad, 1967, 280 p.
- GEORGIEV VL., *Albanisch, Dakisch-Mysisch und Rûmânisch. Die Herkunft der Albaner*, LB, 11, 1960, 1-19.
- GEORGIEV VL., *Sur l'ethnogenèse des peuples balkaniques - le dace, l'albanais et le roumain*, StCl, III, 1961, 23-27.
- GEORGIEV VL., *Ilirët dhe fqinjët e tyre*, StFil, 4, 1972, 29-34.
- GIESE W., *Balkansyntax oder thrakisches Substrat?* *Studia Neophilologica*, Uppsala, XXIV, 1951-1952, 40-54.
- GIESE W., *Die Namen der Wochentage und Monate im Albanischen*, *Homenaje* 2, 1954, Mendoza, 59-69.
- GJERGJI A., *Analogies albano-roumaines dans les costumes populaires*. StAlb. 3, 1966/67, nr. 1, 339-352.
- GJINARI J., *Essai d'une demarcation dialectale de la langue albanais*. StAlb. 3, 1966/67/nr. 3, 31-50 = I Congr. Balk. VI, 347-366.
- GJINARI J., *Pour l'histoire des dialectes de la langue albanaise*, StAlb, 1969, 1, 107-124.
- GJINARI J., *De la continuation de l'illyrien en albanais*, *Les Illyriens...* p. 173-181 = StAlb, 1, 1972.
- GJINARI J., *Mbi disa elemente sllave në të folmet veriore të Shqipërisë Jugore*, StLeks, II, 357-278.
- GJINARI J., *A propos de l'article postposé de l'albanais sous l'aspect des rapports linguistiques illyro-albanais*, StAlb, 9, 1972, 241-248.
- GJINARI J., *Mbi nyen e prapme të shqipes në aspektin e ligjeve gjuhësore iliro-shqiptare*, StFil, 4, 1974, 45-54.
- GRAUR AL., *Coup d'oeil sur la linguistique balkanique*, BL IV, 1936, 31-45.
- GRAUR AL., *A propos de l'article postposé*, *Romania* LV, 1929; LX, 1934.
- GRAUR AL., *De nouveau sur l'article postposé en roumain*, RRL, 1, 1967.
- HOEBLER CL., *Grammatik der albanischen Mundart von Salamis*, Wiesbaden, 1965.
- HAHN J. G. von, *Albanesische Studien*, Heft 1-3, Jena, 1854.
- HAMP E. P., PRUSE, G., *Goye „rain“*, KZ 74, 1956, 127-128.
- HAMP E. P., *Two Notes on Albanian*, *Language*, 33, 1957, 530-552.
- HAMP E. P., *Albanian and Messapian*, *Studies...* to J. Whatmough's Gravenhage, 1957, 73-89.
- HAMP E. P., *Gender Shift in Albanian Plurals*, *RomPh* 12, 1958-59, 147-155
- HAMP E. P., *Pythical Prothetic Vowels in Albanian*, *AION*, SL, 2, 1960, 185-190.
- HAMP E. P., *Palatal before Resonant in Albanian*, *KZ*, 76, 1960, 275-280.
- HAMP E. P., *In the Arvanitika Dialects of Attika and the Megarid*, LB, III, 2, 1961.
- HAMP E. P., *The Albanian Diffusion of Slavic Toponyms in Greece*, *Atti e mem. del VII Congr. Int. di Sc. Onomastiche*, II, 1963, 137-144.
- HAMP E. P., *An Irregular-Regularized Albanian Noun*, *AION*, SL, 5, 1963, 61-62.
- HAMP E. P., *Evidence for the Laryngeals in Albanian*, *Evidence for Laryngeals*, Austin Texas, 1960, 54-92 (= *The Hague*, 1965, 123-141).
- HAMP E. P., *Albanian Corrigenda to Pokorny's Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, IF, 67, 1962, 142-150.

- HAMP E. P., Position of Albanian, Anc. I-E Dialects..., ed. Birnbaum Pulhvel, Berkeley, 1966, 97-121.
- HAMP E. P., La langue albanaise et les voisins, I Congr. Balk. VI, 663-668.
- HAMP E. P., Acculturation as a late rule, Papers from the IV Regional Meeting, Chicago Linguistic Society, Chicago, 1968, 103-110.
- HAMP E. P., A Phrygian and Albanian Preverb? NTS, 23, 1969, 13-14.
- HAMP E. P., Early Slavic Influence on Albanian, LB, 14, 2, 1970, 11-17.
- HAMP E. P., Albanian *gat*, Slavic *gotov* and Balkan Adverbials, RRL, XVIII, 4, 1973, 333-345.
- HASDEU B. P., Strat și substrat. Genealogia popoarelor balcanice, EMR, III, p. I-XXXVII și An Ac. Nom. s. II, t. XIV, 1891-1892, 225-261.
- HASDEU B. P., Cine sunt albanezii? An. Ac. Rom., s. II, t. XXIII, Mem. sect. lit. 1901, 103-113 (= Lit. și arta română, V, 1900-1901, 655 ss).
- HELBIG R., Die italienischen Elemente in Albanischen, Leipzig, 1903.
- Historia e letërsisë shqipe, Tirana 1959-
- Historia e Shqipërisë, Tirana, 1967.
- IORGA N., Albania și România. Vălenii de Munte, 1915, 15 p.
- IVĂNESCU G., Albanais et Japhétites, SAO, VII, 1968, 273-276.
- JARNIK J. U., Zur albanischen Sprachkunde, Wien, 1881, 51 p.
- JOCHALAS T. P., Sulla problematica di prestiti Bizantini e Neo-Greci nei dialetti Italo-Albanesi, Balkan Studies, 16, 1975, 1, 44-55.
- JOKL N., Studien zur albanesischen Etymologie und Wortbildung, Sitzungsber. Wiener Akad., Phil-hist. N1, Bd. 168, 1, 1911, 142 p.
- JOKL N., Beiträge zur albanesischen Grammatik, IF, 30, 1912, 192-210.
- JOKL N., Der Akkusativ-Nominativ und der Geschlechtwechsel im Albanischen, IF, 36, 1915, 93-164.
- JOKL N., Die Verbreitung der Dehnstufenbildungen im Albanischen, IF, 37, 1916, 90-122.
- JOKL N., Albanisch, in W. Streitberg, Die Erforschung der indogermanischen Sprachen, II, 3(II), Strassburg, 1917, 109-151.
- JOKL N., Vulgärlateinisches im Albanesischen, ZRPh, 41, 1921, 228-233.
- JOKL N., Zur albanischen Sprachgeschichte, AArbSt 1, 1923, 34-46.
- JOKL N., Linguistisch-Kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen, Berlin-Leipzig, 1923, XI+336 p.
- JOKL N., Albaner, in Ebert's Reallexikon d. Vorgeschichte, Bd. I, 1924, 84-94.
- JOKL N., Zum Erbwortschatz des Albanischen, IF, 43, 1925, 47-64.
- JOKL N., Altmakedonisch-Griechisch-Albanisches, IF, 44, 1926, 13-70.
- JOKL N., Griechisch-albanische Studien, Festschrift P. Kretschmer, Wien, 1926, 78-95.
- JOKL N., Albanisch-iranische Berührungen, Wiener Zschr. f. die Kunde d. Morgenlandes, XXXIV, 1927, 30-50.
- JOKL N., Kelten und Albaner (Eine Untersuchung ihrer Isoglossen), Symbolae J. Rozwadowski, t. I, Cracovia, 1927, 235-250.
- JOKL N., Die magyarischen Bestandteile des albanischen Wortschatze, Ungarische Jahrbücher, VII, 1927, 46-84 (= Festgabe J. Szinnyei Berlin, 1927, 14-52).
- JOKL N., Rumänisches im Albanischen, Revista Filologică II, 1928, 246-267.
- JOKL N., Balkanlateinische Studien, Balkan-Archiv, 4, 1928, 195-217.

- JOKL N., Balkangermanisches und germanisches im Albanesischen, Festschr. d. 75. Versammlung Deutscher Philologen u. Schulmänner in Salzburg, Baden, 1929, 105-137.
- JOKL N., Zur Vorgeschichte des Albanischen und der Albaner, Wörter u. Sachen, XII, 1929, 63-91.
- JOKL N., Zur Geschichte des albanischen Diphthongs -ua-, -ue-, IF, 49, 1931, 274-300.
- JOKL N., Zur albanischen Sprachgeschichte, AArbSt, I, 1-2, 1932, 34-46.
- JOKL N., Zur Ortsnamenkunde Albaniens, ZONF, X, 1934, 181-206.
- JOKL N., Zur Lehre von den albanisch-griechische Geilgleichungen, RIEB, I, 1935, 1-2, 46-64.
- JOKL N., Slaven und Albaner, Slavia XIII, 1935, 231-325; 608-645.
- JOKL N., Balkanlateinische Untersuchungen, RIEB 3, 1936, 44-82.
- JOKL N., Zu den lateinischen Elementen des albanischen Wortschatzes, Glotta, 25, 1936, 121-134.
- JOKL N., Ein Beitrag zur Lehre von der alb. Vertretung der idg. Labio-velare, Mélanges Linguistiques N. Pedersen, Köbenhavn, 1937, 127-161.
- JOKL N., Albanologische Beiträge zur Kenntnis des Balkanlateins, Vox Romanica, 6, 1942, 207-232.
- JOKL N., Die Verwandtschaftsverhältnisse des Albanischen zu den übrigen indogermanischen Sprachen, Die Sprache, IX, 1963, 113-156.
- JOKL N., Albanische Wörter als Zeugen albanischer Kulturgeschichte, StAlb, 1, 1964, 51-60.
- JOKL N., Sprachliche Bemerkungen zur älteren Geschichte der Albaner, StAlb, 1, 1964, 47-50.
- JOKL N., Rumänisches aus Albanien, StAlb, 2, 1964, 75-79.
- JOKL N., Shënime gjuhësore për historinë e lashtë të shqiptarëve, PHGShq.
- JUGRA A. B., K voprosu ob oscix tipax budusego vremena v rumunskom i albanskom jazykax, Lingvističeskie issledovanija, Leningrad, 1970, 28-52.
- JUGRA A. B., Balkanskij tip futuruma v albanskom jazyke (rez. fr. p. 15), Moscova, 1974, 15 p.
- KALESHI H., The Importance of Turkish Influence upon Word Formation in Albanian, Balcanica II, 1971, 271-293.
- KATIČIĆ R., L'anthroponymie illyrienne et l'ethnogenèse des Albanais, StAlb, 9, 1972, 2, 269-274 (= var. alb. StFil 4, 1972, 77-82).
- KERAMOPOULOS A., Ta onomata Albanos kai Arbanites, Afieroma eis Epeiron eis mnemen Hr. Soule, Atena, 1956, 1-10.
- KIRSTEN H., Die albanische Frage in Altertum, Die Welt als Geschichte 1942, 75 ss.
- KONTA SP. N., Oi Albanoi kai to pelasgikon problema, Tirana, 1962, 395 p.
- KOPITAR B., Albanische, walachische und bulgarische Sprache, Wiener Jahrb. d. Literatur, XLVI, 1829, 59-106.
- KOSTALLARI A., Mbi disa veçori të fjalës së përbërë në gjuhën shqipe BUT 3, 15, 1961, 3-24 (rez. engl. 20-24).
- KOSTALLARI A., Sur les traits principaux de l'albanais littéraire contemporain, I Congr. Balk. VI, 427-444.
- KOSTALLARI A., Contribution au classement des principaux types des composés du domaine de la micronymie albanaise, StAlb, 2, 1971.
- KRAJNI A., Bref aperçu des emprunts tures à l'albanais, StAlb 3, 1966, /67/ nr. 2, 85-96 (= I Congr. Balk. VI, 873-885).
- KRIEZIS TH., Illynoi, Arbanites, Albanoi, To Mellon tes Hydrias, 13, 1953, 7 (149), 155-154, Atena.

- LAFE B., Toponymes latino-romains sur le territoire albanais, *StAlb* 1, 1973.
- LAFE B., La répétition comme moyen grammatical d'expression de l'aspect et du haut degré en albanais (considérée aussi par rapport au roumain), *I Congr. Balk.* VI, 841-855.
- LAMBERTZ M., Albanische Mundarten in Italien, *IJ*, II, 1915, 1-30.
- LAMBERTZ M., Italo-Albanische Dialektstudien, *KZLI*, 1923, 259-290, *LII*, 1924, 43-90, *LIII*, 1925, 66-79, 282-307.
- LAMBERTZ M., Die Mundarten der albanischen Sprache und ihre Erforschung, *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa*, 7, 1943, 123-160.
- LAMBERTZ M., Die Mundarten der albanischen Sprache (Heutiger Stand der Forschung) *SOR*, 16, 1957, 430-435.
- LAMBERTZ M., Zur albanischen Umgangssprache (Gjirokastra), *Lingua Posnaniensis* VII, 1958.
- LAMBERTZ M., Lehrgang des Albanischen. I Teil: Albanisch-Deutsch Wörterbuch; II. Teil: Albanische Chrestomathie; III. Teil: Grammatik der alb. Sprache, Halle/Saale, 1955-1959.
- LAMBERTZ M., Mythologie. Bearb. v. K. H. Schroeder. Wörterbuch der Mythologie, hrsg. v. H. W. Haussig, 1. Abt., Stuttgart, 1970, 455-510.
- LA PIANA M., *Intorno al riflesso della vocale o lunga dall'Indeuropeo e dal Latino*, Palermo, 1937.
- LA PIANA M., *Studi linguistici albanesi. I. Prolegomeni allo studio della linguistica albanese*, Palermo, 1939, XVII-XIX, 183 p.
- LA PIANA M., *Studi linguistici albanesi. II. Sic. Alb. gerdhu e l'assimilazione in distans nell'albanese*, Palermo, 1949, X+114 p.
- LA PIANA M., *Sul riecheggiamento delle liquide e delle nasali nell'albanese*, *Studi linguistici albanesi*, Supplem. di „Flamuri”, Roma, 1952, 31 p.
- LA PIANA M., *Intorno ad un antico prefisso la- nella lingua albanese*, *Albania Nuova*, V, 2, 1957.
- LIAKOS D. N., *Ekatagogè ton Albanon kai Roumanon*, Thessaloniki, 1970.
- LOGACEV K. I., *Nekotorye voprosy albano-grecskogo jazykovogo parallelizma i obscebalkanisticskie problemy*, *Balkanskaja filologija*, *Uc. zap. LGU*, 343, vyp. 73, 1970, 72-79.
- LOWMAN G. S., *The Phonetics of Albanian*, *Language*, VIII, 4, 1932, 277-
- LUKA D., *Vëzhgjime mbi toponomastikën ilire*, *StFil*, 2, 1972.
- LUKA D., *Emri Albeinje-Albani dhe shtrirja e Arbërit në shekullin XI-fillimi i te XII-it*, Konferenca II.
- LUMO S., *Albanais et Slaves*, Lausanne, 1919.
- MANN S. E., *An Albanian Historical Grammar*. Hamburg, 1977.
- MANN S., *The Indo-European semivowels in Albanian*, *Language*, 17, 1, 1945, 12-23.
- MANN S., *Albanian as an Indo-European Language*, *StAlb*, II, 2, 1965, 45-47.
- MANN S., *An Historical Albanian-English Dictionary*, London, 1948.
- MARIENESCU ATH., *Slavii, Macedo-Românii și Albanesii*, *An. Acad. Rom.* 11, t. VI, 1906.
- MARKELAJ G., *Rassegna di toponomastica albanese*, *Quaderni Ist. Glott. Bologna*, 5, 1960, 31-52.
- MEILLET A., *Sur la flexion du suffixe indo-européen de présent -ve/c en albanais*, *ESL*, 19, 1914, 119-121.

- MEILLET A., La langue albanaise, Revue hebdomadaire, 7 août 1915, 5-13.
- MEILLET A., Albanian language, Encyclopaedia Britannica I, 14-th ed., London-New York, 1929.
- MEYER G., Die Stellung des Albanischen im Kreise der indogermanische Sprachen, BB VIII, 1884.
- MEYER G., Der Einfluss des Lateinischen auf die albanesische Formenlehre, Miscellanea Caix-Canello, Firenze, 1886, 101-111.
- MEYER G., Kurzgefasste albanesische Grammatik, Leipzig, 1883.
- MEYER G., Die lateinischen Elemente im Albanesischen, in G. Gröbers, Grundriss der Romanischen Philologie I, 1858, 804-; *ibid.*, ed. II, 1904-1906, 1038-1057.
- MEYER G., Das Verbum Substantivum im Albanesischen, Philologische Abhandlungen für Mart. Hertz, Berlin, 1888, 81-95 (trad. alb. in SHGShq).
- MEYER G., Albanesische Etymologien, BB, 14, 1889, 51-
- MEYER G., Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache, Strassburg, 1891, XVI+526 p.
- MEYER G., Albanesische Studien. I. Die Pluralbildungen oder albanesischen Nomina, Stzb. Akad. d. Wiss. Wien, phil.-hist. 1883, Bd. 104, 257-262; II. Die Albanesische Zahlwörter, *ibid.*, 1884, Bd. 107, L, 259-238; III. Lautlehre der idg. Bestandteile des Albanesischen, *ibid.*, 1892, Bd. 125; IV. Das griechisch-südrumänisch-albanesische Wortverzeichnis des Kavalliotis, Hrsg. u. erklärt *ibid.*, 1895, Bd. 132; V. Beiträge zur Kenntnis der im Griechenland gesprochenen albanesischen-Mundarten, *ibid.*, 1896, Bd. 134, VI. Beiträge zur Kenntnis verschiedener albanesischer Mundarten, *ibid.*, 1897, Bd. 130.
- MEYER-LÜBKE W., Rumänisch, Romanisch, Albanesisch, Mitt. Rumän. Inst. Wien, I, 1914, 1-42.
- MICHOV D. M., Die Anwendung des bestimmten Artikels im Rumänischen, verglichen mit der im Albanesischen und Bulgarischen, Leipzig, 1908.
- MIDERRIZI O., Toponomastika jonë dhe disa çështje të historisë së popullit tonë, Konferenca II, 161-163, vol. II.
- MIHĂESCU H., Les éléments latins de la langue albanaise, RFSEE, 1966, 1-2.
- MIHĂESCU H., La langue albanaise et les Roumains, StAlb, I, 1971.
- MIKLOSICH FR., Albanische Forschungen. I. Die slavischen Elemente im Albanesischen, 1870; II. Die romanischen Elemente im Albanesischen, 1871; III. Die Form der entlehnte Verba im Albanesischen, Wien, 1871.
- MINSHALL N., Initial voiced Laryngeal plus *y in Albanian, Language, vol. 32, No. 4, 627-630.
- MIRDITA Z., La base illyrienne de l'ethnie albanaise, aspects de la question, StAlb, I, 1972.
- MLADENOV ST., Bemerkungen über die Albaner und das Albanische in Nordmakedonien und Altserbien, Balk-Archiv, I, 1925.
- MLADENOV ST., Prinosa kam izucvane na bălgarsko-albanskite ezikovi otnošenija, Godišnikna Sof. Un-t, Ist.-filol. Fak. XXIII, 8(1927), 32 p.
- MLADENOV ST., Albanisch und Thrako-Illyrisch, Balkan-Archiv IV, 1928, 181-194.
- NACHTIGALL R., Die Frage einer einheitlichen albanischen Schriftsprache. Graz, 1917.
- NEWMARK L., Structural Grammar of Albanian, IJAL, II, 23, 4, 1957, Bloomington, 1957, 130 p.
- OLBERG H. M., Albanica I: Zum r/l Wechsel, Festschrift Pokorny, Innsbruck 1967, 57-68.

- OLBERG H. M., *Fragen der albanischen Sprachgeschichte. Grundsätzliches zur Nasalisierung*, *Liss. Albanicae*, München, 1971, 176-206.
- OLBERG H. M., *Griechisch-albanische Sprachbeziehungen. I. Untersuchungen zum altgriechischen Wortgut im Albanischen*, *Serta Philol. Aenipontane*, Innsbruck, 1972, II, 33-64.
- OLBERG H., *Mldg. k vor u im Albanischen*, *Gedenkschrift Brandenstein*, 109 ss.
- OŠTIR K., *Zum Voralbanischen*, *AArbSt*, IV, 1 (1969), 90-103.
- PĂRVULESCU A., *I-e. *s (dace) roum. t*, *Thracia*, II, 1974, 345-350.
- PEDERSEN H., *Bidrag til den albanesiske Sproghistorie*, *Festskrift til V. Thomsen*, København, 1894, 246-257 (trad. alb. SHGShq).
- PEDERSEN H., *Die albanesischen l-Laute*, *KZ*, XXXIX, 1895, 535-551.
- PEDERSEN H., *Das albanische Neutrum*, *Z vgl. Sprf.* (= *KZ*), 34, 2, 1897, 283-291 (trad. alb. SHGShq).
- PEDERSEN H., *Albanesisch und Armenisch*, *KZ*, 36, 1900, 340-341.
- PEDERSEN H., *Die Gutturale im Albanesischen*, *KZ*, 36, 1900, 277-241.
- PEDERSEN H., *Albanesisch, Kritischer Jahresbericht über die Fortschritte der Romanischen Philologie*, IX, 1905, (trad. alb. SHGShq).
- PEDERSEN H., *Albanische Etymologien*, *LPosn* 3, 1951, 158-168.
- PEKMEZI G., *Grammatik der albanesischen Sprache. Laut- und Formenlehre* Wien, 1908, IV+290 p.
- PEKMEZI G., *Verläufiger Bericht über das Studium des albanischen Dialektes von Elbasan*, Wien, 1901.
- PETROTTA C., *Svolgimento storico della cultura e della lingua albanese*, Palermo, 1950, 251 p.
- PETROVICI E., *Trăsături balcanice comune în sistemele fonetice ale românei și albanezei. Vocala de tipul ă*, *CL*, X, 1965, nr. 1, 67-72.
- PHILIPPIDE AL., *Originea Românilor. Vol. II: Ce spun limbile română și albaneză*, Iași, 1928.
- PIOTROVSKIĬ R. G., *O sravnitel'noj xronologii postpozicii opredelenogo artiklja v tak nazывaemyx balkanskiy jazykax*, *Voprosy slav. jazykoznanija*, 4, 1959, 8-20.
- PISANI V., *Albanica. I. Le sorti albanesi di s e di i indeuropei. II. Alb. avull e vella. III. Alb. shkallon. IV. Alb. (v)des. V. Alb. thjeshhtë. VI. Alb. eth*, IV, 1-2, 5-20.
- PISANI V., *L'albanais et les autres langues indo-européennes*, *An. Inst. Phil. Hist. Gr.* S1, X, 1950, 519-558 (= *Saggi*, 96-114).
- PISANI V., *Zur albanischen Etymologie*, *Zf. vgl. Sprachf.* LXX, 1953, 62-64.
- PISANI V., *Lexikalische Beziehungen des Albanesischen zu den anderen idg. Sprachen*, *Jahrbuch für Kleinasiat. Forsch.* III, 1, 1955, 147-167.
- PISANI V., *Les origines de la langue albanaise. Questions de principe et de méthode*, *StAlb*, 1, 1964, 61-68.
- PISANI V., *Origina e gjukës shqipe, çështje parimesh dhe metode*, *PHGShq*.
- PISANI V., *Nyja e mbrapme në shqipen dhe çështje të lidhura me të*, *Konferenca II*, vol. III, 1970, 123-125.
- POGHIRC C., *Vocalele rom. ă, alb. e, bulg. ă și oscilația a/e în grafia cuvintelor trace*, *RCE*, XI, 1960, 3, 657-560 (var. fr. *StCl* III, 1961, 55-57).
- POGHIRC C., *L'alternance m/mb/b en thrace et en albanais*, *LB*, VI, 1963, 97-100.
- POGHIRC C., *Influența autohtonă*, în *ILR* II, 1969, 313-365.
- POGHIRC C., *Sur les éléments de substrat du roumain, Dacoromania*, I, 1973, 197-209.
- POLÁK V., *La position linguistique de la langue albanaise*, *Philologica*, 9, 1957, 29-33

- POLAK V., Quelques idées concernant les rapports lexicaux albanais-roumains, *Omagiu Jordan*, București, 1958, 693-699.
- POLAK V., Systèmes vocaliques en albanais, *SCL* II, 1960, 661-668.
- POLAK V., Balkanische Zusammenhänge und etymologische Forschungen des Albanischen, *Ztschr. f. Balkanologie*, Ed. I, 1962, 75-90.
- POLAK V., Die Beziehungen des Albanischen zu den europäischen Substratsprachen mit Rücksicht auf die Situation, *Südosteuropa-Schriften*, 6, 1964, 207-217.
- POLAK V., Der Ursprung und die sprachliche Stellung der albanischen Sprache, *Shejzat*, 10/9-12, 1966/67, 404-414.
- POLAK V., L'albanais et les origines du type linguistique balkanique. *Les Et. Balk. Tchécoslovaques*, III, 1968, 67-76.
- POLAK V., Les origines de la différenciation dialectale en Albanie, *Orbis*, 12, 1963, 381-392.
- POLAK V., Les éléments caucasiens en albanais, *Orbis*, 16, 1967, 122-149.
- POPOVIC J., Einige albanische Lehnwörter in Serbo-Kroatischen, *ZSPh*, 22, 1955, 121-133.
- POPOVIC J., Balkanleinsches *a* im Südslavischen und Albanischen, *ZRPh*, 70, 1960, 219-230.
- PUȘCARIU S., *Limba română I*, 1940, cap. Albanezii, *Adstratul albanez*, p. 263-272; *Trecutul*, p. 318-343.
- RĂDULESCU M. M., *Romanian Words of Dacian Origin*, *Studii de tracologie*, București 1976, p. 105-149.
- REICHENKRON G., Albanisch-rumänisch-armenische Gleichungen, *Romanistisches Jahrbuch*, IX, 1958, 59-105; XI, 1960, 19-53.
- REICHENKRON G., Das Problem der rumänisch-albanischen Wortparallelen, *Zschr. f. Balkanologie*, Bd. 3, 1965, Mft. 1-2, 167-168.
- REINHOLD C.M.T., *Noctes Pelasgicae vel symbolae ad cognoscendas dialectos Graeciae, Pelasgicae collectae*, Athenis 1855.
- REINHOLD C.M.T., *Pelasgicè / 3 appendice /*, Athenae, 1856.
- REITER N., Zur Struktur albanischer Verbalendungen, *Zschr. f. Balk.*, 6/2, 1968, 137-152.
- RESELLI G., *Ricerche d'etimologia albanese I*, *Rendiconti Ist. Lombardo*, 89-90, 1956, 409-424; II, ib. 91, 1957, 467-482; III, ib. 92, 1958, 597-613.
- RESELLI G., *Ricerche di fonetica e morfologia albanese*, *RIL*, 91, 1957, 531-546.
- RESELLI G., *Studi di fonetica albanese*, *Rend. Ist. Lombardo*, 94, 1960, 441-466.
- RIBEZZO FR., *Le origini illiriche della lingua albanese*, *Riv. Alb.*, I, 1940.
- RIBEZZO FR., *Premesse storico-linguistiche sull'autoctonia illirica degli Albanesi*, *Riv. Alb.*, I, 1940, 114-141; II, 1941, 187-189, 334-346.
- RIBEZZO FR., *L'originaria area etnolinguistica dell'albanese e la sopravvivenza di una parola peonica in Italia*, *Riv. Alb.*, II, 1941, 129-147.
- RIZA A., *Concordances lexicales entre éléments roumains anciens et éléments relevant des aires iranienne et caucasienne*, *ASO*, VIII, 1972, 29-45.
- RIZA S., *Fillimet e gjuhës shqiptare*, *Prishtinë*, 1952, 122 p.
- RIZA S., *Nyjat e shqipes (punim përkthyes e normativ)*, *BUT*, 4, 1958, 3-72 (rez. fr. 59-72).
- RIZA S., *Pronoret e shqipes*, *BUT*, 2-3, 1959.
- RIZA S., *Emrat në shqipe. Sistemi i rasavet dhe tipet e lakimit*, *Tirana*, 1965.
- ROHR R., *Zur Flexion der Substantive des Albanischen in Acquafurcata. Beiträge für Südosteuropa Forschung*, München, 1966.
- ROQUES M., *Recherches sur les anciens textes albanais*, Paris, 1932.

- ROSETTI AL., *Istoria limbii române*, vol. II: Limbile balcanice, București 1968 (m. ales 259-278).
- ROSETTI AL., *Albano-romanica. Del'influence du grec et du slave méridional sur l'albanais et sur le roumain*, BL, X, 1942, 76-90.
- ROSETTI AL., *Sur le traitement des groupes ks, kt dans les langues balkaniques*, RESEE, I, 1, 1963, 153 ss.
- RROTA I., *Analyzimi i rasavet t'emnit e zhvillimi historik i tyne*, Shkodër, 1931.
- RUSSU I. I., *Raporturile limbii române cu albaneza și cu substratul carpato-balcanic*, CL, VII, 1962, 107-127 (Var. germ. RL, VIII, 1963, 253-277).
- RUSSU I. I., *Elementele autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*. București, 1970, 269 p.
- RUSSU I. I., *Ilirii. Istoria, limba și onomastica, romanizarea*, București, 1969, 302 p.
- SANFELD KR., *Linguistique balkanique*, Nouv. tirage, Paris, 1968 (v. mai ales 65-75, 102-145).
- SCHRÖPFER J., *Zur inneren Sprachform der Balkanvölker*, Zschr. f. Slav., I, 1956, nr. 4, 139-151.
- SCHUCHARDT H., *Albanisches und Romanisches*, KZ, 20, 1872, 241-302.
- SCHUSTER, *Der bestimmte Artikel im Rumänischen und Albanesischen*, Hermannstadt, 1883.
- SELIŠEV A. M., *Slavjanskoe naselenie v Albanii*, Sofia, 1931.
- SKOK P., *Considérations générales sur la déclinaison nominale roumaino-albanaise*, AArbSt, III, 1926, 1-2, 163-175.
- SKOK P., *A propos du nasalisme et du rhotacisme roumaino-albanais*, AArbSt, II, 1924, 325-340.
- SKOK P., *Slave et albanais*, AArbSt, II, 1924, 107-126.
- STACHOWSKI S., *Beiträge zur Chronologie der albanischen Turzismen*, PO, 10, 1969, 51-58.
- STADTMÜLLER G., *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*, AECO, VII, 1941, 196 p., ed. II. Wiesbaden, 1966.
- STÖLTING W., *Das Artikelsystem im Albanischen und Rumänischen*, Btr. z. Südosteurop. Forschung, München, 1966, 48-78.
- ŠUFFLAY M. v. *Biologie des albanesischen Volksstammes*, Ungarische Rundschau, 1916, lss.
- SUXOTIN V. P., KOSTALLARI A., *Osnovnye problemy albanskogo jazykoznanija*, VJa, 4, 1953, 90-98.
- ŠIADBEI I., *Albanais et roumain comun*, RIEB, III, 1937, 446-461.
- ŠIADBEI I., *Sur l'élément latin de l'albanais*, Mém. Ling. Oslo, 1957, 63-69.
- SIROKOV O. S., *Fonologičeskie svojdjenja balkanskix jazykov (na materiale gluxogo konsonantizma greceskix i albanskix dialektov)*, I Congr. Balc., VI, 257-263.
- SIROKOV O. S., *Lat. s-alb. sh i alb. z-i.e. *ks (Zametka ob odnositel'no xronologii fonetičeskix izmenenij)*, Probl. diaxr. i sinx. v izuc. romanskix jazykov, Minsk, 1970, 82-86.
- TAGLIAVINI C., *La lingua albanese*, Studi albanesi V-VI, 1935-36, 1-33.
- TAGLIAVINI C., *L'albanese di Dalmazia. Contributi alla conoscenza del dialetto ghego di Borgo Erizzo presso Zara*, Firenze, 1937.
- TAGLIAVINI C., *Albanesische Etymologien*, Mélanges H. Pedersen, Acta Jutlandica IX, 1937, 162-175.
- TAGLIAVINI C., *I rapporti di Venezia coll'Oriente Balcanico. Cenni sulla diffusione degli elementi veneti nel lessico delle lingue balcaniche*, Roma, 1938.

- TAGLIAVINI C., *I dialetti albanesi di tipo ghego orientale*, Roma, 1941.
- TAGLIAVINI C., *Contributi allo studio della stratificazione del lessico albanese (I. Famiglia e Parentela)*, Atti Ist. Veneto di Sc., Lett., Arti, 1947-1948, t. CVI, 194-220.
- TAGLIAVINI C., *La stratificazione del lessico albanese. Elementi indeuropei*, Bologna, 1965, 154 p.
- TAGLIAVINI C., *Gli elementi latini in albanese*, *Cultura Neolatina*, 1, 1941, 90-93.
- TAGLIAVINI C., *E autoctona la terminologia marinaresca e peschereccia albanese?* *Boll. Atlante ling. Mediter.* 1968-1970, no. 10-12, 39-42.
- THALLOCYZ L. v., *Illyrisch-albanische Forschungen*, München-Leipzig, 1916.
- THOMAJ J., LLOSHI XH., *Parallèles phraséologiques entre l'albanais et les autres langues balkaniques*, *StAlb* 3, 1966, nr. 2, 161-174 (= *StLeks* II, 223-238).
- THOMAJ J., *Mbi disa togje të qendreshme të shqipes së shek. XVI në krahasim me shqipen e sotme*, *StLeks*, II, 289-297.
- THOMAJ J., *Leksikologjia shqipe*, Tirana, 1974.
- THUMB A., *Altgriechische Elemente des Albanesischen*, *IF*, Bd. 26, 1910, 1-20.
- THUNMANN J., *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Wien, 1774.
- TOÇI V., *Të dhëna mbi onomastikën ilire në Dyrach dhe në qendra të tjera të vendit tonë*, Konferenca II.
- TOGBY K., *Le neutre en roumain et en albanais*, *Cahiers S. Pușcariu*, II, 1953, 121-131.
- TREIMER K., *Albanisch und Rumänisch*, *Z. rom. Phil.*, 38, 1917, 385-411.
- TREIMER K., *Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen*, *Slavia* II, 2, 3, 1924.
- TREIMER K., *Tabu im Albanischen*, *Lingua* IV, 1954-1955, 42-62.
- TREIMER K., *Das Illyriertum. Wesen und Bedeutung*, *StAlb*, II, 2, 1965, 101-116.
- UHLISCH G., *Zur Problematik der griechischen Lehnwörter im Albanischen*, *I Congr. Balk.* VI, 795-803.
- UHLISCH G., *Sind die Albaner Nachfahren der Illyrier?* *Altertum*, 19/1 1973, 31-38.
- VASMER M., *Studien zur albanesischen Wortforschung*, Dorpat, 1921, 74 p.
- VULPE R., *Considérations sur l'origine du peuple albanais*, *StAlb*, 1, 1973.
- WEIGAND G., *Albanesische Grammatik im südgegischen Dialekt*, Leipzig, 1913. XIV + 189 p.
- WEIGAND G., *Das Albanische in Attika*, *Balkan-Archiv*, II, 1926.
- WEIGAND G., *Sind die Albaner Nachkommen der Illyrer oder der Thraker?* *Balkan-Archiv*, 3, 1927, 227-251.
- WEIGAND G., *Albanische Einwanderung in Siebenbürgen*, *Balkan-Archiv*, 3, 1927. 208-226.
- WESCOTT R., *A Comparative Grammar of the Albanian Language. I. Phonology*, *Diss. Princetown Univ.*, 1948, 149 p.
- XHUVANI AL., *Studime gjuhësore*, Tirana, 1956, 227 p.
- XHUVANI AL., *L'infinifitif en albanais*, *LPosn.*, VIII, 1960.
- XHUVANI AL., *Parafjalët*, *StFil*, 1, 1964, 5-59 (rez. fr. 58-59).
- XHUVANI AL., ÇABEJ E., *Prapashtesat e gjuhës shqipe*, Tirana, 1962, 112 p.
- XHUVANI AL., ÇABEJ E., *Parashtesat e gjuhës shqipe*, *BSS* 4, 1956, 66-103.
- XYLANDER, RITTER J. von, *Die Sprache der Albanesen oder Schkipetaren*, Frankfurt/M., 1835. XIII + 320 p.

La III. Vol. Colective:

Albania, Venezia 1939.

Le Congrès de l'orthographe de la langue albanaise, Tirana 1974, 559 p.

Fjalor të gjuhës shqipe, Tirana 1954.

Fjalor i gjuhës së sotme shqipe, Tirana 1980.

La IV. AUTORI

ASCOLI, G. I., Frammenti albanesi, in „Studi critici”, Gorizia 1861.

BARTOLI, M. Dalmatico e albano-romanico. Reliquie romaniche nel croato e nell'albanese, „Italia e Croazia”, Roma 1942, p. 109-185.

BUONAMICI C., Di alcune vere ed apparente analogie fra l'etrusco e l'albanese, „Revista indo-greco-italica”, II, 1915.

CONWAY R. S., WHATMOUGH J., JOHNSON S. E., The Prae-Italic dialects of Italy, 3 vol., Cambridge 1933.

CRISPI G., Memoria sulla lingua albanese, Palermo 1836.

DENSUSIANU O., Histoire de la langue roumaine, I, Paris 1901 (trad. rom. 1961).

DISTRIA DORA, Les Albanais de Roumanie, „Revue européenne”, 1870-1873.

DJERIC V., Die albanische Wörter in der serbischen Sprache, „Prilozi”, VII, 10.

FALLERMEYER J. TH., Das albanische Element in Griechenland, 3 vol., 1857-1860.

FRANCESCATO G., Premesse per un dizionario etimologico albanese, „Scuola Friulana”, 1848-1849, 15 p.

GASTER M., Stratificarea elementului latin în limba română, „Revista de arheologie și filologie”, I, 1883, p. 7-32 și 345-351.

GELZER V., Beiträge zum Dalmatischen und Albanesischen, „Zeitschrift für romanische Philologie”, XXXVII.

GEORGIEV VL., Trakijskiat ezik, Sofia 1957.

GEORGIEV VL., Vaprosi na bălgarskata etimologia, Sofia 1958.

GEORGIEV VL., Thrace et illyrien, LB, VI, p. 71-74.

GINDIN L., Le „pelasgique” et le thrace, „Studia balcanica”, V, 1971, p. 137-242.

GRAUR AL., ROSETTI AL., Sur le traitement des groupes *-ct-* et *-cs-* en roumain, BL, III, 1935, p. 65-84; IV, 1936, p. 82-86; V, 1937, p. 218-221.

HAAS O., Das Phrygische und die Sprache der Balkanländer, „Südosteuropa-Schriften” VI, 1964, p. 90-102.

HARDY L., Gli elementi neoellenici nella lingua albanese, Budapest 1935, 46 p.

HASDEU B. P., Cuvente den bătrâni, II, București 188, p. 611-687 et passim.

HASDEU B. P., Fragmente pentru istoria limbii române. Elemente dacice. I. *Ghiuj*, „Columna lui Traian” 1876, I, p. 1-17, 123-4; II. *Ghiob*, ib. p. 97-123.

HIRT H., Die sprachliche Stellung des Illyrischen, „Festschrift H. Kiepert”, 1898, p. 179-188.

IONESCU A., Două cuvinte românești de substrat: 1. purure(a); 2. strugure, „Studii de tracologie”, București 1976, p. 97-104.

IONESCU A., Lexicul românesc de proveniență autohtonă în textele din sec. al XVI-lea - al XVIII-lea, 1985, 226 p.

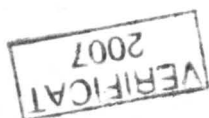
IORGA N., Brève histoire de l'Albanie et du peuple albanais, București 1919.

- IVĂNESCU G., Teoria lui Vl. Georgiev despre limba traco-dacă, AUT, II, 1964, p. 255-8.
- JIREČEK C., Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, I-II, Viena 1901-1902.
- JIREČEK C., Geschichte der Serben,
- JOKL N., Eine albanesisch-neugriechische Wortparallele, „Mitteil.d.rum. Institut Wien, L,
- KATIČIĆ R., Illyrii proprie dicti, „Živa antika", XIII-XIV, 1964, p. 87-97 și XVI, 1966, p. 241-244.
- KATIČIĆ R., Liburner, Pannonier und Illyrier, „Gedenkschrift W. Brandenstein", Innsbruck, 1968, p. 363-369.
- KRAHE H., Die alten Balkanillyrischen geographischen Namen, Heidelberg 1925.
- KRAHE H., Lexikon altillyrischen Personennamen, Heidelberg 1929.
- KRAHE H., Die Sprache der Illyrier, I-II, 1955-1964.
- KRONASSER H., Zur Stand der Illyristik, LB, 1962, p. 9 ss.
- LEAKE M. A., Researches in Greece, London 1814.
- LUCHETTI L'origine degli Albanesi e dei Greci, Cremona 1912, 138 p.
- MANN S., The Indo-European vowels in Albanian, „Language", 26, 1950, p. 379-388.
- MANN S., The Indo-European consonants in Albanian, „Language", 28, 1952, p. 31-40.
- MATEESCU G. G., Granița de apus a Tracilor, „Anuarul Inst. Ist. Naț.", Cluj, III, p. 377 ss.
- MJEDJA D. A., De pronunciatione palatalium in diversis Albanicae dialectis, Act. Congr. XIII Oriental., Hamburg 1904.
- NOPCSA FR., Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnologie Nord-Albaniens, „Wissenschaftliche Mitteilungen am Bosnien und die Herzegovina", XII, p. 123 ss.
- PAULI C., Altitalische Forschungen,
- PATSCH K., Thrakische Spuren an der Adria, „Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institut" X, 1907, p. 169-174.
- PASCU G., Rapporte linguistiques albano-roumaines, „Archivum Romanicum", IX, 19 p. 300-331.
- POGHIRC C., Thrace et daco-mésien: langues ou dialectes? „Thraco-Dacica", București 1976, p. 335-347.
- POGHIRC C., Considérations linguistiques sur l'ethnogenèse paleobalkanique, RÉSEE, XIV, 2, 1976, p. 208-220.
- POPOVIĆ J., Albano-Slavica. Zur Geographie und Chronologie der albanischen Spracheinflüsse auf die Südslaven. „Südost-Forschungen", XV, 1956, 512-526.
- RĂDULESCU M. M., Three Substratum Elements: Daco-Rom. *gînd, a ghici, a găsi*, RÉSEE, XIV, 1, 1976, p. 135-147.
- RĂDULESCU M. M., A Dacian Substratum Word: Romanian *miel*, „Thraco-Dacica", București 1976, p. 331-334.
- ROSETTI AL., Étude sur le rhotacisme roumain, Paris 1924.
- ROSETTI AL., Graiul românilor din Albania,
- RROTA J., Për historinë e alfabetit shqip, 1936.
- RUSSU I. I., Limba traco-dacilor, ed. II, București 1967.
- SCHIRO G., Della lingua albanese e della letteratura anche in rapporto alle colonie d'Italia, „Studi albanesi", II, 1932, p. 74-127.

CUPRINS

<i>Prefață la ediția românească (C. Poghirc)</i>	
Cuvânt către cititorul român (Eq. Çabej)	
I. ISTORIA LIMBII ALBANEZE	1
Introducere	1
A. Perioada preistorică	1
Albaneza, limbă indoeuropeană	1
Locul albanezei în sfera limbilor indoeuropene	1
Problema originii limbii albaneze	2
1. Relațiile iliro-albaneze	3
2. Relațiile traco-albaneze	3
3. Sinteza	4
Sunt albanezii autohtoni sau imigranți?	4
Elemente preindoeuropene în limba albaneză	5
B. Relațiile albanezei în perioada sa istorică	6
I. Împrumuturile grecești	6
II. Împrumuturile latine	6
III. Împrumuturile romanice	7
1. Împrumuturile italienești	7
2. Împrumuturile franceze	8
IV. Împrumuturile slave	8
V. Împrumuturile turcești	8
VI. Proportia elementului străin în limba albaneză în raport cu elementul autohton	9
VII. Elemente albaneze în celelalte limbi din Balcani	9
1. Împrumuturi în greaca nouă	100
2. Împrumuturi în limbile slave	100
3. Împrumuturi în limba turcă	102
VIII. Relațiile albanezei cu româna	102
IX. Lingvistica balcanică	108

II. FONETICA ISTORICĂ	117
Introducere generală	117
Caracterele fonetice constitutive ale albanezei	119
Schimbările fonetice și legile fonetice	120
A. Accentul	121
B. Vocalismul	127
Vocalismul indoeuropean în limba albaneză	127
Metafonia	130
Vocalele neaccentuate (atone)	132
1. Vocalele atone inițiale	132
2. Vocalele atone interioare	133
3. Vocalele atone finale	134
4. Vocala <i>ē</i> atonă și accentuată	135
Cantitatea vocalelor accentuate	136
Nazalizarea	137
Diftongii	139
1. Diftongii indoeuropeni	139
2. Diftongii actuali	140
Apofozia	143
Contragerea vocalelor	143
Krasis	145
Eliziunea	145
C. Consonantismul	146
Guturalele	146
1. Velarele simple	147
2. Velarele palatale	147
3. Labio-velarele	149
Labialele	149
Dentalele	150
Nazalele	154
Rotacismul și încetarea acțiunii lui	155
Lichidele	158
Spirantele	162
1. I.-e. <i>s</i> și grupurile formate cu el	162
2. Sibilanta <i>z</i>	166
3. I.-e. <i>v</i> și grupurile formate cu el	166
Consoanele evitatoare de hiat	167
Oclusivele sonore în corpul cuvântului	169
Consoanele finale	170
Grupuri triconsonantice	171
Geminația	171
Asimilarea	172
D. Semivocalele și sonantele	174
1. Semivocalele	174
2. Sonantele	175
Note (C. Poghirc)	177
Bibliografie generală (C. Poghirc)	194

Tiparul s-a executat sub c-da nr. 200/1995 la
Tipografia Editurii Universității din București

DATA RESTITUIRII

13 FEB. 2006

7 MAR. 2007

4 FEB. 2011

09. APR. 2011

BIBLIOTECA C
UNIVERSITARA

DE SPIRITU

